

Türk dünyası
gənc tədqiqatçılar
dərnəyinin
Araşdırmaları

№ 1(9)
2024

BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ
TARİX FAKÜLTƏSİ

№1(9) 2024

ISSN: 2708-3934 (Print)

ISSN: 2708-3942 (Online)

Türk dünyası
gənc tədqiqatçılar dərniyinin
Araşdırmaları

Studies of the Turkic World
Young Researchers Association

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə - 140

DOI : <https://doi.org/10.36719/2708-3942/2024/9/1>

1(9)

Bakı - 2024

Baş redaktor: Sevinc Ruintən / Sevinj Ruintan
Bakı Dövlət Universiteti / Baku State University, Azerbaijan

Redaktor müavini: Səidə Quliyeva / Saida Quliyeva
Bakı Dövlət Universiteti / Baku State University, Azerbaijan

Redaksiya heyəti:

Arzu Məmmədova / Arzu Mammadova
Bakı Dövlət Universiteti / Baku State University, Azerbaijan
Aytən Abbasova-Quliyeva / Aytan Abbasova-Guliyeva
Bakı Dövlət Universiteti / Baku State University, Azerbaijan
Aytən Nəsimova / Aytan Nasibova
Saratov Dövlət Hüquq Akademiyası, Rusiya / Saratov State Law Academy, Russia
Cavid Əlisgəndərli / Javid Alisgandarli
Türk Dünyası gənc tədqiqatçılar dərnəyi / Turkic World Young Researchers Association Azerbaijan
Elvira Lətifova / Elvira Latifova
Bakı Dövlət Universiteti / Baku State University, Azerbaijan
İqbal Ağayev / Iqbal Agayev
Bakı Dövlət Universiteti / Baku State University, Azerbaijan
Kader Özlem / Kader Ozlem
Uludağ Universiteti, Bursa, Türkiyə / Uludag University, Bursa, Turkey
Kəmalə Nəcəfova / Kamala Najafova
Bakı Dövlət Universiteti / Baku State University, Azerbaijan
Kəmalə Ruintən / Kamala Ruintan
Bakı Slavyan Universiteti / Baku Slavic University
Qismət Davudov / Qismat Davudov
Bakı Dövlət Universiteti / Baku State University, Azerbaijan
Lalə Əliyeva / Lala Aliyeva
Bakı Dövlət Universiteti / Baku State University, Azerbaijan
Murat Jane / Murat Jane
İstanbul Aydın Universiteti, Türkiyə / Istanbul Aydın University, Turkey
Rövşən Hətəmov / Rovshan Hatamov
Bakı Dövlət Universiteti / Baku State University, Azerbaijan
Sevinc Qasımova / Sevinj Qasımova
Bakı Dövlət Universiteti / Baku State University, Azerbaijan
Talqat Moldabay / Talqat Moldabay
*L.N.Qumilyov adına Avrasiya Milli Universiteti, Qazaxıstan /
L.N.Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan*
Vladimir Redçenko / Vladimir Redchenko
*N.Q.Çernışevski adına Saratov Dövlət Universiteti, Rusiya /
Saratov State University, Russia*
Zərifə Nəzirli / Zarifa Nazirli
Bakı Dövlət Universiteti / Baku State University, Azerbaijan

Türk Dünyası Gənc Tədqiqatçılar Dərnəyinin Araşdırmaları, 2017

Redaksiya ilə əlaqə: txt_kaf@bsu.edu.az

Jurnalın web-səhifəsi: <https://history.bdu.info.az/turk-dunyasi-genc-tedqiqatcilar-derneyi-nin-arasdirmalari>

MÜNDƏRİCAT / CONTENTS

Azər Həndəmov	<i>Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin Azərbaycanın istiqlaliyyəti uğrunda fəaliyyətinin Türkiyə mərhələsi</i>	5-13
Abdulla Xanayev	<i>Azərbaycanda enerji effektivliyi və dayanıqlı inkişaf</i>	14-19
Asim Behdiyev	<i>Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Qafqaz respublikaları və onlarla münasibətlər</i>	20-26
Айдан Салахова	<i>Современные теории о роли БРИКС в формировании нового мирового порядка</i>	27-33
Bərham Cəfərov	<i>Azərbaycan dövlətçilik tarixində “Misaki-Milli”</i>	34-39
Coşqun Abubəkirov	<i>Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutunu şərtləndirən səbəblər</i>	40-44
Djamila Djafarzade	<i>Defining multilateralism and security</i>	45-51
Dilarə Babayeva	<i>Miqrasiya problemlərinin həllində Türkiyə-Almaniya əməkdaşlığı</i>	52-58
Эркин Садыхзаде	<i>Эффективность «мягкой» и «жесткой» силы в современных международных отношениях</i>	59-64
Elmira Qasımova	<i>Cənub-Şərqi Asiyanın arxeoloji abidələrinin özəllikləri (Koreya nümunəsində)</i>	65-74
Фатима Атаева	<i>Основные особенности американо-турецких взаимоотношений на современном этапе</i>	75-79
Hamida Iskandarova	<i>A new stage in the cooperation of Turkic states – establishment and activity of the Organization of Turkic States</i>	80-85
İlkin İbrahimov	<i>XX əsrin sonu - XXI əsrin əvvəllərində Türkiyə - Özbəkistan münasibətləri (tarixi-analitik baxış)</i>	86-93
Narmin Javadova	<i>Main essence of George Kennan`s “The long telegram”</i>	94-98
Ниджат Мамедзаде	<i>Истоки и причины возникновения испанского экстремизма</i>	99-103
Rustam Rustamzadeh	<i>Globalism, Regionalism and the Middle East</i>	104-111
Sevil Garayeva	<i>The Orkhon-Yenisei inscriptions in the historiography of Europe</i>	112-117
Səkinə Nadirova	<i>Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin ictimai-siyasi fəaliyyətində elm və təhsil məsələləri</i>	118-122
Şadiyə Əsgərzadə	<i>Sol Sahil Türküstan – Hun dövləti olmuşmu?</i>	123-127
Tural Qaffarov	<i>Türk xalqlarının dövlətçilik tarixində Kirman Səlcuqlu dövlətinin yeri</i>	128-134
Vaqif Nəsirov	<i>Anadolu Səlcuqlu dövləti: quruluşundan süqutuna qədər sultanları və dövlət idarəçiliyi məsələləri</i>	135-142
Zəhra Əlili	<i>7-ci sinif “Azərbaycan tarixi” fənninin tədrisində bədii ədəbiyyatdan istifadənin əhəmiyyəti</i>	143-146
Зиад Кязимов	<i>Влияние глобализации на динамику современных процессов интеллектуальной миграции</i>	147-153

UOT 94(479.24)

AZƏR HƏNDƏMOV

Ege Üniversitesi,
Sosyal Bilimler Enstitüsünün magistranı, Türkiyə
ahendemov@gmail.com

**MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏNİN
AZƏRBAYCANIN İSTİQLALİYYƏTİ UĞRUNDA FƏALİYYƏTİNİN
TÜRKiYƏ MƏRHƏLƏSİ**

... Azərbaycanın dövlətçilik tarixinin əhəmiyyətli mərhələsini təşkil edən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixi, Cümhuriyyət liderlərinin Azərbaycan xalqı qarşısında xidmətləri müasir Azərbaycan Respublikası üçün qürur mənbəyidir.

Heydər Əliyev

... M.Ə.Rəsulzadə xalqımızın müstəqillik idealının gerçəkləşdirilməsində, Azərbaycanın tarixi dövlətçilik ənənələri zəminində milli dövlət quruluşunun dirçəldilməsində, milli istiqlal ideyalarının geniş yayılmasında böyük xidmətlər göstərmiş və siyasi publisistikası ilə ədəbi-ictimai fikir tariximizə layiqli töhfələr vermiş görkəmli ictimai-siyasi xadimdir.

İlham Əliyev

Elmi rəhbər:
tarix üzrə fəlsəfə doktoru Sevinc Ruintən

Azərbaycanın tanınmış ictimai-siyasi xadimi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin görkəmli lideri, Milli Qurtuluş hərəkatının böyük ideoloqu, Azərbaycan türkləri üçün işıqlı bir ulduz rolu oynayaraq, istiqlali-milli yolunun zülm gecələrində millət müsafirlərinə yol göstərən, onlara rəhbərlik edərək vətənimizə böyük bir xidmət edən Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin Türkiyədəki fəaliyyəti elə də asan olmamışdır. Onun Türkiyədəki siyasi fəaliyyəti müstəqil Azərbaycan üçün göstərdiyi istiqlal məfkurəsindən və milli ideali uğrunda verdiyi mübarizəsidən ibarətdir. Rəsulzadənin Türkiyədəki fəaliyyəti yalnız siyasi arenada deyil, həmçinin yazılarında da özünü göstərmişdir. Onun yazılarında milli məsələlər və müstəqil Azərbaycan üçün olan inancı açıq şəkildə hiss edilir. Rəsulzadənin Türkiyədə fəaliyyətini əsasən 4 dövrə bölmək olar: birinci dövr - 1911-1913-cü illər; ikinci dövr - 1918-ci il; üçüncü dövr - 1922-1929-cu illər; dördüncü dövr - 1947-1955-ci illər.

Bu məqalədə, Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin Türkiyədəki fəaliyyəti haqqında geniş və təfərrüatlı bir baxış təqdim edərək, onun müstəqil Azərbaycan uğrunda göstərdiyi fəaliyyətin zənginliyini və əhəmiyyətini aydınlatmağa çalışacağıq. Hazırkı məqalə M.Ə.Rəsulzadə irsi tədqiqatçılarının araşdırmaları əsasında hazırlanmışdır.

Açar sözlər: M.Ə.Rəsulzadə, Açıq söz, Azərbaycan Milli Mərkəzi, Yeni Qafqasiya, Azərbaycan Kültür Dərnəyi.

Giriş. Məhəmməd Əmin Hacı Molla Ələkbər oğlu Rəsulzadə – 1884-cü il yanvarın 31-də Bakının Novxanı kəndində dindar ailədə dünyaya göz açmışdır. O, hələ gənc ikən siyasi həyata atılmış,

1903 və 1904-cü illərdən etibarən çar rejimi əleyhinə gizli fəaliyyətlərdə iştirak etmişdir. 1908-1910-cu illərdə İrandakı məşrutə hərəkatına qoşulmuş, 1910-cu ildə İranda nüfuzu qüvvətlənən çar hökuməti səfərinin tələb və təzyiqlə oranın tərki edərək İstanbula gəlmişdir. Burada Türkiyə siyasi cəmiyyətləri, o cümlədən Türk ocaqları ilə bərabər çalışmış; eyni zamanda buradan, Bakıda təşkilatlanmaqda olan gizli Azərbaycan təşkilatları ilə təması davam etdirmiş və 1911-ci ildə “Müsavət” partiyasının təsisini təşviq etmişdir. 1913-cü ildə Romanovlar sülaləsinin 300 illik səltənət yubileyi münasibətilə elan olunan əfvi-ümumidən istifadə edərək Bakıya qayıtmış, burada həm nəşriyyata başlamış, həm də gizli “Müsavət” partiyasının və yarımgizli bir neçə təşkilat və cəmiyyətlərin fəaliyyətlərini davam etdirmələrinə nail olmuşdur. 1918-ci il mayın 26-da Maverayi-Qafqazın parçalanması üzündən Azərbaycan Milli Şurası 1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan cümhuriyyətinin istiqlalını elan etmiş və bu Şuranın sədri olaraq M.Ə.Rəsulzadə Osmanlı hökumətilə bir müqavilə imzalamışdır (16, s.13-46). 1920-ci ilin aprelin 27-dən sonra başlanmış repressiyalar səbəbindən M.Ə.Rəsulzadə gizlənməyə məcbur oldu. Lakin o, tezliklə həbsə olunmuş, yalnız İ.V.Stalinin bu işə müdaxiləsindən sonra azad edilmişdir. İ.V.Stalin Rəsulzadə ilə bağlı bildirirdi ki, “... *Siz nə öldürüləcəksiniz, nə də ömrü boyu həbsxanalarda çürüdüləcəksiniz. Məncə, Sizə azadlıq verilməlidir...*” (12, s.401). Rəsulzadə daha sonra Moskvaya aparılmış, orada iki il nəzarət altında yaşamışdır. 1922-ci ildə Fin körfəzi üzərindən Avropaya keçərək İstanbula gəlmiş, burada naşirlik və siyasi fəaliyyətini davam etdirmişdir (1, s.211). Almanyanın Sovet Rusiyası ilə başlanan müharibəsi əsnasında Almaniya Xarici işlər nümayəndəsi fon Şulenberqin (sonra Hitlerə sui-qəsd hadisəsində iştirakına görə öldürülən) dəvəti ilə 1942-ci ildə qafqazlı digər millətlərin nümayəndələri ilə birlikdə Berlinə gəlir. 1944-cü ildə bolşeviklər Buxarestə yaxınlaşınca hadisələr onu Qərbə çəkilməyə məcbur edir. İsveçrəyə getmək üçün viza almaq imkanında olmadığından İsveçrə sərhədinə yaxın Freyburq şəhərinə gəlir. 1944-cü ilin oktyabr ayında bu şəhər qorxunc hava hücumuna məruz qaldığından o, mərkəzi Almaniyaya sığınmağı məcbur etdi (9).

Nəhayət, 1947-ci ilin sentyabrında Türkiyəyə gəlir və o zamandan vəfatına qədər Ankarada yaşayır. Türk ensiklopediyasında çalışır. Sovet Rusiyası və Azərbaycan mövzularına dair müxtəlif məqalə və risalələr nəşr etdirir. Böyük vətənpərvər, görkəmli siyasi xadim Məhəmməd Əmin Rəsulzadə 1955-ci ilin martın 6-da Ankarada – üç dəfə “Azərbaycan!...” – deyərək gözlərini əbədi yumur (8).

Türkiyə fəaliyyətinin ilk dövrləri. M.Ə.Rəsulzadənin Türkiyədəki fəaliyyəti onun İrandan çıxarılması, gizli şəraitdə Bakıya gəlib burada bir müddət qalib getməsindən sonra başlayır. Bu zamanlarda İstanbulda 1911-ci ilin avqustunda “Türk Yurdu” cəmiyyəti yaradılmışdı. Bu cəmiyyətin fəaliyyətinə “İttihad və Tərəqqi” təşkilatı daha ciddi diqqət göstərirdi. Əhməd Ağaoğlu, Əlibəy Hüseynzadə, Məmməd Əmin bəy (türk şairi), Yusif Akçuraoğlu və digərləri cəmiyyətin fəalları idilər (5). 1911-ci ilin noyabrından isə bu cəmiyyət “Türk Yurdu” dərgisini çıxarmağa başladı. Bu jurnalın imtiyaz sahibliyi şair Məmməd Əmin bəyin adına alınmışdı. Məmməd Əmin 1911-ci ilin avqustunda Ərzurum valisi olduğundan dərginin imtiyaz sahibliyi və müdirliyi Akçuraoğlu Yusifə həvalə edildi. Jurnalın nəşr proqramında aşağıdakılar nəzərdə tutulurdu:

- 1) Türklərə məqbul olan bir ideal cəmiyyət yaratmaq;
- 2) Türklərin bir-birlərini tanımalarına xidmət etmək;
- 3) Osmanlı türkləri arasında türk milli ruhunun inkişafına və qüvvətlənməsinə kömək;
- 4) Dövlətlərarası siyasətdə əsas fikri, türk aləminin mənafeyini müdafiə etmək.

Belə geniş proqramla fəaliyyətə başlayan “Türk Yurdu” jurnalının 1911-ci ilin 4-cü sayından M.Ə.Rəsulzadənin “İran türkləri” başlıqlı yazıları çap edilməyə başladı. Onun “Türk Yurdu” və “Səbilürreşad” (“Doğru yol”) məcmuələrində nəşr edilən bu yazılarının o dövr üçün böyük əhəmiyyəti vardı. Çünki bu yazılar ilk dəfə idi ki, Türkiyədə İran türkləri haqqında ictimaiyyətə geniş məlumatlar verirdi. Məqalələri maraqlı edən digər bir cəhət isə onun müəllifinin İran mühitinə dərin bələd olması idi. Az sonra onun digər bir məcmuə olan “Səbilürreşad”da İran və İran türkləri ilə bağlı 8 yazısı da çap edilir. Əslində bu yazılar da “Türk Yurdu”nda çap olunanların bir davamı idi. M.Ə.Rəsulzadə bu yazılarda daha çox İranın ümumi tarixini təsvir etmişdir ki, bu da İran türklərinin keçmişinin öyrənilməsində ciddi bir mənbədir. Türkiyədə olduğu müddətdə M.Ə.Rəsulzadə müsəlman dünyasının böyük mütəfəkkiri Şeyx Cəmaləddin Əfqaninin yaradıcılığı və dünyagörüşü ilə ciddi maraqlanırdı. Onun böyük əhəmiyyət daşıyan fikirlərini, fəlsəfi düşüncələrini öyrənir. Məhz bu illərdə o, C.Əfqaninin

“Milli birlik fəlsəfəsi” əsərini farscadan türk dilinə çevirib “Türk Yurdu” jurnalında nəşr etdirdi (11, s.25-27).

Türkiyədə olarkən M.Ə.Rəsulzadə “Türk Ocaqları”ndakı dəyərli mütəfəkkirlərlə də yaxın təmaslar qurmuşdu. Belə ki, burada olan tanınmış şəxsiyyətlər arasında türkçülük ideyası ilə bağlı fikir mübadiləsi aparılırdı. Bu məsələdə Əli bəy Hüseynzadə ilə Ziya Göyalpın mövqeləri müxtəlif idi. Türk dünyasında ilk dəfə olaraq “türkləşmək, islamaşmaq və müasirləşmək” fikrini irəli sürən Əli bəy Hüseynzadə “Osmanlı lisanını” qızgınlıqla müdafiə edirdi. Ziya Göyalp isə Əli bəyin “türkləşmək, islamaşmaq və müasirləşmək” fikrini əsaslı şəkildə işləyib sadə türkcə yazmağı, danışmağı irəli sürürdü. Qeyd edək ki, Ziya Göyalpın dərin təhlil edib təkmilləşdirdiyi türkçülük ideyasının M.Ə.Rəsulzadəyə böyük təsiri olmuşdu. Bu haqda o, belə yazırdı: “...Mərhumun (Ziya Göyalpın) “Türk Yurdu”nda nəşr olunan “türkləşmək, islamaşmaq və müasirləşmək” məqalələri məni vəcdə gətirdi. Bakıya getdim. Mətbuat dil məsələsi ilə məşğul idi. Bu məsələdə Ziya nəzəriyyəsini müdafiə etməyə başladım. Türkçülüğü təbliğ üçün müharibə ərəfəsində çıxarmağa başladığımız “Açıq söz” qəzetinə Ziyanın sözlərini bir “şüar” götürdük. Rus istibdadında mütəbərrik xanlıqlar şəklində deyil, müttəhit və milli bir kütlə surətində nicat bulan Azərbaycan türklüyü bu istiqlalını tərtəmiz edəcək bayrağa, əsri məfkurəsi ilə mütənasib bir mənə vermək istəyirdi. Bu mənəni də “türkləşmək, islamaşmaq və müasirləşmək” məfhumlarında buldu: Bayrağı mavi, yaşıl və al rəngli qumaşlardan yapdı”.

M.Ə.Rəsulzadə Türkiyədə olarkən Bakıda fəaliyyət göstərən müsavətçilər Balkan müharibəsi ilə bağlı xalq arasında gizli yayılan bəyannamələr hazırlayırdı. Balkan müharibəsində çar Rusiyası əleyhinə yazılan və Türkiyəyə yardıma çağıran bəyannamə hökumət dairələrini bərk narahat etmişdi. Həmin bəyannamə müsavətçi Yusif Ziya tərəfindən İstanbulla çatdırılmış və M.Ə.Rəsulzadənin dəstəyi ilə “Səbilürrəşad” məcmuəsinin 1912-ci ildə (IX cildə) 33-cü sayında nəşr edilmişdi. 1913-cü ildə Romanovlar sülaləsinin 300 illiyi münasibəti ilə verilən əfvi-ümumidən (bağışlamadan) sonra M.Ə.Rəsulzadə Bakıya qayıtmaq imkanı əldə etdi (6, s.9-11).

Türkiyədəki fəaliyyətin ikinci dövrü. M.Ə.Rəsulzadənin Türkiyədəki fəaliyyətinin ikinci dövrü 1918-ci ilə aiddir. 1918-ci ildə iyunun 17-də Azərbaycan Respublikası nümayəndələrinin İstanbul Beynəlxalq Konfransına (Almaniya, Avstriya, Macarıstan, Türkiyə, Bolqarıstan və Qafqaz – Gürcüstan, Azərbaycan, Ermənistan və Dağlılar İttifaqının nümayəndələri iştirak edirdi) göndərilməsi müəyyənləşdi. Konfransda iştirak etmək üçün M.Ə.Rəsulzadə, X.Xasməmmədov və A.Səfikürdskidən ibarət nümayəndə heyəti təsdiq edildi. Nümayəndə heyətinə konfrans iştirakçıları ilə siyasi, iqtisadi, maliyyə və hərbi məsələlərlə bağlı danışıqlar aparmaq, müqavilələr bağlamaq səlahiyyəti verilmişdi. M.Ə.Rəsulzadənin başçılıq etdiyi nümayəndə heyəti iyunun 24-də İstanbulla gəldi və burada nümayəndə heyəti çox gərgin vəziyyətdə işləməli oldu. Bu vəziyyət M.Ə.Rəsulzadənin göndərdiyi məlumatda daha dəqiq ifadə olunmuşdu.

M.Ə.Rəsulzadənin 1918-ci ilin avqustun 6-dakı 18 saylı məlumatında bildirilirdi: “Xarici İşlər Naziri cənab Məmməd Həsən Hacinskiyə. Mən bir daha Tələt Paşa və Ənvər Paşa ilə görüşdüm. Sual çox qaranlıq idi, indi hər şey keçdi, onlar mənə ümid verdilər. Mən alman səfiri Bernsdorfolmla görüşdüm. Bakının neytral olması xəbərini qəzetə məlumat verən Tiflis nümayəndəliyindəki bir məmurdan öyrəndim... Hər ehtimala qarşı Bakı məsələsi əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanın səlahiyyətli nümayəndəliyinin sədri – Məhəmməd Əmin Rəsulzadə”. M.Ə.Rəsulzadə İstanbuldan yazdığı məktublarda narahatlıqla bildirirdi: “Nəyin bahasına olursa-olsun Bakını tutmaq lazımdır”. O, Nazirlər Şurasının sədri F.Xoyskiyə göndərdiyi məktubda isə yazırdı: “Siyasi mənzərə tamamilə dəyişib. Vilsonun prinsipləri əsasında sülh təklif edilib. Konfrans baş tutmayacaq. Ermənilər Qarabağı tələb edirlər. Avropada mütləq gecikmədən təbliğat lazımdır. Biz getməyə hazırlaşırıq. Əlimərdan bəy Avropaya gedir”. Göründüyü kimi, Bakının alınması həyatı bir məsələyə çevrilmişdi. 1918-ci il sentyabrın 15-də türk qoşunlarının və Azərbaycanın yeni yaranmaqda olan hərbi hissələrinin kəskin hücumu ilə Bakı şəhəri alındı. M.Ə.Rəsulzadə o günlərdə İstanbulda idi, və bu xəbəri ona Türkiyənin Hərbi Naziri Ənvər Paşa çatdırdı (10).

M.Ə.Rəsulzadə hələ İstanbulda olarkən Almaniya ilə sovet Rusiyası arasında Brest-Litovsk müqaviləsinə əlavə sazişə (27 avqust) cavab olaraq (həmin sazişə görə Almaniya Bakı neftinin bir hissəsini almaqla, Azərbaycanın bütün zəngin neft yataqlarının Kür sahilinə qədər Rusiyaya verilməsinə

razı olurdu) Azərbaycan hökuməti adından Almanyanın səlahiyyətli nümayəndəsi qraf Valdburqa bəyanat təqdim etmişdi. M.Ə.Rəsulzadə bu problemlə bağlı qəti və kəskin mövqeyini “İqdam” qəzetindəki yazılarında da bildirirdi. Bundan əlavə ona müraciət edən qəzetlərin müxbirlərinə danışdı: “Bakısız Azərbaycan – başsız bədəndir” (14, s.13-16).

Türkiyədə fəaliyyətin üçüncü dövrü. 1920-ci ilin məlum 27 aprel işğalından sonra, M.Ə.Rəsulzadə bir müddət həbsxanada qaldı. İ.V.Stalin tərəfindən azad edilib Rusiyaya aparıldıqdan sonra, oradan Finlandiyaya, Finlandiyadan isə Türkiyəyə gəldi (7, s.24-27).

Aydın Balayev qeyd edir ki, Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin Sankt-Peterburqdan Finlandiyaya qaçışını təşkil edənlər arasında müsavətçi Dadaş Həsənzadə və Kazanda türklərinin ilahiyyətçisi Musa Carulla Bigiyev də olmuşdur. Kommunistlər sonra Dadaş Həsənzadəni ağır işgəncələr altında zindanda vəhşicəsinə öldürüblər (1, s.212-217).

M.Ə.Rəsulzadənin və müsavətçilərin İstanbuldakı fəaliyyətinə qədər mühacirlərimiz tərəfindən müəyyən işlər görülmüşdürsə də, lakin bu sistemli xarakter daşımırdı. Dağınıq halda olan bu qüvvələr vahid təşkilatda təmsil olunmurdu. M.Ə.Rəsulzadənin milli mücadilə tariximizdə ən böyük xidmətlərindən biri azərbaycanlı mühacirləri (o zaman mühacirlər iki qrupa bölünmüşdü: siyasi və qeyri-siyasi) birləşdirib toplamağı oldu. Parisdə, Tehrandə, Almaniya, İtaliya, Fransa, Xorasan, Mazandaran, Qars, Ərzrum kimi şəhərlərdə nümayəndələrimizin, əski mühacirlərimizin olmasına baxmayaraq, İstanbulda bu işi M.Ə.Rəsulzadə öz üzərinə götürmüşdü. O, “Milli Mərkəz” təşkil edib, müsavətçi olmayan siyasətçiləri də bir təşkilat halında birləşdirdi. “Bulduğumuz mühacirət şərtləri daxilində, Azərbaycan davası naminə birləşmək milli davanı yaşatmış və yaşadan fikir sistem və nümayəndələrinə hörmət etməklə olur. Bunun üçün hər türlü kiçik hesablardan və hisslərdən sıyrılaraq fikrə önəm vermək lazımdır” (2, s.22-23).

İstanbulda gələn Rəsulzadə 1922-ci ildə “Azərbaycan Cümhuriyyəti Keyfiyyət-i Təşəkkülü və Şimdiki Vaziyeti” adlı əsərini nəşr etdirir. Əsər Azərbaycanın xaricdə tanıdılması baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. Əsər Yavuz Akpınar, İrfan Murat Yıldırım və Səbahəddin Çağın tərəfindən latın dilində 1992-ci ildə İstanbulda dərc olunmuşdur (18, s.89).

Eyni ildə Rəsulzadə “Əsrimizin Səyavuşu” adlı digər bir əsərini çap etdirir. Əsərin hansı məqsədlə və hansı şərtlər altında yazıldığını müəllif əsərin müqəddiməsində qeyd etmişdir. Azərbaycanın Qızıl Ordu tərəfindən işğalından sonra İsmayilli rayonunun Lahıc kəndində gizlənen M.Ə.Rəsulzadənin diqqətini qonaq qaldığı evin kitabxanasında Türk və rus dilində yazılmış kitab və məcmuələr arasından Firdovsinin “Şahnamə” əsərini çəkmişdir. Bolşeviklərdən gizlənmək, ələ keçməmək kimi çətin şərtlər altında qələmə aldığı əsəri müəllif hər ehtimala qarşı iki nüsxədə yazmışdır. Rəsulzadə nüsxələrdən birini qaldığı evin sahibinə verərək, heç kimə verməməsini tapşıraraq, ehtiyac olduğu təqdirdə öncədən müəyyən edilən parolun söyləniləcəyini və əsərin müəllifə göndərilməsi gərəkiyini söyləmişdir. Rəsulzadə İstanbulda gəldikdən sonra ev sahibi həmin nüsxəni Rəsulzadəyə göndərmiş və beləcə əsər çap olunmuşdur (4).

Başda Məhəmməd Əmin Rəsulzadə olmaqda Türkiyədə mühacir həyatı yaşayan Azərbaycan türkləri öz aralarında siyasi bir birlik yaratmaq məqsədilə “Azərbaycan Milli Mərkəzi” adlanan qurum yaratdılar. “Azərbaycan Milli Mərkəzi” Azərbaycanın milli istiqlal davasını xaricdə təmsil etmək, idarə etmək məqsədilə aprel ayının 27-si 1924-cü ildə Müsavat Partiyasının lideri və Azərbaycan Milli Şurasının sədri Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin rəhbərliyi ilə İstanbulda qurulmuşdur.

Milli Mərkəz, 28 may 1918 – 27 aprel 1920-ci illərdə mövcud olan Azərbaycan Demokratik Respublikasının mühacirətdəki davamçısıdır. Mərkəzin 6 əsas qayəsi olmuşdur. Bu qayələrdə “1918-ci ildə qurulan müstəqil dövlət olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mübarizə və müstəqil olmağa yönələn çabalarını təsvir edir. Ayrıca, bolşeviklərin 1920-ci ildə Azərbaycanı işğal etməsi və müstəqil dövlətinin sona çatması haqqında da məlumat verilir. Rus imperiyasının əsarəti altında olan millətlər arasında birlikdə çalışmanın və mübarizə etməyin əhəmiyyətini, bu millətlərin siyasi və müstəqil siyasətlərinin eyni məqsəd üçün mübarizəsini vurğulanır. Son olaraq, mərkəz ideyalarında Milli Mərkəzin, milli davaya daxil olan müxtəlif qurumlar və beynəlxalq təşkilatlarda Azərbaycanın maraqlarını müdafiə etmək üçün fəaliyyət göstərməsi və Türk ölkələri ilə mövcud qardaşlıq əlaqələrini qüvvətləndirməyə çalışması, dil və mədəniyyət baxımından orta q mədəniyyətlərə sahib olduğunu göstərir. 1924-cü

ildə Müsavat partiyası xarici bürosunun qərarı ilə Mədəniyyət komitəsi nəzdində “Azərbaycan Gənclər Birliyi” qurulmuşdur. Sədri Məmməd Sadıq Aran, katibi isə İsmayıl Sarı İmanquluoğlu olmuşdur (17, s.36-41).

Rəsulzadənin Türkiyədəki mühacir fəaliyyətində mətbuat xüsusi rol oynamışdır. Azərbaycanın istiqlaliyyəti üçün verilən mübarizə mətbuatda da əksini tapmışdır. Belə ki, 1923-1927-ci illərdə “Yeni Qafqasiya”, 1928-1930-cu illərdə “Azəri – Türk”, 1928-ci ildə “Yaşıl Yarpaq”, 1929-1931-ci illərdə “Odlu Yurd” məcmuələri, 1930-1931-ci illərdə isə “Bildiriş” qəzeti işıq üzü görmüşdür (16, s.62-68).

İstanbulda “Yeni Qafqasiya”nın ilk nömrəsi 1923-cü il sentyabr ayının 26-da işıq üzü görmüşdür. On beş gündən bir dərc olunan ədəbi, ictimai və siyasi məcmuə olan “Yeni Qafqasiya məcmuəsi”nin pərdə arxasındakı lideri isə M.Ə.Rəsulzadənin adı ilk dəfə “Zaruri Bir İzah” (İdarəyə məktub) başlığı ilə 1923-cü ildə oktyabr ayında çıxan nömrəsində çap olunmuşdur. Qeyd edək ki, məcmuənin 1924-cü il 28 may tarixindəki nömrəsi xüsusi olaraq nəşr olunmuş və məcmuənin üzərində də M.Ə.Rəsulzadənin şəkli çap olunmuşdur. “Yeni Qafqasiya” məcmuəsi ilk növbədə Azərbaycanın, sonra Qafqazın və nəhayət Rusiya istibdadına məruz qalan bütün millətlərin istiqlaliyyəti üçün mübarizə aparmağı bir hədəf olaraq müəyyən etmişdir (15, s.31-35).

Milli Azərbaycan hərəkatının Türkiyədə işıq üzü görmüş 2-ci mətbuat orqanı isə “Azəri – Türk”-dür. On beş gündə bir çıxan, ictimai, iqtisadi, siyasi, milliyyətçi məcmuə olan “Azəri – Türk” 1 fevral 1928-ci ildə işıq üzü görmüşdür. Fevral 1930-cu ildə isə mövcudluğunu başa vurmuşdur. Məcmuənin ilk nömrəsindən etibarən müdürü Məmməd Sadıq Aran olmuşdur. Məcmuənin 1 fevral 1928-ci ildə çıxan nömrəsinin başlığını yazan M.Ə.Rəsulzadə, onun məqsəd və siyasətini aşağıdakı cümlələrlə ifadə etmişdir: *“Məcmuəmizi bundan dörd beş sene evvel və başka şərait dahilinde çıxarmış olsaydıq, tuttuğumuz yolu kafi surette izah edebilmek için belki daha ziyade tafsilat vermek ihtiyacını hissə edirdik. Fakat, şimdi, bizden evvel vuku’ bulan nəşriyat sayəsində (“Yeni Qafqasiya məcmuəsi” ni nəzərdə tutur) ihtar olunan bir muhiti nazara alaraq, tuttuğumuz yolun pek kısa cümlelerle izah olunabileceğini ümid ediyoruz”*. Bu yolun necə bir yol olduğunu ifadə edərkən isə *“bu yol çox məşəqqətli və tikanlı olmaqla bərabər, eyni zamanda haqq və millət yoludur. Avropa bu yolu 18 və 19-cu əsrlərdə getmiş, hal-hazırda isə Şərq bu yolu getməkdədir. Hətta keçmiş Rusya imperiyası daxilində yaşayan millətlər də bu yola üz tutublar. Bu yol elə bir yoldur ki, süvarisi milliyyət, hədəfi isə istiqlaliyyətdir”* demişdir (3, s.45-55).

16 iyun 1928-ci ildə fəaliyyətə başlayan “Yaşıl Yarpaq” məcmuəsi, təsir və həcm baxımından “Yeni Qafqasiya” və “Azəri – Türk” məcmuələrindən daha kiçik olmuşdur. Qeyd edək ki, adı çəkilən məcmuə 8 səhifədən ibarət idi. Milli Azərbaycan nəşriyyatının M.Ə.Rəsulzadə rəhbərliyi ilə nəşr etdiyi son məcmuə isə “Odlu Yurd” olmuşdur. İlk nömrəsi 1929-cu il mart ayının 1-də çıxan məcmuənin son nömrəsi 1931-ci il avqust ayında yayımlanmışdır. Qeyd edək ki, adı çəkilən bütün məcmuələrin məqsədi, Azərbaycanın milli davasına, istiqlaliyyət mübarizəsinə dəstək olmaq, töhfə verməkdir və bütün bu məcmuələr “Milli Azərbaycan nəşriyyatı” olaraq dərc olunmuşdur.

7 avqust 1930-cu ildə İstanbulda Mirzə Bala Məhmədzadənin rəhbərliyi ilə “Bildiriş” adlı qəzet işıq üzü görməyə başladı. Siyasi qəzet olan “Bildiriş” 4 səhifədən ibarət olmuşdur. Qəzetə yazı yazanlardan biri də M.Ə.Rəsulzadə olmuşdur.

Bu illərdə “Türk Ocaqları heyəti” tərəfindən çap olunan “Türk ili” adlı əsərdə M.Ə.Rəsulzadənin “Qafqaz türkləri” adlı bir məqaləsi dərc olunmuşdur. 4 bölmədən ibarət olan məqalənin bölmələrinin adları: Tarixə bir baxış, Rus işğalında yüz il, Azərbaycan Cümhuriyyəti və Dağıstan Cümhuriyyətidir.

Türkiyədə olarkən M.Ə.Rəsulzadənin Milli Azərbaycan nəşriyyatı adı altında bir neçə əsəri işıq üzü görmüşdür. “Azərbaycan Cümhuriyyəti”, “İstiqlal Məfkurəsi və Gənclik”, “Rusiyada siyasi vəziyyət”, “İxtilalı sosializmin iflası və demokratiyanın gələcəyi”. “Milliyyət və bolşevizm, məqalələr məcmuəsi” adlı əsərini isə Rəsulzadə şəxsi imkanları hesabına dərc etdirmişdir. “Milliyyət və bolşevizm” adlı əsəri 1928-ci ildə İstanbulda Orxaniyə mətbəəsində çap olunmuşdur.

Rəsulzadə İstanbulda sadəcə mətbuat işləri ilə kifayətlənməmiş, eyni zamanda Rusiya zülmünə məruz qalan bütün millətlərlə də maraqlanmış, onların da taleyinə laqeyd qalmamışdır. Buna misal olaraq qatıldığı “Türkistanlı Gənclər Birliyi” konferansıdır (17, s.38-39).

Rəsulzadənin Türkiyədən mühacirəti. Ümumbakı konfransları və digər təşkilatların adından SSRİ Xarici İşlər Komissarı Çiçerin Türkiyə hökumətindən öz ərazisində antisovet nəşrləri dayandırmaq və azərbaycanlı mühacirlərə sığınacaq verməməyi xahiş edirdi. 1925-ci ildə, AKP-nin Bakıda keçirilən XVI konfransında isə Türkiyə ictimaiyyətinin sovet rejiminə münasibəti və xüsusən “Yeni Qafqasiya”nın xarici təbliğatı tənqid edilirdi. Bəzi məruzəşilər isə tələb edirdilər ki, sovet hökuməti Türkiyədən “Yeni Qafqasiya”nın nəşrinin dayandırılmasına nail olsun. Bakıda sovetlərin IV qurultayında çıxış edən SSRİ Xarici İşlər Komissarı Çiçerin isə bildirirdi ki, o, dəfələrlə Türkiyə hökumətinin diqqətini azərbaycanlı mühacirlərin “zərərli” fəaliyyətinə yönəldib. Xarici vətəndaşlara mübasibətdə qaçılmaz olan çoxsaylı bürokratik əngəllərdən yaxa qurtarmaq məqsədilə M.Ə.Rəsulzadə 1929-cu ildə rəsmi olaraq Türkiyə vətəndaşlığı almaq üçün müraciət etdi. Bu məsələnin müsbət həllinə nail olmaq üçün Yusuf Akçura hətta yüksək rütbəli türk məmurları ilə görüşmüş və ona bildirilmişdi ki, Məmməd Əmin bəy bir qədər də səbr etməlidir. Gerçəklikdə isə, Türkiyə rəsmiləri M.Ə.Rəsulzadəyə vətəndaşlıq vermək niyyətində deyildilər. Onlar həm vətəndaşlıq məsələsi ilə bağlı qərarın qəbulunu, həm də “milli evrak meselesi”nin istintaqını şüurlu şəkildə uzadırdılar (2, s.88-90).

Rəsulzadənin Türkiyədən getdiyi tarixə dair dəqiq məlumat yoxdur, ancaq ehtimallara görə o, 1928-ci ildə Avropaya hicrət etmişdir. Çünki onun “Rusiyada milliyət məsələsi - Avropa məktubları” adlı məktubu 22 mart 1928-ci il Fransa tarixini əks etdirməkdə olub, 1928-ci il aprel ayının 15-də “Azəri – Türk” məcmuəsində dərc olunmuşdur. Burdan bu qənaətə gəlmək olar ki, Rəsulzadə 1928-ci ilin əvvəllərində Türkiyəni tərk edib. Onun 1931-ilin iyun ayında “Odlu Yurd” məcmuəsində “May günləri” adlı məqaləsi çap olunub, hansı ki, Polşada Rəsulzadə tərəfindən qələmə alınmışdır (15, s.39).

Tarix elmləri doktoru, professor Nəsiman Yaqublunun “Məhəmməd Əmin Rəsulzadə ensiklopediyası” əsərində verilən məlumatlara görə, Rəsulzadə Türkiyəni 1931-ci ildə tərk etmişdir” (12, s.32). 1931-ci ildə Türkiyə Xarici İşlər Naziri Tövfiq Rüştinin və SSRİ Xarici İşlər Naziri M.M.Litvinovun ölkəyə müvafiq səfərindən sonra azərbaycanlı mühacirlərin Türkiyədə Sovet İttifaqı əleyhinə təbliğatı dayandırıldı. M.Ə.Rəsulzadə isə Türkiyədə fəaliyyətlərinə imkan verilmədiyinə bərk təəssüflənir, Azərbaycan istiqlalçılıq məfkurəsi səsinin boğulmasından narazılıq edir, bildirirdi ki, bu iş qardaş Türkiyənin əli ilə edilmişdir. M.Ə.Rəsulzadə yazırdı: “Heyif bu dövrə!” Təəssüflər ki, Sovetlər Birliyinin təsiri altında Türkiyə dövlətinin bütün siyasi qafqazlılara münasibəti kəskinləşdi (12, s.76-78). Müəllif “Müsavət Partiyasının tarixi” adlı əsərində Rəsulzadənin 1931-ci ildə Türkiyədən ayrılmasından sonra sığınacaq verən ölkələrin Polşa və Almaniya olduğunu qeyd etmişdir (13, s.194).

Sovetlər Birliyinin Türkiyə ilə yaxınlaşmasını M.Ə.Rəsulzadə belə dəyərləndirirdi: “Cümhuriyyət Türkiyəsi ilə Sovet Rusiyası siyasətə dost ola bilərlər; mənfəətləri bir qaldıqca bu dostluq ta varlığını mühafizə edə bilər. Fəqət unutmamalıdır ki, Türkiyə Cümhuriyyəti ilə Sovetlərin siyasi mənfəətləri bir zaman üçün, bir olsa da, bu iki təşəkkülün canlandırın əsl əsaslar arasında dərin bir müxalifət vardır. Milliyyətçiliklə kommunizmin dost bir qüvvət olduğunu kim iddia edə bilər?” (12, s.78). M.Ə.Rəsulzadə doğru olaraq göstərirdi ki, “Türk-Rus dostluğundan” çox faydalar gözləmək əbəsdir. Çünki bolşevizm burjua sisteminin düşmənidir. Milliyyətçilik isə onun görünüşündə burjua sinfinin məfkurəsidir. 1931-ci ildə avqustun 17-də Atatürkün imzası ilə 11631 sayılı belə bir qərarname qəbul edildi: “Əcnəbi siyasətinə alət olaraq qonşu və dost hökumət əleyhinə nəşr olunan “Yeni Qafqasiya”, “Odlu Yurd”, “Bildiriş” və “Azəri Türk” qəzet və risalələrinin Mətbuat Qanununun 50-ci maddəsinə uyğun olaraq bağlanmaları; Xariciyə Vəkil Bəyafəndinin şifahi təklifi üzərində İcra Vəkilləri Heyətinin 17/8/931 tarixli ictimayında təsvib və qəbul olunmuşdur. Belə vəziyyətdə isə azərbaycanlı mühacirlərin Türkiyədə fəaliyyət göstərməsi ciddi çətinliklər yaratmaya bilməzdi. Rəsulzadə Türkiyədən ayrılsa da, Türkiyə ilə əlaqələrini kəsməmiş, Türkiyədə yaşayan Azərbaycan türklərinin fəaliyyətini daima diqqətlə izləmişdir (6, s.23-24).

Türkiyə fəaliyyətinin son dövrü. M.Ə.Rəsulzadə 1947-ci ildə Türkiyəyə qayıtdıqdan sonra əski legionçuların və mühacirlərin bir mərkəz ətrafına toplanmasını vacib sayırdı. Elə bu məqsədlə də o, 1949-cu ilin fevralın 1-də Ankarada “Azərbaycan Kültür Dərnəyi”ni yaratdı. Dərnəyin ilk toplantısında doktor İbrahim Bədəl Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin yaradılan qurumun Fəxri Başqanı seçildiyini elan etdi. Qeyd edək ki, M.Ə.Rəsulzadə ömrünün sonuna qədər Dərnəyin Fəxri sədri olaraq qaldı. “Azərbaycan Kültür Dərnəyi”nin əvvəlinci maddələrində qeyd olunmuşdu:

“Maddə 1. “Azərbaycan Kültür Dərnəyi” adı ilə bir dərnək qurulmuşdur. Dərnək siyasətlə məşğul deyildir. Mərkəzi Ankaradadır. Şöbəsi yoxdur.

Maddə 2. Dərnəyin qayələri bunlardır:

- a) Azərbaycanı, onun tarixini, kultürünü araşdırmaq, işləmək və yaymaq;
- b) kitab, dərgi və qəzet olaraq çap etmək və mədəniyyət yığıncaqları tərtib etmək;
- c) möhtac Azərilərə maddi və mənəvi köməklik göstərmək”.

“Azərbaycan Kültür Dərnəyi”nə 18 yaşını bitirmiş hər bir türk üzv ola bilərdi. Bundan ötrü Dərnək üzvlərindən ən azı iki adam ona zəmanət verməli idi. Birinci maddədə yazılmış “Dərnək siyasətlə məşğul deyildir” fikri M.Ə.Rəsulzadənin mürəkkəb bir şəraitdə Azərbaycanın müstəqillik mübarizəsini apardığını təsdiqləyirdi (6, s.26).

Nümunə olaraq, 1950-ci il seçkiləri ərəfəsində qohumu Əli Rəsuloğlunun CHP-nin (Cümhuriyyət Halk Partisi) mitinqində iştirak etməsi səbəbindən çox əsəbiləşmiş, ona: “bizim davamız partiyadan daha ali bir davadır, burada bizim hər hansı bir partiya meyilli olmağımız əsas işimiz olan, Azərbaycanın milli davasına zərər verə bilər” deyərək xəbərdarlıq etmişdir (17, s.102).

Rəsulzadənin bu illərdə nəşr edilmiş “Azərbaycan Kültür Gelenekləri” adlı ilk əsəri 1949-cu ildə Ankarada çap olunmuşdur. 1950-ci ildə çap olunan və “Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı” adlı əsəri isə “Azərbaycan Kültür Gelenekləri” adlı əsərinin davamıdır. Bu kitabda Rəsulzadə Azərbaycan Cümhuriyyət illərində və Sovet hakimiyyəti dövründə Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafını ictimai-siyasi baxımdan dəyərləndirmişdir. Qeyd olunan hər iki əsər 1984-cü ildə Ankarada yenidən çap olunmuşdur. Rəsulzadənin digər bir əsəri 1951-ci ildə Ankarada çap olunan “Çağdaş Azərbaycan tarixi” adlı əsərdir. Əsər “Azərbaycan Kültür Dərnəyi”nin IV nömrəsində çap olunmuşdur. Əsərdə Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalından sonra Azərbaycanda baş verən hadisələr və Azərbaycan xalqının nümayiş etdirdiyi mübarizədən söhbət açılır.

Rəsulzadənin bu illərdə nəşr olunan ən dəyərli və ən həcmli əsəri Azərbaycan şairi “Nizami”nin adını daşımaqdadır. Ancaq əsərin çapa verildiyi vaxt Rusiya əleyhinə yazılan bəzi cümlələrdən narahatlığını dilə gətirən ruspərəst şəxslər kitabın çap olunması üçün, bu cümlələrin çıxarılmasının vacibliyini vurquladıqları zaman, Rəsulzadə onlara: “bu cümlələri mən yazmamışam, böyük Nizami yazıb. Onları çıxarmaq nə mənim, nə də ki, başqasının haqqıdır” demişdir. Əsər daha sonra nazir Təvfik İlerinin vaxtında Türkiyə Dövləti Təhsil Nazirliyi tərəfindən, 1951-ci ildə çap olunmuşdur. Əsərdə Şərqi İslam mədəniyyəti, Azərbaycanın bu mədəniyyətdəki yeri və rolu, Nizami Gəncəvinin həyatı və əsərləri haqqında söhbət açılır, Nizaminin türk olduğu xüsusi olaraq vurğulanırdı. Ankarada Rəsulzadənin söyləri nəticəsində “Azərbaycan Dərgisi” işıq üzə görmüşdür. “Azəri Türk bibliyografyası” və “Azərbaycan bibliyografyası” Rəsulzadənin qələmə aldığı son əsərləridir. Onu da qeyd edək ki, Rəsulzadənin çap olunmamış digər bir əsəri də “Türk şairlərdən seçdiyi şeirlər”dən ibarət olan bir dəftərdir (16, s.44-45).

İkinci Dünya müharibəsindən sonra TC Təhsil Nazirliyi tərəfindən çap olunmaqda olan “Türk Ensiklopediyası”nın Azərbaycanla bağlı maddələrini M.Ə.Rəsulzadə qələmə almışdır. Qeyd edək ki, Rəsulzadə bu illərdə böyük səfələt içərisində yaşamışdır. O, Ankarada bir müddət Təhsil Nazirliyində işlədikdən sonra, milli kitabxanada işə başlamışdır. Kitabxanada Azərbaycan Türkcəsi ilə yazılmış kitabların siyahısını hazırlamaqla məşğul idi.

Dünya müharibəsinin ardından, mühacir təşkilatlarının bir araya gələrək Sovetlər İttifaqına qarşı mübarizə aparmağa olan tələbat artmışdı. Rus, gürcü, erməni, tatar təşkilatları ilə birlikdə, iki azərbaycanlı təşkilat da fəaliyyət göstərirdi. Bu təşkilatlardan biri, 1924-cü ildən etibarən fəaliyyət göstərən “Azərbaycan Milli Mərkəzi” adlı orqan idi. “Azərbaycan Milli Mərkəzi” İkinci Dünya hərbindən sonra

Ankarada yerləşirdi və Milli Mərkəzin Başqanı M.Ə.Rəsulzadə idi. İkinci mühacir azərbaycanlı təşkilatı “Azərbaycan Milli Birlik Məclisi” adlanırdı. Qeyd edək ki, bu illərdə M.Ə.Rəsulzadə çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatının problemləri və tanınmış ədəbiyyat xadimlərimizin fəaliyyəti ilə bağlı da dəyərli məqalələr çap etdirdi. 1953-cü ildə o, Azərbaycan İstiqlalının 35-ci ildönümü münasibəti ilə “Amerikanın səsi” radiosunda Azərbaycan xalqına müraciət etdi və bu müraciət səsyzama vala alınaraq bu günədək qorunub saxlanılmaqdadır. 27 Aprel işğalı, Azərbaycanın dünya dövlətləri tərəfindən tanınması (12 yanvar 1920) münasibəti ilə də M.Ə.Rəsulzadə və digər mühacirlər “Qurtuluş” (“Azadlıq”) radiosu ilə Azərbaycan xalqına müraciətlər edirdilər. 1953-cü ildə M.Ə.Rəsulzadə “Azərbaycan Milli Mərkəzi”ni yenidən qurmuş, oraya gənc qüvvələri cəlb etmişdi. (6, s.24-31).

Nəticə. 2024-cü ildə Azərbaycanın tanınmış ictimai-siyasi xadimi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin görkəmli lideri, Milli Qurtuluş Hərəkatının böyük ideoloqu Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin doğumunun 140-cı ili yaşamaqdayıq. Bu yubiley ilində hazırkı məqaləni qələmə alarkən, Krım türklərinin lideri Cəfər Seyidəhməd Krımərin vaxtilə yazdığı bir fikrin nə qədər doğru olduğunu bir daha hiss etmiş oluruq: *“Bir gün həyatınızı yazacaq bəxtli bir türk gənci, yaxud da şəxsiyyətinizi canlandıracaq bir türk sənətkarı, ömrünüzün hər dövrün qavrayb anladığıca “nə şərafəlidir mənə ki, bu yaşamağa dəyər səhifələri canlandırırım”- deyə sevinəcəkdir, bunların əsərlərini oxuyan və ya seyr edənlər də Sizi daima sonsuz məhəbbət, hörmət və rəhmətlə anacaqdır”* (12, s.3).

ƏDƏBİYYAT

1. Aydın Balayev. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. Bakı, Çıraq, 2012, 286 s.
2. Aydın Balayev. Məmməd Əmin Rəsulzadə. Qürbətdə Vətən davası. 1922-1943. Bakı, 2019, “Pergament” Y.E., 200 s.
3. Emine Gümüşsoy. Mehmed Emin Resulzâde ve Milliyetperver Bir Mecmua; AzerîTürk // KSÜ Sosyal Bilimler Dergisi, Yıl: 2007, Cilt: 4, Sayı: 2, s.45-55. - <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ksusbd/issue/10284/126162> [22.12.2023].
4. Rəşad Ələkbərov. M.Ə.Rəsulzadənin Türkiyədəki həyatı, fəaliyyəti və düşüncələri // SİA, 5 aprel 2014.- <https://sia.az/az/news/politics/402335.html> [22.12.2023].
5. Maarife Hacıyeva. “Mehmed Emin Resulzadenin muhaceret hayati” / “Bir Vatandan Bir Vatana” Rusya Müslümanlarından Türk İlim, Fikir ve Siyaset Hayatına Katkıda Bulunanlar” kitabında. İstanbul, Dergah Yayınları, s.133. - <https://isamveri.org/pdfdkm/17/DKM170636.pdf> [22.12.2023].
6. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. Əsərləri (Mühacirət dövrü: Türkiyə, 1922-1929). I cild. Bakı, OL, 2016, 600 s.
7. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. Bir türk milliyətçisinin Stalinlə ixtilal xatirələri. Bakı, Elm, 1991, 132 s.
8. Böyük insanlar, Şəxsiyyətlər. Məmməd Əmin Rəsulzadə / 4 may 2016. - <https://kayzen.az/blog/dahil%C9%99r-maraql%C4%B1/3124/m%C9%99mm%C9%99d-%C9%99min-r%C9%99sulzad%C9%99.html> [22.12.2023].
9. Nəsiman Yaqublu. M.Ə.Rəsulzadənin Fransadakı fəaliyyəti / Yeni Müsavat, 2014, 2 fevral, s.12. - http://www.anl.az/down/meqale/yeni_musavat/2014/fevral/349860.htm [22.12.2023].
10. Nəsiman Yaqublu. M.Ə.Rəsulzadənin Türkiyədəki fəaliyyəti / Yeni Müsavat, 2014, 30 yanvar, s.5. - http://anl.az/down/meqale/yeni_musavat/2014/yanvar/349597.htm [22.12.2023].
11. Nəsiman Yaqublu. Azərbaycan milli istiqlal mübarizəsi və Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. Bakı, TS mətbəəsi, 2001, 154 s. - <http://www.anl.az/el/Kitab/2014/2001-928..pdf> [22.12.2023].
12. Nəsiman Yaqublu. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə ensiklopediyası. Bakı, Adiloğlu, 2013, 506 s. - <http://anl.az/el/Kitab/2015/Azf-276310.pdf> [22.12.2023].
13. Nəsiman Yaqublu. Müsavat Partiyasının tarixi. Bakı, Adiloğlu, 2012, 350 s. - <http://anl.az/el/Kitab/2017/Azf-267861.pdf> [22.12.2023].
14. Nəsiman Yaqublu. Bakının qurtuluşu. Bakı, “Elm və Təhsil”, 2010, 200 s. - http://anl.az/el/emb/Cumhuriyyet/kitablar_az/261003.pdf [22.12.2023].
15. Sebahattin Şimşir. Mehmet Emin Resulzade: hayati ve şahsiyeti. “Ege Üniversitesi”, 1993, 175 s.
16. Sebahattin Şimşir. “Mehmet Emin Resulzade: Hayati ve Şahsiyeti”. İstanbul, 2012, 190 s. - http://anl.az/el_en/en2016/SH-15576.pdf [22.12.2023].

17. Sebahattin Şimşir. Azərbaycanın İstiklali için Türkiye'de yapılan siyasi ve kültürel faaliyetler (1920-1991). Ege Üniversitesi, 1999, 308 s.

18. Ulviyyə Əliyeva. Azərbaycan Ve Atatürk. Ankara, 2015, 141 s.

<https://dspace.ankara.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/20.500.12575/32162/?sequence=1&isAllowed=y> [22.12.2023].

AZER HANDAMOV

Ege University

Social Sciences Institute Graduate Student, Türkiye

THE ACTIVITIES OF MOHAMMAD AMIN RASULZADE IN TURKEY FOR THE INDEPENDENCE OF AZERBAIJAN

A well-known social and political figure of Azerbaijan, a prominent leader of the Azerbaijan Democratic Republic, a great ideologist of the National Liberation Movement, playing the role of a bright star for the Azerbaijani Turks, guiding and leading the nation's travelers during the cruel nights of the Nikolay and Protonov era of the independence-national path, rendered a great service to our homeland. Muhammad Amin Rasulzade's activity in Turkey was not easy. His political activity in Turkey consists of his independence ideology for independent Azerbaijan and his struggle for the national ideal.

Rasulzade's activity in Turkey was not only in the political arena, but also in his writings. His belief in national issues and independent Azerbaijan is clearly felt in his writings. Rasulzadeh's activity in Turkey can be divided into 4 periods: the first period 1911-1913; second term 1918; the third period - 1922-1929; The fourth period - 1947-1955.

In this article, we will present a broad and detailed overview of Mohammad Amin Rasulzade's activities in Turkey and try to clarify the richness and importance of his activities for independent Azerbaijan.

Keywords: M.E.Rasulzade, Achig soz, Azerbaijan National Center, Yeni Kafkasya, Azerbaijan Cultural Association.

Daxil olma tarixi: 22.12.2023-cü il.

Çapa imzalanma tarixi: 16.01.2024-cü il.

UOT 327:321.01

ABDULLA XANAYEV

Marmara Universiteti

“Beynəlxalq siyasi iqtisadiyyat” ixtisası üzrə magistr tələbəsi

abdulla.khanayev@gmail.com

AZƏRBAYCANDA ENERJİ EFEKTİVLİYİ VƏ DAYANIQLI İNKİŞAF

Elmi rəhbər:

Beynəlxalq münasibətlər üzrə elmlər doktoru Arzu Al

Marmara Universiteti, Türkiyə

Enerji effektivliyi və dayanıqlı inkişaf gün keçdikcə daha çox aktuallaşan məsələlərdir. Bu iki məsələ təkcə davamlılıq və ekoloji dayanıqlılığın təməli deyil, həm də iqtisadi və siyasi sferalarda transformasiyanın əsas amilləridir. Azərbaycanda enerji effektivliyi və dayanıqlı inkişaf məsələləri ölkənin enerji sektorunda mühüm diqqət yetirilən məsələlərdəndir. Azərbaycan ənənəvi enerji resursları ilə zəngin olsa da, bu resursların idarə olunması və effektiv istifadəsi olduqca zəruridir. Ölkə enerji səmərəliliyi siyasətini hazırlamaq və həyata keçirmək üçün müxtəlif strategiyalar qəbul edir. Bu strategiyalar enerji istehlakında effektivliyi artırmaq, ətraf mühitə təsirləri azaltmaq və enerji resurslarından daha səmərəli istifadə etmək məqsədi daşıyır. Azərbaycanın bu sahədəki milli siyasəti ölkə daxilində və beynəlxalq platformalarda diqqətə dəyərdir. Bununla belə, enerji səmərəliliyi və dayanıqlı inkişaf məqsədlərinə nail olmaq üçün daha çox əməkdaşlıq və investisiya tələb olunur. Məqalədə Azərbaycan enerji səmərəliliyinin və dayanıqlı inkişafın əhəmiyyəti vurğulanaraq, mövcud vəziyyəti və potensial gələcək strategiyalar təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan, enerji, enerji effektivliyi, dayanıqlı inkişaf, dayanıqlılıq.

Giriş. Azərbaycan, strateji coğrafi mövqeyi, zəngin təbii enerji resursları və iqtisadi potensialı ilə global enerji təhlükəsizliyi və dayanıqlı inkişaf kontekstində mühüm bir aktor kimi önə çıxır. Son onillikdə ölkə, enerji sektorunda effektivliyin artırılması və ekoloji dayanıqlılığın təmin edilməsi istiqamətində mühüm strategiyalar həyata keçirərək, bu sahədəki irəliləyişini əhəmiyyətli dərəcədə artırmışdır. Bu kontekstdə, Azərbaycanın enerji effektivliyi və dayanıqlı inkişaf sahəsində atdığı addımlar, həm milli həm də beynəlxalq miqyasda ətraf mühitin qorunması, enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və iqtisadi inkişafın dayanıqlı təməllər üzərində inşa edilməsi kimi üç əsas pillə üzərində qurulmuşdur.

Enerji effektivliyi sahəsindəki islahatlar, Azərbaycanın enerji istehsalı və istehlakı proseslərində yüksək səmərəlilik göstəricilərinə nail olmaq məqsədilə tətbiq etdiyi mühüm tədbirləri əhatə edir. Bu tədbirlər arasında, yenilənə bilən enerji mənbələrinin təşviqi, enerji səmərəliliyini artırmaq üçün texnoloji yeniliklərin tətbiqi və enerji istehlakının optimallaşdırılması yolu ilə ekoloji təsirin azaldılması məqsədilə müxtəlif siyasət və strategiyaların qəbul edilməsi yer alır [3, s.10].

Dayanıqlı inkişaf kontekstində, Azərbaycanın bu sahədəki fəaliyyətləri ölkənin iqtisadi inkişafını təmin etməklə yanaşı, ekoloji dayanıqlılığa və sosial rifahın artırılmasına xidmət edir. Bu istiqamətdə, hökumət və özəl sektor arasında qarşılıqlı əməkdaşlığın gücləndirilməsi, dayanıqlı inkişaf məqsədlərinə nail olmaq üçün innovativ həllərə yatırımın artırılması və cəmiyyətin bu proseslərə cəlb edilməsi xüsusi önəm kəsb edir.

Bu məqalə, Azərbaycanın enerji effektivliyi və dayanıqlı inkişaf sahəsindəki son tendensiyaları, strategiyaları, nailiyyətləri və qarşılaşdığı problemləri təhlil etməklə, ölkənin bu sahədəki irəliləyişlərinin ekoloji dayanıqlılıq kontekstindəki rolunu və əhəmiyyətini ortaya qoyacaq. Ölkənin enerji sektorunda effektivliyi artırmaq və ekoloji dayanıqlılığını təmin etmək məqsədilə həyata keçirdiyi islahatlar, beynəlxalq miqyasda qarşılaşılan ekoloji və enerji təhlükəsizliyi məsələlərinin həllinə töhfə verəcək strategiyaların müəyyənləşdirilməsində mühüm nümunə təşkil edir.

Enerji effektivliyi və dayanıqlı inkişaf. Enerji effektivliyi və dayanıqlı inkişaf mövzuları, günümüzün ən əhəmiyyətli məsələləridir. Enerji effektivliyi, enerjinin istehlakını azaltmaqla və ya eyni

miqdarda enerji ilə daha çox iş görə bilməklə əldə edilir. Bu, enerji istehsalı, daşınması və istifadəsi proseslərində texniki yeniliklərin tətbiqi, enerji istifadəsində davranış dəyişiklikləri və enerji saxlanması metodlarının inkişafı vasitəsilə mümkündür. Enerji effektivliyinin artırılması, karbon emissiyalarının azaldılması, enerji xərclərinin düşürülməsi və enerji təminatının təhlükəsiz hala gətirilməsində əsas amillərdən biridir [8, s.780]. Dayanıqlı inkişaf, cari nəsillərin ehtiyaclarını qarşılamaq şərti ilə gələcək nəsillərin ehtiyaclarını ödəmək imkanını məhdudlaşdırmadan təmin etmək məqsədi güdür. Bu, ekoloji dayanıqlılıq, iqtisadi bərabərsizliklərin azaldılması və sosial ədalət məsələlərinin həll edilməsini əhatə edir. Enerji effektivliyi və yenilənə bilən enerji mənbələrinin genişləndirilməsi, dayanıqlı inkişafın əsas komponentlərindən biridir. Bu, həmçinin, təmiz enerji texnologiyalarına investisiya yatırmaqla və ətraf mühitin qorunması ilə bağlı qlobal təşəbbüslərə dəstək verməklə əldə edilir. Enerji effektivliyinin artırılması və dayanıqlı inkişafın təmin edilməsi, qlobal istiləşmə, iqlim dəyişikliyi və tükənən təbii resurslar kimi problemlərlə mübarizədə mühüm rol oynayır. Bu baxımdan, enerji effektivliyi və dayanıqlı inkişafın təşviqi, həm milli həm də qlobal səviyyədə prioritetdir [9].

Enerji effektivliyi və dayanıqlı inkişafın təşviqi, dövlət siyasəti, qanun layihələri və təşəbbüslər vasitəsilə həyata keçirilir. Bu, aşağıdakı yollarla mümkündür:

- Enerji effektivliyini artıran texnologiyaların və metodların təşviqi və dəstəklənməsi.
- Yenilənə bilən enerji mənbələrinin inkişafı və genişləndirilməsi üçün maliyyə dəstəyi və təşviq mexanizmləri.
- İstehlakçıların enerji effektivliyi və dayanıqlı enerji mənbələri haqqında məlumatlandırılması və təşviqi.
- Enerji istehlakının azaldılması və karbon ayaq izinin azaldılması üçün qanun layihələri və standartlar.

Enerjidən səmərəli istifadə Azərbaycanın enerji siyasətinin mərkəzində dayanır. Enerji istehlakında effektivliyin artırılması və enerji itkilərinin minimuma endirilməsi dayanıqlı inkişaf məqsədlərinə nail olmaq üçün mühüm addımdır. Beynəlxalq Enerji Agentliyinin (IEA) təhlilləri göstərir ki, enerji səmərəliliyi siyasətlərinin və texnologiyalarının qəbulu ölkənin enerji istehlakı modelini daha dayanıqlı edə bilər [7, s.111].

Enerji effektivliyi və dayanıqlı inkişafda bərpa olunan enerjinin rolu. Bərpa olunan enerji mənbələri, tükənməz və təmiz enerji mənbələri kimi, karbon emissiyalarını azaltmaq, enerji təminatında təhlükəsizliyi artırmaq və enerji ixracatçısı olaraq Azərbaycanın iqtisadi diversifikasiyasına töhfə vermək baxımından mühüm rol oynayır. Günəş, külək, hidroenerji və biomassa kimi yenilənə bilən enerji mənbələrinin tətbiqi, ölkənin ekoloji vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına və enerji istehsalında davamlılığın təmin edilməsinə imkan verir [6].

21-ci əsrin enerji mənzərəsi, sürətli və dəyişən iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə apararkən, yenilənə bilən enerji mənbələrinə doğru qlobal bir keçidə şahid olur. Azərbaycan, enerji sektorunda effektivliyi artırmaq və dayanıqlı inkişaf məqsədlərinə çatmaq, qalıq yanacaqlara olan asılılığını azaltmaq və enerji təchizatının təhlükəsizliyini artırmaq məqsədilə bərpa olunan enerji mənbələrinin payını artırmağa yönəlmişdir. Azərbaycanın bərpa olunan enerji potensialı, əsasən günəş, külək, hidroenerji və biomassa kimi mənbələrə dayanır.

Azərbaycan günəş enerjisi baxımından zəngin bir ölkədir, xüsusilə Mərkəzi Aran, Mil-Muğan və Abşeron-Xızı kimi iqtisadi rayonlarda yüksək günəş enerjisi potensialı mövcuddur. Ölkə günəş enerjisi əsaslı elektrik enerjisi istehsal etmək üçün bir sıra günəş elektrik stansiyaları qurmuşdur. Xəzər dənizi sahilində və Qarabağ yüksəkliyində külək enerjisindən istifadə potensialı yüksəkdir. Bu bölgələrdə külək enerjisindən istifadə edərək elektrik enerjisi istehsal etmək üçün külək elektrik stansiyaları qurulmuşdur. Azərbaycanın dağlıq əraziləri və çayları, hidroenerji istehsalı üçün əlverişli şərait yaradır. Ölkə, su ehtiyatlarını səmərəli şəkildə istifadə etmək və elektrik enerjisi istehsal etmək üçün bir sıra kiçik və orta ölçülü hidroelektrik stansiyalarına sahibdir. Azərbaycan, son illərdə hidrogen enerjisi kimi innovativ enerji mənbələrinə maraq göstərməyə başlamışdır. Hidrogen enerjisi, yüksək enerji sıxlığına malik olması və yanma zamanı yalnız su buxarı əmələ gətirməsi ilə ətraf mühit üçün təmiz bir alternativ kimi qəbul edilir. Bu xüsusiyyətləri ilə hidrogen, nəqliyyat, sənaye və enerji saxlama sahələrində geniş tətbiq imkanlarına malikdir. Azərbaycanın hidrogen enerjisi istehsalında diqqəti, xüsusilə suyun

elektrolizi üzərində cəmləşmişdir, çünki xüsusilə əgər elektrik enerjisi bərpa olunan enerji mənbələrindən əldə edilirsə bu metod təmiz hidrogen istehsal etmək imkanı verir [1].

Ölkə, bərpa olunan enerji mənbələri sahəsində qlobal təcrübələri öyrənməklə və beynəlxalq əməkdaşlıqları genişləndirməklə, yenilənə bilən enerji mənbələrinin payını artırmağa çalışır. Bu istiqamətdə, qanunvericilik çərçivəsinin gücləndirilməsi, maliyyə və vergi təşviqlərinin tətbiqi və texnoloji yeniliklərin dəstəklənməsi kimi tədbirlər həyata keçirilir. Bu kontekstdə, Azərbaycan və Avropa İttifaqı (Aİ) arasında qurulması planlanan yaşıl enerji dəhlizi, hər iki tərəfin enerji təhlükəsizliyini gücləndirmək, enerji təchizatını çeşidləndirmək və karbon emissiyalarını azaltmaq məqsədilə bir araya gəlmiş strateji bir əməkdaşlıq nümunəsidir. Azərbaycanın zəngin təbii enerji resursları və Aİ-nin dayanıqlı enerjiyə keçid strategiyaları, bu iki aktoru bir araya gətirərək, hər iki tərəfin də qarşılıqlı fayda gördüyü bir münasibət qurmuşdur. Azərbaycan və Aİ-nin birgə səyləri, hər iki region üçün daha təmiz, daha davamlı və daha innovativ bir enerji gələcəyinin qapılarını açır. Bu dəhliz, həm Azərbaycanın, həm də Aİ-nin qlobal enerji mənzərəsində daha böyük bir rol oynamasına imkan verəcək strateji əhəmiyyətə malikdir. Bu əməkdaşlığın dərinləşdirilməsi, Azərbaycanın enerji sektorundakı transformasiyasını sürətləndirərək, ölkəni bərpa olunan enerji istehsalı və ixracı sahəsində bir mərkəzə çevirir. Eyni zamanda, Aİ üçün bu körpü enerji təchizatını çeşidləndirmək və iqlim dəyişikliyi ilə mübarizədə öz öhdəliklərini yerinə yetirmək üçün kritik dərəcədə önəmlidir. Azərbaycan və Aİ arasındakı bu strateji əməkdaşlıq, hər iki tərəfin enerji gələcəyini necə qurduğunu və qlobal enerji və iqlim məsələlərində necə mühüm bir rol oynaya biləcəyini nümayiş etdirir [5, s.61]. Bu nümunələrin bir digəri də, iqlim dəyişikliyi və bərpa olunan enerji kontekstində ən önəmli tədbirlərdən biri olan “COP29” konfransının Azərbaycanda keçiriləcək olmasıdır.

“COP29” (Conference of the Parties 29) kimi tanınan BMT-nin “İqlim Dəyişikliyi üzrə Çərçivə Konvensiyasının (UNFCCC) tərəflərinin konfransı” dünya ölkələrini iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə məqsədilə bir araya gətirən ən mühüm beynəlxalq formaldan biridir [10]. Azərbaycan kimi enerji resursları baxımından zəngin ölkələr üçün, “COP29” kimi tədbirlər enerji effektivliyi, təmiz enerji texnologiyalarının tətbiqi və dayanıqlı inkişaf məqsədlərinə nail olmaq üçün mühüm platformalardır [4]. “COP29” Azərbaycan üçün aşağıdakı sahələrdə mühüm rol oynayır:

- Beynəlxalq əməkdaşlıq: “COP29” iqlim dəyişikliyi ilə mübarizədə beynəlxalq əməkdaşlığı gücləndirir. Azərbaycan, bu platforma vasitəsilə digər ölkələrlə texnologiya mübadiləsi və maliyyə dəstəyi kimi məsələlərdə əməkdaşlıq edə bilər.

- Texnologiya transferi: Təmiz enerji və enerji effektivliyi texnologiyalarının tətbiqi üçün texnologiya transferi, Azərbaycanın enerji sektorunu modernləşdirmək və karbon ayaq izini azaltmaq məqsədlərinə nail olmasında əsas amillərdən biridir.

- Maliyyə dəstəyi: “COP29” inkişaf etməkdə olan ölkələrə, iqlim dəyişikliyinə uyğunlaşma və məhdudlaşdırma tədbirləri üçün maliyyə dəstəyinin mobilizasiya edilməsində mühüm rol oynayır. Bu, Azərbaycanın enerji sektorunda dayanıqlı layihələrə sərmayə qoymasına kömək edə bilər.

- Siyasət və strategiya inkişafı: Konfrans, iştirakçı ölkələrə iqlim dəyişikliyi ilə mübarizədə milli siyasətlərini və strategiyalarını təkmilləşdirmək üçün zəmin yaradır. Azərbaycan üçün bu, enerji effektivliyi və dayanıqlı inkişaf məqsədlərinə uyğun milli strategiyaların qurulması deməkdir.

Azərbaycan “COP29” və digər beynəlxalq tədbirlərdə iştirak etməklə, iqlim dəyişikliyi ilə mübarizədə öz öhdəliklərini yerinə yetirərək, eyni zamanda, enerji sektorunu daha effektiv və dayanıqlı bir şəkildə inkişaf etdirə bilər. Bu, həm ölkənin enerji təhlükəsizliyini artıracaq, həm də qlobal iqlim dəyişikliyi ilə mübarizəyə töhfə verəcəkdir. Enerji effektivliyi və təmiz enerji texnologiyalarına investisiya, həmçinin iqtisadi inkişafı dəstəkləyərək, yeni iş yerlərinin yaradılmasına və sosial rifahın artırılmasına kömək edəcəkdir.

Bərpa olunan enerji mənbələrinin tətbiqi ilə əldə edilən iqtisadi faydalar arasında, enerji xərclərinin optimallaşdırılması, enerji ixracatından əldə edilən gəlirlərin artırılması və yeni iş yerlərinin yaradılması yer alır. Ekoloji baxımdan isə, bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə etməklə, atmosferə karbon emissiyalarının azaldılması, hava və suyun çirklənməsinin qarşısının alınması və bioloji müxtəlifliyin qorunması kimi önəmli faydalar əldə edilir.

Azərbaycanın enerji sektorunda bərpa olunan enerji mənbələrinin payının artırılması, ölkənin enerji təhlükəsizliyini gücləndirmək və iqtisadiyyatını daha da diversifikasiya etmək üçün strateji önəmə malikdir. Bu məqsədlə, dövlət və özəl sektor arasında əməkdaşlığın gücləndirilməsi, innovativ texnologiyaların tətbiqi və beynəlxalq təcrübələrdən yararlanılması kimi addımların atılması zəruridir. Bərpa olunan enerji mənbələrinin genişləndirilməsi, Azərbaycanın dayanıqlı inkişaf məqsədlərinə çatmasında mühüm rol oynayacaq və ölkənin qlobal enerji bazarındakı mövqeyini gücləndirəcəkdir.

Gələcək perspektivləri və təkliflər. Azərbaycanda enerji effektivliyi və dayanıqlı inkişafın təmin edilməsi, iqtisadiyyatın diversifikasiyası və ekoloji dayanıqlılığın artırılması baxımından strateji əhəmiyyət kəsb edir. Bu kontekstdə, ölkənin enerji sektorunda dayanıqlı inkişafın təmin edilməsi üçün qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olmaqda gələcək perspektivləri və bu perspektivlərə uyğun olaraq izlənəcək yol mühüm rol oynayacaqdır. Azərbaycanın enerji sektorunda gələcək perspektivləri, bərpa olunan enerji mənbələrinin inteqrasiyası, enerji effektivliyinin artırılması və qlobal iqlim dəyişikliyi ilə mübarizədə ölkənin rolunun gücləndirilməsini əhatə edir. Enerji təchizatının diversifikasiyası və enerji istehlakının azaldılması yolu ilə iqtisadiyyatın daha da dayanıqlı hala gətirilməsi hədəflənir. Bu perspektivlər, həm yerli həm də qlobal səviyyədə ekoloji və iqtisadi faydalar vəd edir [2, s.69]. Yuxarıda bəhs edilən cari vəziyyət və gələcək perspektivlər nəzərə alınaraq, Azərbaycanın bu mövzuda gələcəkdə də etibarlı tərəfdaş olması üçün aşağıdakı təklifləri irəli sürmək mümkündür:

1. Bərpa olunan enerji mənbələrinin təşviqi: Azərbaycanın enerji portfelinin diversifikasiyası üçün günəş, külək, və bioenerji kimi bərpa olunan enerji mənbələrinə yatırımların artırılması. Bu, həm enerji təhlükəsizliyini gücləndirəcək, həm də karbon emissiyalarını azaltmağa kömək edəcəkdir.
2. Enerji effektivliyinin artırılması: İqtisadiyyatın müxtəlif sektorlarında enerji istehlakının azaldılması məqsədilə enerji effektivliyi standartlarının və normativlərinin tətbiqi. Bu, infrastruktur, tikinti, və nəqliyyat sektorlarında enerji səmərəliliyini artırmaqla mümkündür.
3. Qlobal iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə: Azərbaycanın qlobal iqlim dəyişikliyi ilə mübarizədə fəal rol oynaması və bu sahədə beynəlxalq əməkdaşlıqlara qatılması. Bu, həm ölkənin ekoloji imicini gücləndirəcək, həm də dayanıqlı inkişaf məqsədlərinə əhəmiyyətli töhfə verəcəkdir.
4. Texnoloji yeniliklərin tətbiqi: Enerji sektorunda texnoloji yeniliklərin və məlumat texnologiyalarının tətbiqi ilə enerji istehsalı və təchizatının effektivliyini artırmaq. Bu, enerji istehsalında və təchizatında itkilərin azaldılmasına və operativ effektivliyin artırılmasına kömək edəcəkdir.
5. Cəmiyyətin maarifləndirilməsi: Enerji effektivliyi və dayanıqlı inkişafın əhəmiyyəti haqqında ictimai şüurun artırılması. Bu, həm istehlakçı davranışlarında dəyişikliklərə səbəb olacaq, həm də geniş ictimai dəstək yaradacaqdır.

Azərbaycanın enerji sektorunda dayanıqlı inkişafı təmin etmək üçün bu təkliflərin həyata keçirilməsi, ölkənin iqtisadi və ekoloji dayanıqlılığını gücləndirəcək. Bu strateji yanaşma, həm qısa müddətdə enerji effektivliyinin artırılmasına, həm də uzun müddətdə ekoloji və iqtisadi rifahın təmin edilməsinə imkan verəcək.

Nəticə. Azərbaycanda enerji effektivliyi və dayanıqlı inkişafın təmin edilməsi, ölkənin iqtisadiyyatının diversifikasiyası, enerji təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi və ekoloji dayanıqlılığın artırılması baxımından mühüm önəm daşıyır. Bu məqalədə təqdim edilən araşdırma və təkliflər, enerji sektorunda dayanıqlı inkişafın təmin edilməsi üçün strateji yanaşmaları və praktiki addımları əhatə edir. Enerji effektivliyi və bərpa olunan enerji mənbələrinin təşviqi iqtisadi və ekoloji dayanıqlılığın əsasını təşkil edir. Bu baxımdan, Azərbaycanın qarşılaşdığı əsas problemlər və imkanlar dəyərləndirilmişdir.

Nəticə etibarilə, Azərbaycan üçün enerji effektivliyinin və dayanıqlı inkişafın təmin edilməsi, həm yerli səviyyədə həm də qlobal ekoloji təsirlərin azaldılmasında mühüm rol oynayır. Ölkənin enerji sektorunda effektivlik və dayanıqlılığını artırmaq üçün bərpa olunan enerji mənbələrinin inteqrasiyası, enerji səmərəliliyi tədbirlərinin həyata keçirilməsi, texnoloji yeniliklərin tətbiqi və cəmiyyətin maarifləndirilməsi kimi təkliflər əsas götürülmüşdür. Bu tədbirlər həm iqtisadi rifahı, həm də ekoloji dayanıqlılığını təmin etmək məqsədi güdür.

İqtisadiyyatın enerji effektivliyinə əsaslanan diversifikasiyası, Azərbaycanın qarşısında duran əsas prioritetlərdən biri olaraq qalır. Enerji sektorunda dayanıqlı inkişafın təmin edilməsi, ölkənin uzunmüddətli iqtisadi və sosial inkişaf strategiyasının mühüm bir hissəsidir. Enerji istehlakının azal-

dılması və enerji təchizatının təkmilləşdirilməsi, karbon emissiyalarının azaldılması və qlobal iqlim dəyişikliyi ilə mübarizədə ölkənin fəal rol oynaması, bu yanaşmanın əsas komponentləridir.

Son olaraq, Azərbaycanın enerji sektorunda dayanıqlı inkişafın təmin edilməsi yolunda atılan addımlar, qlobal enerji mənzərəsində dəyişikliklərə uyğunlaşma və ölkənin iqtisadiyyatını daha dayanıqlı və rəqabətqabiliyyətli hala gətirmə potensialını artırır. Enerji effektivliyi və dayanıqlı inkişafın təmin edilməsi, həm cari nəsil üçün, həm də gələcək nəsillər üçün daha yaxşı bir ekoloji və iqtisadi mühit yaratmaq üçün zəruri addımlardır. Bu prosesdə, dövlət qurumları, özəl sektor, elmi təşkilatlar və cəmiyyət arasında əməkdaşlıq və koordinasiya mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu kontekstdə ölkənin enerji infrastrukturunun modernləşdirilməsi, enerji səmərəliliyi layihələrinin təşviqi və bərpa olunan enerji resurslarına investisiyaların yatırılması zəruridir. Bu addımlar Azərbaycana uzunmüddətli enerji tələbatını ödəməklə dayanıqlı gələcək qurmağa imkan verəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Energetika Nazirliyi. Azərbaycanda bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə: [Elektron resurs] / Azərbaycan Respublikası Energetika Nazirliyi, 14-06-2023. URL: <https://minenergy.gov.az/az/alternativ-ve-berpa-olunan-enerji/azerbaycanda-berpa-olunan-enerji-menbelerinden-istifade> [12.29.2023].
2. Babayev E.Ə. Alternativ və bərpa olunan enerji mənbələri, onlardan istifadənin ekoloji iqtisadi nəticələri: Mags. dis. Bakı, 2017, 69.s.
3. Bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadəyə hazırlığın qiymətləndirilməsi. Azərbaycan Respublikasında / Beynəlxalq Bərpa Olunan Enerji Agentliyi/ IRENA, Abu Dhabi, dekabr 2019, 34 s.
4. Həsənov, İ. Azərbaycanda keçiriləcək COP29 nədir, xərcini kim çəkəcək, kimlər gələcək? 10 suala cavabda / BBC News Azərbaycanca, 8 Yanvar 2024. URL: <https://www.bbc.com/azeri/articles/cpr3vgy5r95o> [09.01.2024].
5. Hüseyinli, B. Azərbaycanın enerji strategiyasının təhlili: müstəqillikdən gələcəyə analitik bir yanaşma / "Bir Əsrin İqtisadi Nəticələri" mövzusunda V iqtisadiyyat və idarəetmə sahəsində tədqiqatçıların beynəlxalq elmi konfransı. Bakı, UNEC, 2023, s.57-71.
6. Energy Efficiency 2020. [Elektronik resurs] / International Energy Agency. Paris, December 2020. URL: <https://www.iea.org/reports/energy-efficiency-2020> [28.12.2023].
7. Azerbaijan 2021 Energy Policy Review. [Elektronik resurs] / International Energy Agency, Paris, 2021, 163 p. URL: <https://iea.blob.core.windows.net/assets/49662c46-575f-4561-a541-5541f5342b07/Azerbaijan2021EnergyPolicyReview.pdf> [28.12.2023].
8. Shove, E. What is wrong with energy efficiency? / Building Research & Information, 46(7), 779-789.
9. What is Sustainable Development? [Elektronik resurs] / United Nations, Sustainable Development Goals. URL: <https://www.un.org/sustainabledevelopment/blog/2023/08/what-is-sustainable-development/> [28.12.2023].
10. United Nation. Conference of the Parties (COP). [Elektronik resurs] / United Nation Climate Change. URL: <https://unfccc.int/process/bodies/supreme-bodies/conference-of-the-parties-cop> [30.12.2023].

ABDULLA KHANAYEV

Marmara University

Master's student in International Political Economy"

ENERGY EFFICIENCY AND SUSTAINABLE DEVELOPMENT IN AZERBAIJAN

Energy efficiency and sustainable development are issues that are becoming more relevant day by day. These two issues are not only the foundation of sustainability and environmental sustainability, but also the main factors of transformation in the economic and political spheres. In Azerbaijan, energy efficiency and sustainable development issues have become an important focus in the country's energy

sector. Although Azerbaijan is rich in traditional energy resources, the management and effective use of these resources is very necessary. The country adopts different strategies to develop and implement energy efficiency policies. These efforts aim to increase efficiency in energy consumption, reduce environmental impact and use energy resources more efficiently. Azerbaijan's national policy in this field attracts attention in the country and on international platforms. However, achieving energy efficiency and sustainable development goals requires more cooperation and investment. The article emphasizes the importance of energy efficiency and sustainable development in Azerbaijan, and analyzes the current situation and potential future strategies.

Keywords: Azerbaijan, energy, energy efficiency, sustainable development, sustainability.

Daxil olma tarixi: 30.12.2023-cü il.
Çapa imzalanma tarixi: 16.01.2024-cü il.

UOT 94(479.24); UOT 94

ASİM BEHDİYEV

Azərbaycan Universiteti,
“Azərbaycanın yeni və ən yeni tarixi ixtisası” üzrə II kurs magistrantı
asim.behdiyev@icloud.com

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ QAFQAZ RESPUBLİKALARI VƏ ONLARLA MÜNASİBƏTLƏR

Elmi rəhbər:
tarix üzrə fəlsəfə doktoru Nüşabə Quliyeva

Məqalədə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Zaqafqaziya Seyminin dağılmasından sonra yaranan respublikalarla – Gürcüstan Respublikası, Ermənistan Respublikası və Şimali Qafqaz Dağlı Xalqları İttifaqı Respublikası (Dağlı Respublikası) ilə siyasi, iqtisadi və diplomatik münasibətlərindən bəhs edilir. Çarizm rejiminin dağılmasından sonra Qafqaz regionunda müstəqillik ocaqlarının qurulması problemləri də özü ilə bərabər gətirdi. Məqalədə elmi istinadlara söykənərək dövrün ümumi mənzərəsi işıqlandırılmışdır.

Açar sözlər: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, Qafqaz Konfransı, Ermənistan Respublikası, Gürcüstan Respublikası, Şimali Qafqaz Dağlı Xalqları İttifaqı Respublikası.

Giriş. Rusiya imperiyasının Zaqafqaziyada (Cənubi Qafqazda) süqutundan sonra yeni yaradılmış dövlət orqanı - Zaqafqaziya Seymi (10 fevral - 26 may 1918) ölkədə münasibətlərin həllində problemlərlə üzləşdi. İrəvan quberniyası erməniləri müsəlman fraksiyasının müsəlmanlara qarşı soyqırım siyasətinə kəskin etirazlarını bildirdilər. Seym daxilində ermənilər və müsəlman fraksiyaları soyqırımın dərhal dayandırılmasını tələb edirdilər. Zaqafqaziya Seyminin fəaliyyəti ərazi mübahisələri şəraitində gərgin fraksiya mübarizəsi ilə yadda qaldı. May ayında Zaqafqaziya Seymində fraksiyalar arasında ixtilaf qırılma həddinə çatdı. Mayın 26-da gürcülər inamla Seymdən çıxdılar və Gürcüstanın müstəqilliyini elan etdilər. Ertəsi gün müsəlman fraksiyası Azərbaycan Milli Şurasını yaratdı. Mayın 28-də Milli Şura cəsarətlə İstiqlal Bəyannaməsini qəbul edərək müstəqil Azərbaycanı rəsmən qurdu. Mayın 30-da Azərbaycanın müstəqilliyini elan etməsinin radio-teleqraf vasitəsilə dünya dövlətlərinə operativ şəkildə çatdırılması respublikanın beynəlxalq münasibətlərdə ilk müstəqil addımı oldu. Azərbaycan yarandığı andan fəal xarici siyasət yürüdür, səfirlik və nümayəndəliklər vasitəsilə bir çox ölkələrlə diplomatik əlaqələr qurur, ikitərəfli və çoxtərəfli sazişlər imzalayır. Bununla belə, Gürcüstan və Ermənistan kimi qonşu dövlətlərlə münasibətlər, xüsusən də Qafqaz respublikalarının ərazilərinin və sərhədlərinin demarkasiyası ilə bağlı müəyyən problemlər yaradırdı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ermənistan və Gürcüstan respublikaları ilə diplomatik əlaqələri müstəvisində. 1918-ci il mayın 29-da Milli Şuranın iclasında Ermənistan Respublikasının xeyrinə mühüm qərar qəbul edildi. İrəvan səs çoxluğu ilə rəsmi olaraq Ermənistan Respublikasına güzəştə

gedildi və ölkənin paytaxtı kimi tanındı. Bu qədimə dayanan erməni xülyasının bir növ zəfəri də sayıla bilərdi. Onların məqsədi heç bir əsası olmadan Azərbaycan və Gürcüstan torpaqlarına qədər uzanan “Böyük Ermənistan” yaratmaq idi. Nəticə etibarı ilə Ermənistanla diplomatik münasibətlərin qurulması çətin məsələyə çevrildi və nəhayət, Ermənistanın Gürcüstanda nümayəndəliyi yalnız 1919-cu ilin əvvəllərində açıldı. Bu mühüm diplomatik əlaqəyə nəzarət etmək üçün M.Cəfərov səfir təyin edildi. Bu mərhələyə çatmadan əvvəl Azərbaycan və Gürcüstan arasında diplomatik yazışmalar yalnız nümayəndəlik vasitəsilə aparılırdı.

Cümhuriyyət tarixi araşdırmaçısı Nəsim Nəsimzadə yazır ki, “Azərbaycan Milli Şurasının səlahiyyətli nümayəndəsi ilə Erməni Milli Şurası arasındakı danışıqların nəticəsi Azərbaycan Milli Şurasının 1918-ci il 29 may tarixli iclasında müzakirə edildi. Aleksandropolun (Gümrünün) Türkiyə tərəfindən tutulması ilə əlaqədar Ermənistan hökumətinin İrəvanı özünə siyasi mərkəz seçməsi məsələsi nəzərdən keçirildi. Azərbaycanla Ermənistan arasında konfederasiya ehtimalını nəzərə alaraq, Azərbaycan Milli Şurası səs çoxluğu ilə (siyahıdakı 28, iştirak edən 20 nəfərdən 16-ı lehinə, bir nəfər əleyhinə, 3 - bitərəf) İrəvan şəhərini Ermənistan (Ararat) Respublikasının mərkəzi kimi tanımağı mümkün saydı” [1, s.7].

1918-ci ilin iyununda yeni yaranan Gürcüstanla qonşu respublikalar olan Ermənistan və Azərbaycan arasında ərazi mübahisələrinə görə gərginlik yarandı. Gürcüstanla iki respublika arasında sərhəd xətti müəyyən edilməli idi, lakin erməni tərəfinin ambisiyaları ucbatından buna nail olunmadı.

Bundan əlavə, Azərbaycan və Gürcüstan arasında Azərbaycan torpaqlarının keçmiş Tbilisi qubernatorluğunun tərkibinə daxil edilməsi ilə bağlı ciddi fikir ayrılıqları oldu. Gürcüstan keçmiş Tiflis quberniyasına daxil olan Azərbaycan torpaqları - Borçalı, Qarayazı və Sığnax rayonlarını Azərbaycana qaytarmaqdan imtina etdi. 1918-ci ildə Gürcüstan müstəqillik əldə edəndə ölkədə geosiyasi vəziyyət çətin idi. Gürcüstan öz suverenliyini qorumaq və Rusiya ilə Türkiyə arasında güc balansını saxlamaq üçün Almaniyanın protektoratına daxil olmaq qərarına gəldi. Alman generalın başçılığı ilə Almaniya Gürcüstana bir qoşun kontingenti yerləşdirdi.

Almanların bölgədə varlığı məhdud bir müddət ərzində təsirli oldu. Onlar Gürcüstanın etnik sərhədləri ilə əlaqədar Türkiyəyə bir sıra təzyiqlər göstərdi. 1918-ci ilin iyuluna qədər Türkiyə bütün limanlara və dəmir yollarına nəzarəti Gürcüstana verdi. Hərbi birləşmələr bununla yetinməyərək 1918-ci il iyunun əvvəlində Borçalıya girdilər. Borçalıda və azərbaycanlıların yaşadığı digər ərazilərdə gürcü-alman birləşmiş hərbi qüvvələri hakimiyyətini möhkəmlətdi. Sərhəd problemini həll etmək cəhdi ilə iyunun 14-də Azərbaycanın xarici işlər naziri Məhəmməd Həsən Hacinski siyasi həll yolu təklif etdi və hərbi qüvvələrin zorbalığına qarşı çağırış etdi. Gürcüstan hökuməti buna məhəl qoymadı. Cənubi Qafqazda respublikalar arasında ərazi mübahisələri daha ciddi hal almağa başladı. Problemin həlli üçün İstanbul konfransının (1918, iyun) təşkili və mübahisələrin həllinə qərar verildi. Konfrans baş tutmadığından məsələ yarımçıq qaldı. Almaniyanın isə Gürcüstanla ittifaqı Dünya Müharibəsində almanların təslimiyyətinə qədər davam etdi. Almaniya yeni respublikaya milyonlarla alman markası şəklində əhəmiyyətli maliyyə yardımı etmişdi. Birinci Dünya Müharibəsində məğlub olduqdan sonra Almaniya öz qoşunlarını ölkədən çıxarmalı oldu.

Tarixçi Cəmil Həsənlı “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasəti (1918-1920)” kitabında qeyd edir ki, “Hələ Batum konfransı ərəfəsində gürcülərlə almanlar arasında yaxınlaşma meyli güclənmişdi. Gürcülər gizli şəkildə Berlinə nümayəndə heyəti göndərərək Almaniya himayəsinə daxil olmaq istədiklərini bildirmişdilər. Bu təklif Almaniyanın Cənubi Qafqaza nüfuz etməsi üçün ideal şərait yaradırdı. Nümayəndəliyə Almaniyanın Tiflisdəki keçmiş konsulu qraf Şulenberq, Yaxın Şərq üzrə mütəxəssis, gənc diplomat fon Vezendonk daxil idi” [2, s.6].

Yalnız Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Gürcüstan ilə münasibətləri Paris Sülh konfransı ərəfəsində düzəlməkdə idi. Konfrans Qafqazda münasibətlərin toparlanmasını zəruri edirdi. Bu məqsədlə 1919-cu il fevralın 21-də Gürcüstan Xarici İşlər naziri Azərbaycan hökumətinə müraciət etdi. Müraciətdə qonşu ölkələr arasında dəmiryolu çəkilişi, poçt və teleqraf sahəsində olan problemlərin həlli, gömrük, maliyyə məsələlərinin həlli yazılmışdı. Bu niyyətlə yeni bir konfransın təşkili labüd idi artıq.

Qafqaz konfransı (1918-1919). Birinci Dünya Müharibəsinin başa çatması, beynəlxalq şəraitin dəyişməsi, Qafqaz dövlətləri arasında yaranmış gərgin vəziyyət region xalqlarının üzləşdiyi məsələlər

tərəflərin növbəti görüşünü zəruri edirdi. Bu məqsədlə 1918-ci il oktyabrın 27-də Gürcüstan, Azərbaycan, Ermənistan hökuməti və Şimali Qafqaz Dağlı Respublikasından nümayəndələr Tbilisidə keçirilən konfransa dəvət edildilər. Gürcüstanın konfransın gündəliyinə təklif etdiyi mövzulardan biri də ikitərəfli razılaşmalar vasitəsilə mübahisələrin, o cümlədən sərhəd məsələlərinin həllinə bütün müvafiq dövlətlərin cəlb edilməsi idi. Ermənistan nümayəndə heyətinin gecikməsi səbəbindən konfrans 10-15 gün təxirə salındı. Noyabrın 14-də isə konfrans Ermənistan nümayəndəsinin iştirakı olmadan başa çatdı. Gürcüstanı Y.P.Gegeçkori və N.V.Ramişvili, Dağlıları V.Cabarqiyev və P.Kotsev, Azərbaycanı isə diplomatik nümayəndə Məmməd Yusif Cəfərov təmsil edirdi. Bu dövrdə Ermənistan yeni ərazilər əldə etmək üçün hərbi təcavüzdə israrla Batum müqaviləsinin şərtlərinə açıq-aşkar məhəl qoymadı. Üstəlik, Dağlıq Qarabağa da ərazi iddiası irəli sürüldü. Azərbaycan hökuməti buna cavab olaraq Tbilisidəki diplomatik nümayəndəliyi vasitəsilə Ermənistan hökumətinə etiraz məktubları və diplomatik notalar göndərdi. Bu tədbirlər münasibətləri nizama salmalı idi. Lakin 1919-cu il yanvarın 29-da Azərbaycandan Məhəmməd xan Təkinski Ermənistandakı diplomatik nümayəndə təyin edildi. Daha sonra 1919-cu il fevralın 1-də Azərbaycanın İrəvan şəhərində daimi nümayəndəliyi yaradıldı. İrəvan quberniyası ərazisində məskunlaşan ermənilər Ermənistan silahlı qüvvələrinin törətdiyi vəhşiliklər barədə artıq beynəlxalq təşkilatlara, Azərbaycan mətbuatına və Azərbaycan hökumətinə məlumat vermişdilər. Bu məlumatın yayılmasında İrəvan Müsəlman Milli Şurası, İrəvan Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti və İrəvan Qubernatorluğu Həmvətənlər Təşkilatı mühüm rol oynamışdır. 1919-cu il yanvarın 17-də təşkilat iclasında təşkilatın sədri Teymur Xan Makinskinin imzası ilə göndərilən ərizədə göstəriləndiyi kimi Azərbaycan hökumətinə müraciət edilir. Müraciətdə vurğulanırdı ki, türk qoşunları İrəvan quberniyasından çıxarıldıqdan sonra erməni silahlı birləşmələri Sürməli mahalında bütün müsəlman əhalisini əsir götürərək Eçmiədzin qəzasını tamamilə nəzarətə götürüblər. Üstəlik, Şərur və Naxçıvan rayonlarını tutmaq üçün hücumə keçdilər. İrəvan quberniyası indi məhvə və ölümə məhkum edilmişdi. Müsəlman əhalisini qorumaq üçün Azərbaycan və Ermənistan nümayəndələrinin iştirakı ilə Tiflisdə müttəfiq komandanlığın iştirakı ilə xüsusi konfrans təşkil etmək təklifi irəli sürüldü.

Tarixçi Nazim Mustafa qeyd edir ki, *“Eçmiədzin kilsəsinin xeyir-duası ilə Ermənistan hökuməti, bir tərəfdən azərbaycanlı kəndlərini dağıdır, insanları məscidlərə dolduraraq yandırır, əhalisini kütləvi qırğınlara məruz qoyur, digər tərəfdən isə Azərbaycanla dostluq münasibətlərindən dəm vurur, onun neft potensialından faydalanmaq istəyirdi. 2 aprel 1919-cu ildə Azərbaycanın Ermənistandakı diplomatik nümayəndəsi M.Təkinski xarici işlər naziri M.Cəfərova göndərdiyi məlumatda bildirirdi ki, martın 19-da Ermənistan hökuməti onun şərafinə verdiyi nahar zamanı natiqlər Azərbaycanla dostluq münasibətlərinin qurulmasının zəruriliyindən danışmışlar. M.Təkinski martın 18-də Eçmiədzində katolikosla görüşü zamanı katolikosun Ermənistanla müsəlmanlar arasında dostluğun zəruriliyini vurğuladığını, müsəlmanlarla dinc yaşamaq üçün erməni xalqına müraciət edəcəyini vəd etdiyini yazır. M.Təkinski mazut olmaması səbəbindən Eçmiədzin kilsəsinin və katolikosun iqamətgahının işıqlandırılmadığını yazır və əlavə edir ki, o, katolikosu mazut göndəriləcəyini vəd vermişdir və xarici işlər nazirindən xahiş edir ki, katolikosu çatdırılması üçün çəlləklərdə yalnız 200 pud mazut göndərilsin. Daha sonra M.Təkinski qaçqınların vəziyyətinin ağır olduğunu və dərhal onlara kömək göstərməsi lüzumunu qeyd edirdi”* [3].

Konfransın məqsədi aşkar idi; iştirakçı dövlətlərin müstəqilliyinin qarşılıqlı tanınması və bu aktın bütün dünyaya bəyan edilməsi. İştirakçı dövlətlər sülh qurultayında birgə iştirak və respublikaların müstəqilliyinin müdafiəsi üzrə razılığa gəlməli idilər. Təcavüzün qarşısının alınması və Qafqazda yeni dövlətlərin müstəqilliyinin təşviqi üçün tədbirlər görüldü. Bütün sərhəd zonasında məsələlər və mübahisələr razılaşmalar yolu ilə həll edilirdi. Razılaşma əldə olunmasa, Arbitraj məhkəməsinə müraciət ediləcəkdə. Cənub-Qərbi Qafqaz Respublikasının dörd respublikanın danışıqlarında iştirak etməsi arzuolunan və zəruridir. Bütün respublikalar üçün həssas olan qaçqınlar məsələsi müzakirə olundu. Azərbaycan hökuməti konfransın Bakıda keçirilməsini təklif etdi, lakin bu, bəzi iştirakçılar üçün məqbul olmadığı üçün, onlar Konfransın Tbilisidə keçirilməsi qərarında qaldılar. Konfransın işini pozmamaları üçün Azərbaycan hökuməti Qafqaz cümhuriyyəti məsələsində təkid etmədi. Sabiq baş nazir F.Xoyskinin rəhbərlik etdiyi Azərbaycan nümayəndə heyəti Tbilisiyə yola düşdü. Aprelin 25-də konfrans öz işinə başlaydı Əlavə olaraq, Konfransda gündəlikdəki məsələlərin həlli üçün altı komissiya daha yaradıldı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Dağlı Respublikası ilə əlaqələri. Azərbaycan Respublikası müstəqilliyini elan edəndə şimalda artıq Rusiyadan qopmuş ayrıca müstəqil dövlət yaranmışdı. “Dağlı Respublikası” kimi də tanınan Şimali Qafqaz Dağlı Xalqları İttifaqı Respublikası 1918-ci ildə müstəqilliyini mayın 11-də elan etdi. Onun müstəqilliyi Azərbaycan, Gürcüstan və Osmanlı İmperiyası tərəfindən tanınıb. General Tomson noyabr ayında Dağlı Respublika hökumətinin başçısına göndərdiyi məktubda yazırdı ki, sülh konfransının qərarına qədər Dağlı Respublikanın müstəqilliyinə zəmanət verilir.

Dağlı Respublikasının yaranması təhlükəsizlik baxımından Cənubi Qafqaz Respublikaları üçün, xüsusən də Azərbaycan üçün çox əhəmiyyətli idi. Buna görə də, Azərbaycan Dağlı Respublikası ilə əlaqələrini genişləndirmə xətti üzərindən apardı.

1918-ci ilin oktyabrında Azərbaycan qəzetinin rus dilində buraxılışında qeyd olunurdu ki, Azərbaycan hökuməti ilə Dağlılar İttifaqının nümayəndələri mühüm siyasi məsələlərə dair ilkin müqavilə imzaladılar. Bir tərəfdə Azərbaycan hökumətinin başçısı F.Xoyski və maliyyə naziri M.H.Hacinski, digər tərəfdən isə respublika hökumətinin sədri A.M.Çermoyev və maliyyə naziri Həsən-Girey Cəbəkliyev sazişi imzaladılar. Müqavilə layihəsində iki dövlət arasında ümumi məsələlər kimi xarici siyasət və müdafiə məsələləri müzakirə olundu. Beynəlxalq müqavilə və sazişlərin imzalanması, eləcə də böyük dövlətlərlə münasibətlərin əsasları müttəfiq dövlətin hökuməti ilə birgə və ya razılıq əsasında məsləhətləşmələr yolu ilə müəyyən ediləcəkdi. İki dövlətin müstəqilliyinin qorunması şərtləri tərəflər arasında bağlanacaq müqavilə ilə müəyyən ediləcəkdi. Bundan əlavə, digər tərəf maraqlı tərəfin xahişi ilə daxili asayışı qorumaq üçün hərbi yardım göstərəcək. Mühəribə zamanı hər iki tərəfin hərbi qüvvələri hər iki hökumətin razılığı ilə seçilən şəxsin əmri altında olmalı idi. Xüsusi saziş isə gömrük ərazisi, gömrük qanunvericiliyi, respublikalarda gömrük rüsumlarının bölgüsü ilə bağlı məsələləri müəyyən edirdi. Bundan əlavə, maliyyə, ölçü sistemləri, dəmir yolları, poçt, teleqraf və telefon məsələləri üçün xüsusi müqavilələr nəzərdə tutulmuşdu. Bu müqavilə layihəsi iki dövlət arasında konfederativ əlaqələr yaratmaq məqsədi daşıyırdı.

1918-ci il noyabrın 28-də Azərbaycan hökuməti ilə Dağlı Respublikası hökumətinin nümayəndələri arasında Azərbaycan Cümhuriyyətinin Dağlı Respublikasına 10 milyon manat kredit verməsi haqqında müqavilə imzalandı. Kredit iki il ərzində taxilla ödənilməli idi. Bundan əlavə, Azərbaycan hökumətinə öz ehtiyaclarını ödəmək üçün Qafqazdan əlavə taxıl almaq hüququ verildi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Dağlılarla qurulmaqda olan münasibətlərinə Denikinın başçılıq etdiyi Könüllü Ordu amili yenilik gətirdi. Bu, təkcə iki ölkə arasındakı əlaqələri deyil, eyni zamanda Qafqazın Gürcüstan qarışığı bu üç dövləti arasındakı əlaqələrini də gücləndirdi. Bir başqa deyişlə, Denikinın kabusu da bu dövlətlərin əlaqələrini gücləndirən amillərdən biri oldu. Keçmiş Çar Rusiyasının imperiya diplomatiyası general Denikinın ixtiyarında idi. Denikinın əsas mübarizəsi bolşeviklərə qarşı müqavimət göstərmək olsa da, Dağlı Konfederasiyasının yerləşdiyi bölgəni özünə siyasi meydan seçmişdi.

1919-cu ilin ilk aylarında Şimali Qafqaz regionunda baş verən hadisələr burada yaşayan xalqların müstəqillik mübarizəsində mühüm dönüş nöqtəsi oldu. İlin əvvəlində general Denikinın başçılıq etdiyi Ordu təcavüzkar hərbi yürüşə başladı və Terek bölgəsinə daxil oldu. İnqışların müqaviməti ilə qarşılaşsa da, Denikinın qüvvələri Vladıqafqazı ələ keçirdi. Lakin ingilis komandanlığı və dağ hökuməti ilə danışıqlar aparmaq cəhdləri nəticəsiz qaldı, çünki Denikinın Dağlı Respublikasını tanımaqdan imtina etdi və əvəzində general Lyaxovu Terek-Dağıstanın hakimi təyin etdi.

Mart ayında Denikinın ordusu Çeçenistana daxil olaraq münəqişəni daha da qızışdırdı. Bu arada Azərbaycan hökuməti Denikinın Dağlı Respublikasına hərbi təcavüzünün qarşısını almaq məqsədilə müxtəlif tədbirlər həyata keçirdi. Dağlı hökumətinə maliyyə yardımı göstərildi, könüllü hərbi birləşmələr və sanitariya briqadalar təşkil edildi, Britaniyanın Bakıdakı nümayəndəliyindən dəstək almaq üçün diplomatik səylər göstərildi. Gürcüstan hökuməti də Denikinın hücumuna etirazını bildirib, Dağlı hökumətinə yardım təklif etdi.

Bu səylərə baxmayaraq, Çeçenistanın əksər hissəsinin Denikinın ordusu tərəfindən işğal Dağlı Respublikada hökumət böhranına səbəb oldu. Bir neçə hökumət üzvü rəhbərlərinin passivliyini tənqid edərək istefa verib. Parlament yeni hökuməti təşkil etməyi P.Koçevə həvalə etsə də, onların Şeyx Uzun Hacı və Şeyx Əli Hacı kimi din xadimləri vasitəsilə dağlı qüvvələrini səfərbər etmək cəhdləri istənilən

nəticəni vermədi. Dağıstanda Dağlı Respublikasını tərk edib Azərbaycanla birləşmək hərəkatı geniş vüsət almışdı.

May ayına qədər P.Koçevin rəhbərlik etdiyi Dağlı hökuməti istefa verdi və yeni hökuməti qurmaq vəzifəsi general M.Xəlilova verildi. Lakin general Xəlilov Denikin nüməyəndəsi ilə müzakirələr apardıqdan sonra Dağlı Respublikası hökumətini dağıtmaq və Dağıstan üçün ayrıca hökumət yaratmaq qərarına gəldi. Bu qərar son nəticədə Denikin ordusunun müqavimətsiz Dağıstana daxil olmasına gətirib çıxardı və bütün Şimali Qafqazı Denikin nəzarəti altına aldı.

Şimali Qafqazda müstəqillik uğrunda mübarizənin məğlubiyyəti Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti üçün əhəmiyyətli təhlükə yaradırdı, çünki Denikin ordusunun əhatə dairəsi onun sərhədlərinə yaxınlaşdı. Bu dövrün hadisələri Şimali Qafqaz xalqlarının müstəqillik uğrunda mübarizəsində üzləşdikləri çətinlikləri və həmin dövrdə regionda siyasi mənzərənin mürəkkəbliyini nümayiş etdirdi.

Azərbaycanın bölgədəki rəsmi nümayəndəliyinin fəaliyyəti qadağan edildiyindən Azərbaycanın Dağlı Respublikasındakı Diplomatik Konsulluğu ləğv edildi. Azərbaycan tərəfi Denikin ortaya çıxdığı ilk gündən öz narahatlığını bürüzə verirdi. Bu haqda Rəsulzadənin deyimi narahatlığı hər halı ilə göz önünə sərir: *“Biz bilirdik ki, düşmən ordusu “qəlyanaltısı”nı Dağıstanda eləsə, “naharını” Bakıda yeyəcəkdir. Ona görə də bütün millət və məclis bir tək vahid kimi var qüvvəsi ilə çalışıb bu qara qüvvə qarşısında dayanmalıdır. Və dağıstanlı qardaşlarımıza deməliyik ki, buraxmayın o qara qüvvəyi, qoymayın o istibdadı gəlsin, müharibə edin! Biz də sizinlə varıq!”* [4, s.198].

Hərbi uğursuzluqlar və sovet ordusunun gözlənilən qələbəsi ilə üzləşən Denikin 1920-ci il fevralın 7-də Cənubi Qafqaz respublikalarının müstəqilliyini tanıdığını elan etdi. 1920-ci ilin martında Şimali Qafqazda Könüllülər Ordusunun Sovet qoşunları tərəfindən məğlub edilməsindən sonra Denikin Kırma qaçdı. O, xaricə mühacirət etməzdən əvvəl 4 aprel 1920-ci ildə komandanı general Vrangelə təhvil verdi.

Britaniyalı tarixçi A.Marşall yazır ki, *“Zəfər qazanan Gikalo aprelin 3-də Çeçen şurasını çağırırdı, sonra Orconikidze və Kirovun rəhbərliyi altında Çeçenistan və İnquşetiyada Sovet revkomlarının yaradılmasını təşkil etməyə başladı. Martın 25-də Dağıstan partizanları Dərbəndi, sonra isə Temir-Xan-Şuranı işğal etdilər; nəhayət, martın 30-da Port Petrovski azad etməzdən əvvəl, irəliləyən 11-ci Ordu qüvvələri ilə görüşdülər. Aprelin 11-də Dağıstan Müdafiə Şurası aprelin 20-də gəmi ilə Port Petrovskə çatdıqdan sonra Samurskii ilə Korkmasovun sədrliyi ilə Dağıstan revkomuna çevrildi və onun müavini oldu. Ağların 1919-20-ci illərdəki kimi qəfil və sürətlə süqutu ilə, bütün Şimali Qafqaz indi qəfil Sovet hakimiyyəti altında qaldı”* [5, s.131-132].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Qafqaz respublikaları ilə iqtisadi əlaqələri. İqtisadiyyatın təməlinə kapital durur. Bir dövlət var edən bir ünsür onun siyasi kimliyidirsə, digər ünsür onun iqtisadi varlığıdır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti də bir dövlət olaraq, özünü isbat etmək istəyirdisə, təbii ki, ilk öncə milli pul vahidini təsis etməli idi. Bu isə, gözlənilməli kimi asan olmadı. Səbəb, 1918-ci ilin fevralında Zaqafqaziya seymi dövründə Zaqafqaziya bonları adlanan orta pul vahidinin mövcud olması idi. 4 iyun 1919-cu il tarixli sənədə də qeyd olunurdu ki, hər üç respublika birgə bonlar buraxmağa razılıq verməsələr, Zaqafqaziya Komissarlığının mövcud bonlarının buraxılması həmişəlik dayandırılacaq. Belə bir ssenaridə Gürcüstan hökuməti hər üç tərəfin nümayəndələrinin iştirakı ilə bütün Zaqafqaziya bon nümunələrinin orijinal nüsxələrini yandırmağı öhdəsinə götürdü. Parlamentin 1919-cu il dekabrın 1-də qəbul etdiyi qanuna əsasən, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə 600 milyon manatlıq milli əskinas buraxmaq səlahiyyəti verildi. Bakı bonlarının buraxılması müstəqil maliyyə siyasətinin qurulmasında həlledici rol oynadı. “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ensiklopediyası”nda məsələ ilə bağlı yazılır ki, *“1919 il iyunun 4-də Tiflisdə Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan arasında əlavə Zaqafqaziya bonu buraxılması haqqında sənəd imzalandı. Bu sənədə görə, Dövlət bankının Tiflis kontorunda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti üçün 180 milyon rubl məbləğində bon buraxmalı idi. Həmin gün Gürcüstanla Azərbaycan arasında imzalanmış başqa bir sənədə görə, Azərbaycan öz payına düşən 180 milyon rubl məbləğində Zaqafqaziya bonununun 60 milyon rublunu Gürcüstan hökumətinə verdi. Əvəzində Gürcüstan hökuməti öz ərazisində 15 milyon rubl məbləğində Azərbaycan və Bakı bonununun sərbəst dəyişdirilməsinə razılıq verdi”* [6, s.155].

İstiqlal bəyannaməsində, xarici ölkələrlə iqtisadi əlaqələrin qurulması xüsusi yer tuturdu. Bu səbəbdən, Cümhuriyyətin önündə duran əsas missiyalardan biri də xarici dövlətlərlə iqtisadi birlikləri möhkəmləndirmək, ticarət dövriyyəsini asanlaşdırmaq, xarici ticarətdə Bakı bonundan istifadə edərək valyutanı qlobala daşımaq idi. Hökumətin bu siyasəti xarici kapitalistlərin ölkəyə axın etməsi və yeni müəssisələrin yaranması ilə nəticələndi. Cümhuriyyət üçün prioritet məsələlərin başında qonşu respublikalarla uğurlu siyasət dayanırdı. Əvvəl də qeyd etdiyimiz kimi, Gürcüstanla dəmiryolu, və rabitə anlaşmaları Cümhuriyyətin bu missiyaya nə qədər sadıq olduğunun göstəricisi idi.

Qonşu dövlətlərlə iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsinə xüsusi önəm verən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Dağıstana 50 milyon manat yardımı bu önəmin bir başqa nümunəsidir. Bu məbləğ respublika büdcəsinin xərclərinin 1/8 hissəsini təşkil edirdi. Gürcüstanla bağlanmış müqavilə respublikanın xarici iqtisadi əlaqələrinin qurulması baxımından əhəmiyyətli idi. 1918-ci il dekabrın 26-da bir il müddətinə imzalanan müqavilə iki respublika arasında məhsulların gömrük vergisi olmadan alqı-satqısına icazə verirdi. Gürcüstana əhalinin ehtiyacları və dəmir yolu istifadəsi üçün müəyyən miqdarda neft, mazut, kerosin və yağların rüsumsuz ixracına icazə verildi. Müqavilədə qeyd olunurdu ki, Gürcüstan əhalisi üçün kerosin, neft və neft məhsullarının ümumi satışı 1 milyon funt-sterlingdən çox olmamalıdır, icazə verilən maksimum satış isə 20 milyon funt-sterling olmalıdır. Bundan əlavə, Gürcüstan gömrük tətbiq etmədən neftin dəyərinin 1/10 hissəsini Azərbaycana satmağa borclu idi.

Ermənistanla münasibətlər ərazi iddiaları səbəbi ilə münaqişəli qalmağa davam edirdi. Xalq Cümhuriyyəti münasibətləri qaydasına salmaq üçün İrəvanı ermənilərə güzəştə getsə belə, Ermənistan tərəfinin digər ərazilərə haqq iddia etməsi problemi davamlı olaraq masa üstündə tuturdu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Ermənistan Respublikası 1919-cu il dekabrın 14-21-də Bakıda mübahisəli məsələlərin həlli üçün konfrans keçirdilər. Konfrans Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti tərəfindən təşkil edilmiş və Ermənistan Respublikasının dəstəyi ilə keçirilmişdir. Gündəliyə dostluq münasibətlərinin gücləndirilməsi, sərhəd mübahisələrinin həlli və müvəqqəti demarkasiya xəttinin yaradılması daxil idi. Konfransa Fətəli Xan Xoyski rəhbərlik edirdi və hər iki hökumətin nümayəndələri iştirak edirdi. Əsas müzakirə olunan mövzular ərazi problemləri, Qafqaz Konfederasiyasının yaradılması, hüquqi və konsulluq əlaqələrinin qurulması idi. Ermənilər ərazi mübahisələrinin konkret həlli üçün hələ lazımı şəraitin yetişmədiyini bildirirdilər. Onlar ilk növbədə, iqtisadimaliyyə səciyyəli planların masaya qoyulmasını təklif edirdilər. Konfrans dekabrın 21-də qarşından gələn Tbilisi konfransında əlavə məsələlərin həlli ilə bağlı razılaşma ilə yekunlaşdı. Lakin Tbilisi konfransı da tərəflərin barışığını yaratma iqtidarında olmadı. Ermənistanın götürdüyü öhdəlikləri yerinə yetirməməsi səbəbindən Cümhuriyyətin Ermənistanla diplomatik əlaqələrini balanslı şəkildə saxlamaq istəyi baş tutmadı.

Nəticə. 1918-1920-ci illərin tarixi təcrübəsi göstərdi ki, aralarında olan müxtəlif ziddiyyətlərə baxmayaraq, Qafqaz xalqlarının dinc birgə yaşayışı, siyasi və iqtisadi maraqları, bütün sahələri əhatə edən regional əməkdaşlığı bölgədə daimi sülhün və davamlı inkişafın, bütövlükdə Qafqazın çiçəklənməsinin ən etibarlı təminatıdır. 1919cu ilin iyununda öz aralarında olan kiçik mübahisələri bir kənara qoyaraq, Gürcüstan və Azərbaycan respublikalarının Denikin təhlükəsinə qarşı birgə hərbi ittifaq bağlamaları bunun ən yaxşı nümunəsi idi. Cənubi Qafqazın bu iki respublikası arasında formalaşan hərbi-siyasi birlik ideyasını dünya siyasətini müəyyən edən dövlətlər də müdafiə edirdilər. Lakin Ermənistan tərəfinin pozuculuq mövqeyində dayanması "Qafqaz evi" ideyasını o dövrdə reallaşmağa imkan vermədi. Bu bir tərəfdən Cənubi Qafqaz respublikalarının beynəlxalq aləmdə tanınmasını çətinləşdirirdi, digər tərəfdən isə bu respublikaların Sovet Rusiyası tərəfindən işğal edilməsi üçün əlverişli şərait yaradırdı. Müasir dünyanın reallıqları fonunda 1918-1920-ci illərin tarixi təcrübəsi bir sıra məqamlarda bu gün də öz aktuallığını saxladığından ilk Azərbaycan Cümhuriyyətinin diplomatik fəaliyyətinə milli-mənəvi xəzinə kimi qayğı ilə yanaşılır, respublika xarici siyasətinin həyata keçirilməsində həmin illərdə toplanmış tarixi təcrübədən səmərəli istifadə edilir. 1998-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 80 illiyi ilə bağlı, 1918-1920-ci illərdə fəaliyyət göstərmiş parlamentin, hökumətin və xarici işlər nazirliyinin sənədlərinin ümummillə lider Heydər Əliyevin sərəncamı ilə nəşr edilməsi bunun aydın təzahürü idi.

ƏDƏBİYYAT

1. Nəsim Nəsimzadə. Azərbaycanın xarici siyasəti (1918-1920). Bakı, Ay-Ulduz, 1996, 304 s.

2. Cəmil Həsənlı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasəti (1918-1920). Bakı, "GARISMA" MMC, 2009, 576 s.
3. Nazim Mustafa. Xalq Cümhuriyyəti dövründə Azərbaycanın Ermənistandakı daimi nümayəndəliyinin fəaliyyəti / "Xalq qəzeti", 28 may 2015, №113, s.9; 30 may 2015, №114, s.8.
4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. İki cildə. I cild. Baş redaktor: Yaqub Mahmudlu. Bakı, "Lider Nəşriyyat", 2004, 440 s.
5. Alex Marshall. The Caucasus Under Soviet Rule. New York, Routledge, 2010, 387 p.

ASIM BEHDİYEV

Second-year graduate student of Azerbaijan University

CAUCASIAN REPUBLICS AND RELATIONS WITH THEM DURING THE AZERBAIJAN DEMOCRATIC REPUBLIC

The article talks about the political, economic and diplomatic relations with the Republic of Georgia, the Republic of Armenia and the Republic of the North Caucasus Mountain Peoples, which were formed after the dissolution of the Transcaucasian Seym of the Azerbaijan Democratic Republic. The fall of the tsarist regime revealed the problems of creating centers of independence in the South Caucasus region. The article illuminates the general picture of this period based on scientific references.

Keywords: Azerbaijan Democratic Republic, Caucasian Conference, Republic of Armenia, Republic of Georgia, Republic of the North Caucasus Mountain Peoples.

Daxil olma tarixi: 30.12.2023-cü il.
Çapa imzalanma tarixi: 16.01.2024-cü il.

UOT 32:93/94

АЙДАН САЛАХОВА

*Магистрант I курса
кафедры «Дипломатии и современных интеграционных процессов»
Бакинского Государственного Университета
salahovaaydan7@gmail.com*

СОВРЕМЕННЫЕ ТЕОРИИ О РОЛИ БРИКС В ФОРМИРОВАНИИ НОВОГО МИРОВОГО ПОРЯДКА

*Научный руководитель:
доктор философии по историческим наукам Эмин Гаджинский*

В статье анализируются различные интерпретации БРИКС современными теориями международных отношений. В частности, рассматриваются теория изменения соотношения сил, концепции «мягкой силы» и мирного сосуществования, теория передачи власти. Каждая из них дает свое объяснение как самому феномену БРИКС, так и той роли, которую этот интеграционный институт играет в современной системе международных отношений. В совокупности они создают научную основу для изучения института БРИКС

Ключевые слова: БРИКС, теория передачи власти, Россия, Китай, государства-изгои, концепция мирного сосуществования, концепция УБУНТИ, Дж. Най, «мягкая сила».

Введение. В условиях беспрецедентного роста геополитических рисков в мире растет осознание того, что на смену старой архитектуре миропорядка приходит новая конфигурация международных отношений и региональных блоков. Одной из важнейших движущих сил такого рода трансформации мирового хозяйства становятся страны глобального Юга, которые создают свои институты, региональные интеграционные объединения и системы финансовых расчетов. В числе лидеров этих процессов - крупнейшие развивающиеся рынки, прежде всего страны БРИКС. Страны БРИКС, которые составляют почти половину населения мира и значительную часть мирового ВВП, становятся одной из основ нового формирующегося миропорядка.

Однако БРИКС как новый феномен мировой политики привлекает к себе внимание не только как прогрессивный и быстро развивающийся политико-экономический институт, но и с концептуальной точки зрения. На наших глазах возник и успешно функционирует очередной международный институт межгосударственного сотрудничества, вполне дополняющий ряд уже действующих. Вполне вероятно, что это принципиально новая модель отношений, которая способна серьезно изменить ход мировой политики. Что является приоритетом в политике государств, являющимися членами БРИКС? На сколько организация БРИКС способна противопоставить свои возможности доминированию стран Запада, которые встроены в систему международных институтов и альянсов? Каковы возможности этого института в использовании принципиально новых достижений в развитии международного сотрудничества в противовес силовому давлению? Является ли БРИКС новым инструментом глобального управления, или это не более чем экспериментальное межгосударственное соединение? Современные теории международных отношений предлагают несколько подходов к объяснению феномена БРИКС.

Теория передачи власти (power transition theory). Наибольшей известностью среди учёных-экспертов западных стран пользуется теория передачи власти, впервые предложенная профессором политологии Мичиганского университета, Абрамо Органски [6, с.64]. Теория передачи власти, развиваемая в рамках модели неореализма, утверждает, что соотношение сил в мировой политике неуклонно меняется. Согласно этой теории, возникновение конфликтов и войн происходит на фоне влияния быстро развивающихся государств, стремившихся конкурировать с доминирующими державами в вопросах политики и экономики. В этом плане все государства делятся на сторонников «статус-кво» и «ревизионистов». В категорию «статус-кво» входят пользующиеся преимуществами нового мирового порядка мощные и влиятельные государства,

такие как США. Государства, недовольные своим местом и ролью в международных отношениях, стремившиеся повысить свой статус в современных условиях становятся «ревизионистами». Именно эти страны проводят политику по радикальному изменению существующего международного порядка на принципиально новых условиях. Среди них прежде всего выделяются Россия и КНР.

Согласно теории передачи власти, современная Россия является типичным «ревизионистским» государством. В этой связи эксперты американского консервативного фонда «Наследие» обращают своё внимание на те проблемы, которые создаёт Россия для США и их союзников. По их мнению, современная Россия порождает вызов западным демократическим ценностям. Это происходит в сочетании неуважения к политическим, гражданским и экономическим правам граждан при слабо развитой экономике. С другой стороны, восстановление военной мощи, политического и дипломатического влияния в этих странах создает стратегический вызов Западу и его союзникам. США считают, что такая позиция приводит к росту угроз таким дружественным государствам, как Украине, Грузии, Польше, странам Балтии, Финляндии, Швеции. Большую проблему для США и их союзников создает сотрудничество России со странами-«изгоями», включая Сирию, Иран, Северную Корею [23].

Интерпретация Китаем своей роли в международных институтах, концептуализация невмешательства/суверенитета и нераспространения играют важную роль в его взаимодействии с государствами-изгоями. Судан, Иран и Северная Корея являются прекрасными примерами, иллюстрирующими различные ответы Китая. Каждое из них является хрестоматийным государством-изгоем, но по разным причинам.

Раннее бездействие Китая было результатом того, что он не рассматривал проблемы как свою заботу. Однако по мере роста их интересов и роли в международном сообществе Китай стал более активно участвовать в поиске решений. Эта роль усилилась благодаря готовности решать проблемы по-своему. Китай начал решать эти дела посредством посредничества, и, хотя это по-прежнему является предпочтительным, его инструментарий расширился и теперь включает влияние, поддержание мира и даже санкции [16].

Если «ревизионисты» рассматриваются как источник дестабилизации мирового порядка, и в этом смысле их роль ассоциируется с негативными последствиями, то действия доминирующих государств, т.е. США и его союзники рассматриваются как позитивные, поскольку они выполняют охранительные системные функции. Поэтому такие случаи, как военная интервенция НАТО в Косово, приведшая к распаду Югославии, расширение НАТО на восток, спонсирование «цветных революций» на постсоветском пространстве, военная помощь Тайваню со стороны США, демонстративное введение Вашингтоном принципа свободного мореплавания в Южно-Китайском море не считаются угрозами для России или КНР [4, с.61].

Представители теории передачи власти оценивают источники «ревизионистского» поведения по-разному. Умеренные считают таковыми неудачи в построении демократии внутри России и КНР, которые не дают им полноценно интегрироваться в международную экономику и глобальные институты управления [1, с.228]. Радикальная точка зрения твёрдо стоит на позиции о принципиальной неспособности этих стран к интеграции с Западом, например, в силу исторически сложившихся тенденций развития России и Китая [23, с.117].

Не случайно, что и политика государств, входящих в БРИКС, оценивается по-разному. Часть экспертов склонна видеть БРИКС в качестве инструмента, позволяющего некоторым его участникам закрепить статус великих держав и противостоять западным институтам на региональном и глобальном уровне. Большинство все же по-разному оценивают роль России и КНР. Объяснение такой позиции они видят в том, что если Китай находится на подъеме, то Россия - на стадии упадка из-за политических и экономических проблем. В качестве ответных мер предлагаются различные варианты политики сдерживания.

Однако не все идеологи теории передачи власти видят в России и Китае «ревизионистов». Согласно этой точке зрения, даже конфликт России с Украиной рассматривается как политика

«статус-кво», направленная на сохранение российского влияния на постсоветском пространстве в противовес расширению НАТО [17]. На глобальном уровне Россия и КНР также отрицательно относятся к идее реформы ООН. В тоже самое время Бразилия и Индия, активные участники БРИКС, наоборот надеясь повысить свой статус в Совете Безопасности, заинтересованы в проведении коренных реформ в ООН.

По мнению сторонников тезиса о «статус-кво» основная проблема заключается в том, что страны БРИКС не удалось включить в качестве равных партнеров в систему международной безопасности, которая формируется после окончания холодной войны. Так, в ряде случаев Запад пересек «красные линии», обозначены Россией на постсоветском пространстве. Ясным ответом в этом ракурсе стало, например, военное вмешательство России в грузино-южноосетинский конфликт в августе 2008 г. Украинский кризис - особый случай, перешедший в активные военные действия. Политическая ситуация резко изменилась после антигосударственного переворота, приведшего к свержению власти В. Януковича. Когда, новые прозападные киевские власти явно высказались за вступление в ЕС и НАТО, Россия вернула Крым в состав России и стала оказывать экономическую и военную помощь жителям Донбасса.

За этой политикой стоят не только геополитические, но и геоэкономические интересы России, связанные с ее проектом интеграции на постсоветском пространстве, который конкурирует с планами евроинтеграции через программу «Восточное партнерство» [17]. Сторонники этой точки зрения стоят за налаживание сотрудничества с Россией, а не в конфронтации с ней. Аналогичный подход предлагается и в отношении Китая.

Несмотря на ряд достоинств, теория передачи власти имеет немало недостатков. Эта теория более применима к периоду холодной войны, когда две супердержавы были заинтересованы в поддержании статус-кво из-за угрозы взаимного уничтожения в случае войны. Современная система находится лишь в стадии формирования новой структуры и условий стабильности. В этих обстоятельствах *теория передачи власти* мало что может объяснить в поведении государств, входящих в БРИКС. *теория передачи власти* не учитывает существование государств третьего типа - реформистского, которые не во всем согласны с новым мировым порядком, но предпочитают не менять радикально «правила игры». Страны БРИКС ближе как раз к этому типу политического поведения, что видно хотя бы по их совместным усилиям по созданию альтернативных финансовых институтов, которые бы способствовали недопущению нового мирового финансово-экономического кризиса. В целом страны БРИКС показывают стремление построить более эффективные модели мирового порядка по сравнению с США и их союзниками, причем делают это на не основе конфронтации [7, с.196]. Таким образом, дополнение теории передачи власти новым («реформистским») типом государств сделало бы ее более отвечающей современным реалиям.

Теория мирного сосуществования (theory of peaceful coexistence). Одной из отличительных черт политики России, Индии и Китая долгое время была и остается идея мирного сосуществования. В разных трактовках идею мирного сосуществования разрабатывали учёные-политологи неоллиберализма, глобализма, неореализма. Россия, оказавшаяся во вражеском окружении капиталистических стран, искала приемлемые пути для защиты тех идеалом, к которым стремилось её большевистское руководство. Мирное сосуществование не отменяло конфронтации, но, попав в изоляцию, Советское руководство предпочло перенести бескомпромиссный конфликт с капиталистическими странами из военной в иные формы соперничества. В большевистском толковании уклонения от вооруженной борьбы не означало установление мира с антагонистическим, по существу, лагерем глобального капитализма. Наоборот, советское руководство рассматривало мирное сосуществование как новые не военные формы противоборства, прежде всего по линии экономического соперничества, которое должно было обеспечить преимущество социалистического строя и модели развития общества [11, с.56].

В Советском Союзе концепция мирного сосуществования сохранялась и развивалась после Второй мировой войны вплоть до начала политики нового мышления и перестройки середины 80-х годов XX века, когда ней были проведены существенные изменения. Однако после

завершения холодной войны интерес к концепции мирного сосуществования постепенно ушёл из политического лексикона не оправдавший надежд новой российских политической верхушки участвовать на равных в международных институтах. Более того термин мирное сосуществование больше не использовался в государственных документах внешней политики.

В тоже время Китай, никогда не отказывался от концепции мирного сосуществования. После агрессии НАТО в Югославии в 1999 г. Китай объявил ее важнейшим принципом, которым необходимо руководствоваться во внешней политике: уважение суверенитета и территориальной целостности, невмешательство во внутренние дела, равенство, ведущая роль ООН как универсальной международной организации [8, с.39]. Американской доктрине «неоинтервенционизма» Китай, в своей позиции в данном вопросу, противопоставил принцип мирного сосуществования. В Индии идея мирного сосуществования приобрела иной смысл, получивший новое понимание концепции «Весь мир как одна семья», где нет места для превосходства одного общества или государства над другим [21, с.117].

В основополагающих документов в сфере внешней политики Бразилии термин мирное сосуществование формально не упоминают, однако практическая политика государства на протяжении второй половины XX века и в XXI вв. ей вполне соответствует. Важнейшими принципами мирного сосуществования Бразилии является установление двустороннего сотрудничества независимо от политического и экономического режима государства-партнера, уважение суверенитета, развитие многостороннего сотрудничества [12].

В Южно-Африканской Республике принцип мирного сосуществования в виде концепции *Ubuntu* южноафриканского направления и гуманистической философии. Эта концепция уделяющее особое внимание понятиям верности и лояльности в отношениях между людьми была официально зафиксирован в «Белой книге» по внешней политике 2011 года. В ней принцип мирного сосуществования обозначался как «уважение ко всем государствам, народам и культурам», а национальная безопасность включает безопасность личности как приоритетную цель [2].

Внимание стран БРИКС к концепции мирного сосуществования объясняется объективными обстоятельствами. Прежняя система отношений с Западом с определенного момента перестала устраивать, эти государства, она попросту стала нежизнеспособной. Например, Россия столкнулась с провалом горбачёвской идеи «всеобъемлющей безопасности», с ельцинской ролью «младшего партнера» Запада, а затем с не имеющей перспективы стратегического партнерства с США в первое десятилетие XXI века. США и его союзники проявляли своё нежелание считаться с региональными и глобальными интересами стран БРИКС. Вместо сотрудничества Запад подвергал жесткой критиковал их за недемократичность в управлении страной и неуважение прав человека. Такая политика Запада привела к тому, что не только страны БРИКС, но и другие государства, не захотели принимать формулу «золотого миллиарда». Они стали предпринимать усилия для развития другие моделей общественного прогресса. Концепция мирного сосуществования для стран БРИКС и его партнёров продолжает быть единственным принципом, на котором можно и нужно строить равноправные отношения между государствами разного типа.

В условиях глобализации концепция мирного сосуществования имеет другое содержание, чем в годы холодной войны, поскольку отсутствует идеологическое соперничество двух противоположных социально-политических систем. В политике БРИКС отсутствует идея нанести поражение мировому капитализму, как это было в политике СССР и стран-участников ОВД в прошлом. Государства БРИКС стремятся развитию интеграции в мирового хозяйства и системы глобального управления на равноправной основе. Страны БРИКС, в том числе и Россия избегают глобальной конфронтации с США [3].

Современное понимание положений мирного сосуществования, характерную для стран БРИКС, можно свести к следующим:

- мирное сосуществование не мешает развиваться странам с различными экономическими и социально-политическими системами;
- неприемлемо преимущество одной или нескольких стран в мировой политике;
- предпочтение должно отдаваться инструментам «мягкой силы», а военная сила должна

быть лишь крайним средством;

- странам-членам БРИКС необходимо быть готовыми к сотрудничеству с международными политическими и экономическими институтами, и несмотря на сохраняющиеся противоречия с Западом.

За исключением Китая, концепция мирного сосуществования пока не вошла в постоянный политический лексикон стран БРИКС. У этой концепции существуют возможности для своего развития и распространения на политику других государств.

Концепция «мягкой силы». Неолиберальная концепция «мягкой силы» широко используется в странах БРИКС, прежде всего, чтобы разрушить негативный образ, который распространился на Западе. С другой стороны, она является мощным стимулом в геополитическом и геоэкономическом противоборстве.

Страны БРИКС используют «мягкую силу» по-разному, не всегда совпадая с тем содержанием, которое предложил ее автор Дж. Най. Ее автор подчеркивал, что в основе «мягкой силы» лежит привлекательность тех или иных государств для других участников международных отношений, то в реальной политике России и Китая чаще доминирует сугубо прагматический интерес, не учитывающий предпочтения партнеров. По мнению Дж.Най, это вызывает не просто неприятие, но и враждебность в отношении инициатив «мягкой силы» [16].

Представители власти России и Китая в политике по защите своих национальных интересов используют «мягкую силу» как вспомогательный фактор. В то же время многие представители неореализма рассматривают эту концепцию в более широком понимании безопасности. Не мало важным фактором является введение в понятие безопасности «мягкой силы» как невоенной составляющей, а в большей мере опирается на сотрудничество в отношениях с партнерами [18].

Следует отметить ряд особенностей в интерпретации Страны БРИКС во многих случаях по-своему освещают концепцию «мягкой силы». Этот термин, прежде всего, объединяет такие близкие по употреблению термины, как «публичная дипломатия», «народная дипломатия», «гуманитарное измерение политики», «негосударственная дипломатия». Среди инструментов «мягкой силы» предпочтения отдаются финансовым возможностям, культурным связям системам образования и этническим диаспорам. В государствах БРИКС созданы специализированные учреждения для осуществления политики «мягкой силы», например, в Китае созданы Институты Конфуция, а в России - фонд «Русский мир» и др.

Необходимо подчеркнуть, что политика «мягкой силы» в основном находится под контролем государством, что в известной мере лишает ее определённой гибкости. Россия и КНР по утверждению Дж.Най [18], допускают ошибку, в том, что принижают необходимость гражданской инициативы, в то время как в США источником «мягкой силы» выступает не государство, а университеты, кинематограф, поп-культура.

В целом страны БРИКС развиваются самостоятельным путем в возможностях «мягкой силы», не подражая опыт стран Запада и отойдя от трактовки концепции по Дж.Наю. В их практической деятельности в основном преобладает прагматический подход, ориентированный на ключевые политические цели государства. Однако как в официальных концептуальных документах государств БРИКС, так и в научной среде не разработан точный терминологический лексикон, что негативно сказывается на теоретическом осмыслении и эффективности этого инструмента. В то же время возможности «мягкой силы» обладающие достаточно мощным потенциалом в странах БРИКС, способны существенно усилить политику в традиционных сферах влияния, особенно если использовать привлекательность теории по Дж.Наю.

Заключение. Подводя итог изложенному, выше отметим, что различные теории дают свои специфические объяснения политической стратегии стран БРИКС. Ценность и привлекательность каждой из них, будет более продуктивной если применить принцип комплиментарности, по которому каждая теория оказывается продуктивной в зависимости от поставленной цели исследования.

ЛИТЕРАТУРА

1. Асимметрии региональных интеграционных проектов XXI века / [под. ред. В.И.Михайленко]. М-во образования и науки Рос. Федерации, Урал. федер. ун-т. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2018, 476 с.
2. Африканский вектор внешней политики ЮАР. - URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=43008356> [20.11.2023].
3. Сергунин А.А., Ф.Гао. БРИКС как предмет изучения теории международных отношения // Вестник международных организаций, т.13, №4, 2018, с.55-73. - URL: <https://iorj.hse.ru/data/2019/02/07/1144209078/%D0%90.%D0%90.%20%D0%A1%D0%B5%D1%80%D0%B3%D1%83%D0%BD%D0%B8%D0%BD,%D0%A4.%20%D0%93%D0%B0%D0%BE.pdf> [20.11.2023].
4. Васильев Д., Шавлай Э. Южно-Китайское море в противостоянии КНР И США в Азии // Азия и Африка сегодня, 2020 № 7, -с.61-66.
5. Гронская Н.Э., Макарычев А.С. и др. Идея империи и «мягкая сила»: мировой опыт и российские перспективы // Научный вестник Уральской Академии государственной службы, 2010 № 1 (10), с.22-27.
6. Киреева А.А. Ключевые игроки регионального пространства: великие и региональные державы и державы среднего уровня / Материалы Всероссийской онлайн-конференции с международным участием; - Ростов-на-Дону; Таганрог: Изд-во Южного федер. Ун-та, 2020, с.64-67.
7. Михайленко Е. Б. Альтернативный регионализм БРИКС // Изв. Урал. федер. ун-та., Сер. 3, Общественные науки. 2016, Т.11, №3, с.194-206.
8. Нечай А.А. Концепция мирного сосуществования во внешнеполитических стратегиях РФ и КНР. Дисс канд. полит. Наук. Санкт-Петербург, 2023, 180 с. – URL: https://disser.spbu.ru/files/2023/disser_nechai.pdf [20.11.2023].
9. Орехова В.Д. «Государства-изгои» как одна из вариаций образа «Другого» во внешней политике США // Актуальные проблемы современных международных отношений, Вестник ИИиМО СГУ, 2017, Вып.10, с.83-89. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/gosudarstva-izgoi-kak-odna-iz-variatsiy-obraza-drugogo-vo-vneshney-politike-ssha> [20.11.2023].
10. Сергунин А. Преодоление разрыва (неправильных) представлений: Восточное партнерство ЕС и российская политика в Закавказье // Vilge Strateji, 2013, Том.5, №8, с.24-25.
11. Сергунин А.А., Ф.Гао. БРИКС как предмет изучения теории международных отношения // Вестник международных организаций, т.13, №4, 2018, с.55-73.
12. Строительство нового мирового порядка // Российская газета, 1999 4 сентября.
13. Цыганков А. Всесильно, ибо верно? «Мягкая сила» и теория международных отношений // Россия в глобальной политике, №6 2013 ноябрь/декабрь. – URL: www.globalaffairs.ru/number/Vsesilno-ibo-verno-16251 [20.11.2023].
14. Charap S., Shapiro J. A New European Security Order: The Ukraine Crisis and the Missing Post-Cold War Bargain / note n°15/2014. 8 December 2014. – URL: <https://www.frstrategie.org/sites/default/files/documents/publications/notes/2014/201415.pdf> [20.11.2023].
15. Charap. S., Shapiro J. How to Avoid a New Cold War // Current History, 2014, Vol. 113, no 765, p.265-271.
16. Cheng D. China: Ready to Assume a Leadership Role? // The Heritage Foundation, Mar 10, 2016. - URL: <https://www.heritage.org/asia/commentary/china-ready-assume-leadership-role> [20.11.2023].
17. Collins J. Daunting Challenges and Glimmers of Hope in Ukraine // Carnegie Endowment for International Peace, November 20, 2015, p.3. – URL: <https://carnegieendowment.org/2015/11/20/daunting-challenges-and-glimmers-of-hope-in-ukraine-pub-62048> [20.11.2023].
18. Nye J. What China and Russia Don't Get About Soft Power // Foreign Policy, April 29, 2013. - URL: <https://foreignpolicy.com/2013/04/29/what-china-and-russia-dont-get-about-soft-power/>

[20.11.2023].

19. Russia Says BRICS Development Bank Ready to Launch: The Moscow Time // The Moscow Times, 9.07.2014. URL: <http://www.themoscowtimes.com/business/article/russia-saysbrics-development-bank-ready-to-launch/503183.html> [20.11.2023].

20. Sergunin A., Karabeshkin L. Understanding Russia's Soft Power Strategy // Politics, 2015, Vol.35, №3-4, p.347-363.

21. The BRICS and Coexistence: An Alternative Vision of World Order / eds. C. de Coning, T.Mandrup, L.Odgaard. Abingdon, 2014, p.115-124.

22. Tsygankov A. Moscow's Soft Power Strategy // Current History, 2013, Vol.112, №756, p.259-264.

23. US Comprehensive Strategy Toward Russia / ed. J.Carafano. Washington, 2015, p.1. - URL: <http://thf-reports.s3.amazonaws.com2015/SR173.pdf> [20.11.2023].

AYDAN SALAHOVA

Bakı Dövlət Universiteti

"Diplomatiya və müasir inteqrasiya prosesləri" kafedrasının magistrantı

YENİ DÜNYA NİZAMININ FORMALAŞMASINDA BRİKS-İN ROLU HAQQINDA MÜASİR NƏZƏRİYYƏLƏR

Məqalədə müasir beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyələri baxımından BRİKS-in müxtəlif şərhləri təhlil edilir. Xüsusilə, "güc balansının dəyişdirilməsi" nəzəriyyəsi, "yumşaq güc" və "dinc yanaşı yaşama" anlayışları, hakimiyyətin ötürülməsi nəzəriyyəsi nəzərdən keçirilir. Onların hər biri həm BRİKS fenomeninin özü, həm də bu inteqrasiya institutunun müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində oynadığı rol haqqında öz izahını verir. Birlikdə götürüldükdə, BRİKS institutunu öyrənmək üçün elmi əsas yaradırlar.

Açar sözlər: BRİKS, Gücün ötürülməsi nəzəriyyəsi, Rusiya, Çin, yaramaz dövlətlər, dinc yanaşı yaşama konsepsiyası, UBUNTI konsepsiyası, J.Nye, "yumşaq güc".

AYDAN SALAHOVA

*Master student of the Department of Diplomacy and
modern integration processes of Baku State University*

MODERN THEORIES ABOUT THE ROLE OF BRICS IN THE FORMATION OF A NEW WORLD ORDER

The article analyzes various interpretations of BRICS by modern theories of international relations. In particular, the theory of "changing the balance of power", the concept of "soft power" and "peaceful coexistence", and the theory of "transfer of power" are considered. Each of them gives its own explanation of both the BRICS phenomenon itself and the role that this integration institution plays in the modern system of international relations. Taken together, they create a scientific basis for studying the BRICS institution.

Keywords: BRICS, Theory of transfer of power, Russia, China, rogue states, the concept of peaceful coexistence, the concept of UBUNTI, J. Nye, "soft power".

Daxil olma tarixi: 22.11.2023-cü il.

Çapa imzalanma tarixi: 16.01.2024-cü il.

UOT 94(479.24)

BƏHRAM CƏFƏROV

Bakı Dövlət Universitetinin "Tarix" ixtisası üzrə III kurs tələbəsi
behranceferov194@gmail.com

AZƏRBAYCAN DÖVLƏTÇİLİK TARİXİNDƏ "MİSAKİ-MİLLİ"

Elmi rəhbər:
tarix üzrə fəlsəfə doktoru Rövşən Hətəmov

Məqalədə "Misaki-Milli"də Azərbaycan dövlətçilik tarixində respublika dəyərlərinin ilk dəfə bəyan edilməsi, onun digər anoloji sənədlərlə oxşar və fərqli cəhətləri, sənədin meydana çıxmasını zəruri edən amillər, sənəddə Azərbaycanla bağlı müddələrdən bəhs edilmişdir. Sənədin keçmiş tarixi, siyasi proseslər zamanı rolu və nüsxəsi ilə bağlı məlumatlar məqalədə elmi cəhətdən araşdırılaraq yenidən nəzərdən keçirilmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan, Cənubi Qafqaz Demokratik Federativ Respublikası, Gürcüstan, Milli Şura, Azərbaycan fraksiyası, İstiqlaliyyət bəyannaməsi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti.

Giriş. Azərbaycan dövlətçilik tarixində "Misaki-Milli" (İstiqlaliyyət bəyannaməsi) mühüm rola malikdir. Belə ki, müasir dövlətçilik tariximizi ilk dəfə rəsmi şəkildə bu bəyannamə ilə bəyan etmiş olduq. XX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqaz hələdə Rusiyanın təsiri altında idi. 1917-ci ilin fevralında Rusiyada Romanovlar sülaləsinin mütləqiyyəti devrilmiş oldu. 1918-ci il aprelin 9-da Cənubi Qafqaz Demokratik Federativ Respublikası öz müstəqilliyini elan etdi ki, bu da mürəkkəb siyasi vəziyyətdə bölgənin üç əsas millətinin (Azərbaycan, gürcü, erməni milləti) iradəsini ifadə etməyə qadir olmadı. May ayının ortalarından başlayaraq, təkcə Azərbaycan fraksiyası deyil, gürcü fraksiyası da xarici qüvvələri dəvət etmək qərarına gəlmişdi. Bu dövrdə müsəlman fraksiyası əsasən Osmanlı hökumətinə meyl edirdi. May ayının 14-də gürcü Milli Şurasının gizli iclası keçirildi və qərara alındı ki, general fon Lossov vasitəsi ilə Gürcüstan qəyyumluq göstərmək üçün Almaniya hökumətinə müraciət edilsin. Əslində, Milli Şuranın bu iclası keçiriləndə Berlinə getmiş gürcü nümayəndələri Gürcüstanı himəyadarlığa götürmək barədə Almaniyanın razılığını almışdılar. Ona görə də Milli Şuranın iclası formal olaraq bu razılığı rəsmiləşdirməli idi. Nəticədə, Milli Şura Almaniyanın himəydarlığı ilə bağlı qərar qəbul etmiş oldu. Almaniya isə Gürcüstan vasitəsi ilə Qafqaz regionuna daxil olaraq Bakı neftini ələ keçirməyə çalışırdı. Bakı neftinin əldə olunması Almaniyanın müharibəni bir müddət davam etdirməsinə imkan vermiş olacaqdı.

Göründüyü kimi, Batum konfransı ərəfəsində gürcü nümayəndələrinin Berlinə səfəri və konfrans açıldıqdan üç gün sonra gürcü Milli Şurası separatçılıq yoluna qədəm qoymuşdu. General fon Lossov bildirdi ki, Almaniya yalnız bir şərtlə Gürcüstanın qəyyumluğunu öz üzərinə götürə bilər, o Cənubi Qafqaz Federasiyasının tərkibindən çıxıb öz müstəqilliyini elan etsin. Bu xəbər müsəlman fraksiyasından daha çox erməni nümayəndəliyini həyəcanlandırmışdı. "Federasiyanı qismən də olsa saxlamağı zəruri bilən Batumdakı Azərbaycan nümayəndələri gürcülərə təklif etdilər ki, ermənilərsiz ikilikdə dövlət yaratsınlar. Lakin gürcülər bildirdilər ki, onlar özlərinin ayrıca dövlətlərini yaratmaq istəyirlər" [3, s.71]. Bu məlumata əsaslanaraq qeyd edə bilərik ki, hələ Batum konfransı zamanı müsəlman fraksiyası tam müstəqillik ideyalarında deyildi.

May ayının 26-da Cənubi Qafqaz Seyminin sonuncu iclası keçirildi. İclasda çıxış edən Seymin üzvü İ.Sereteli Cənubi Qafqaz Federasiyasının dağılmasının əsas səbəbkarının müsəlman fraksiyası olduğunu qeyd etdi. Buna əsas səbəb olaraq isə, Cənubi Qafqaz əhalisinin Osmanlıya qarşı vuruşmaq istəməməsini, Batum konfransına nümayəndə göndərməklə yanaşı, yerlərə də təbliğatçılar göndərildiyini xüsusilə vurğuladı. Onun fikrincə, bu təbliğatçılar müsəlman vilayətinin Osmanlıya birləşdirilməsini tələb edirdilər. Təbii ki, iclasda qaldırılan bu məsələ ilə bağlı Şərif bəy Rüstəmbəyov gürcü nümayəndələrinin dəlillərinin həqiqətə uyğun gəlmədiyini və "gürcülər artıq bizimlə işləyə bilmirsə, biz Seymin buraxılmasının əleyhinə deyilik", fikrini ifadə edərək buna qarşı çıxdı. Nəticə etibarı ilə, Gürcüstanın

Federasiyadan çıxmaq haqqında bəyanatından sonra Cənubi Qafqaz Seymi özünün buraxılması haqqında qərar qəbul etmiş oldu. Və beləlikə, may ayının 26-da Gürcü Milli Şurası tərəfindən Gürcüstanın müstəqilliyi elan olundu və H.Ramişvili başda olmaqla hökumət kabineti yaradıldı [3, s.73].

1918-ci il may ayının 27-də artıq keçmiş Cənubi Qafqaz Seyminin Azərbaycan fraksiyası yaranmış siyasi vəziyyəti müzakirə etmək üçün fəvqəladə iclas çağırıldı. İclas nümayəndələri Batumdan qayıtmış sülh heyətinin üzvü N.Yusifbəylinin məruzəsini dinlədilər. Nəsim bəy Batumda danışıqların gedişi, orada müşahidə edilən alman-türk ziddiyyətləri və Osmanlı ilə danışıqların davam etdirilməsinin zəruriliyi haqqında məlumat verdi. O bildirdi ki, *“Batumdakı türk nümayəndələrinin fikrincə, Cənubi Qafqazın çıxaklənmasının başlıca təminatı Qafqaz xalqlarının həmrəyliyi və birliyidir. Buna nail olmaq üçün bizim tərəfimizdən ermənilərə müəyyən ərazi güzəştləri edilməsi zəruri olacaqdır”* [3, s.73]. Təbii ki, ilk vaxtlar Azərbaycan fraksiyası bu fikirlə razı deyildi. Lakin hadisələrin sonrakı gedişatı bu məsələni özündə əks etdirdi.

Yaranmış vəziyyətin ciddiliyini nəzərə alan nümayəndə heyəti uzun sürən müzakirələrdən sonra Müvəqqəti Milli Şura yaratmaq qərarına gəldi. Müvəqqəti Milli Şuranın sədri vəzifəsinə M.Ə. Rəsulzadə (*“Müsavat”* Partiyası MK-nın sədri), İcraiyyə Komitəsinin sədri vəzifəsinə isə F.X.Xoyski seçildi. Səsvərmə ədalətli olması üçün gizli şəkildə həyata keçirildi, M.Ə.Rəsulzadə böyük səs çoxluğu ilə sədr seçildi. *“İttihad”*dan başqa bütün partiyaların nümayəndələri onun namizədliyini müdafiə etdilər. H.Ağayev və M.Seyidov sədr müavinləri, M.Mahmudov və R.Vəkilov isə Milli Şuranın kətibləri seçildilər.

May ayının 28-də Milli Şuranın ilk iclası keçirildi. İclasda 26 nəfər iştirak edirdi və gündəlikdə üç məsələ dururdu:

1. H.Ağayevin Gəncədəki son hadisələrlə bağlı məlumatı;
2. M.Ə.Rəsulzadənin Batumdan teleqramının və məktubunun oxunması;
3. Seymin buraxılması və Gürcüstanın müstəqilliyinin elan edilməsi ilə əlaqədar Azərbaycanın vəziyyəti.

Birinci məsələ ilə bağlı çıxış edən H.Ağayev Gəncədəki vəziyyətlə bağlı müfəssəl məlumat verdi, 2-3 nəfər türk zabitinin gəldiyini qeyd etdi. O, türk zabitlərinin Gəncəyə gəlişinin Azərbaycanın gələcək siyasi həyatını qurması ilə bağlı olduğunu qeyd etdi. Həmçinin əlavə etdi ki, türklər Azərbaycanda heç bir işğalçılıq məqsədi güdmür, əksinə Azərbaycanın və Cənubi Qafqazın müstəqilliyi ilə maraqlanırlar. Bu məsələ ilə bağlı Xəlil bəy Menteşənin ultimatumunda qeyd edilirdi ki, türklər onları quldur inqilabçıların əlində qoya bilməzlər. Bu barədə Batumda olan türklərlə Azərbaycan nümayəndələri arasında danışıqlar olmuşdu.

Həmişinin iclasda ən mühüm məsələ Seymin buraxılması və Gürcüstanın istiqlaliyyətini elan etməsi ilə bağlı Azərbaycanın vəziyyəti idi. Qeyd edək ki, Gürcüstanın müstəqillik məsələsi haqqında Cənubi Qafqaz Seymi dağılmadan əvvəl nümayəndələrin artıq məlumatı var idi. Şuranın üzvü X.Xasməmmədov bu məsələ ilə bağlı məruzə ilə çıxış edərək təxirə salınmadan Azərbaycanın müstəqil respublika elan edilməsinin zəruriliyini əsaslandırırırdı. Şura üzvlərindən Yusifbəyli, Şeyxülislamov, Seyidov və digərləri bu fikrə tərəfdar çıxdılar. F.X.Xoyski təklif etdi ki, yerlərdə bəzi məsələlərin aydınlaşdırılmasına qədər, Milli Şura Azərbaycanın istiqlaliyyətini elan etmədən ölkələrlə sülh danışıqları aparmaq üçün tam hüquqlu Azərbaycan hökumətinin yaradılması ilə kifayətlənsin. Bu təklif ətrafında geniş müzakirələrdən sonra Milli Şura 24 səsle dərhal Azərbaycanın istiqlaliyyətinin elan edilməsi haqqında qərar qəbul etdi və altı bənddən ibarət *“İstiqlaliyyət Bəyannaməsi”* elan edildi. O dövr sənədlərində *“Əqdnamə”* və ya *“Misaki-Milli”* adlandırılırdı. Mühacir ədəbiyyatında ona həm də *“Milli And”* da deyilirdi. Səs vermə zamanı iki nəfər - S.M.Qənizadə və C.Axundov bitərəf qalmışdı. Maraqlısı odur ki, Nəsim Nəsimzadənin əsərində müəllif onların bu məsələnin əleyhinə olduqlarını qeyd edir [4, s.42]. Bu məqamla bağlı günümüz internet resuslarını araşdırdıqda ingilis mənbələrində birtərəf, fransız mənbələrində isə əleyhinə olaraq qeyd olunur. Bu məlumatlara əsaslanaraq qeyd edə bilərəm ki, bu məsələdə *“əleyhinə”* məqamı daha uyğun gəlir. Qeyd edək ki, İcraiyyə Komitəsinin sədri F.X.Xoyski belə Azərbaycanın İstiqlalı məsələsində birtərəf mövqə tuturdu.

1918-ci il mayın 28-də Tiflis şəhərində Azərbaycan Milli Şurasının sədr müavini Həsən bəy Ağayev, katib Mustafa Mahmudov, Fətəli Xan Xoyski, Xəlil bəy Xasməmmədov, Nəsim bəy Yusifbəy-

li, Mir Hidayət Seyidov, Nəriman bəy Nərimanbəyov, Heybətqulu Məmmədbəyov, Mehdi bəy Hacinski, Əliəsgər bəy Mahmudbəyov, Aslan bəy Qardaşov, Sultan Məcid Qənizadə, Əkbər Ağa Şeyxülislamov, Mehdi bəy Hacıbababəyov, Məmməd Yusif Cəfərov, Xudadat bəy Məlikaslanov, Rəhim bəy Vəkilov, Həmid bəy Şaxtaxtinski, Firidun bəy Köçərli, Camo bəy Hacinski, Şəfi bəy Rüstəmbəyov, Xosrov Paşa bəy Sultanov, Cəfər bəy Axundov, Məhəmməd Məhərrəmov, Cavad Məlik-Yeqanov və Hacı Molla Axundzadədən ibarət tərkibdə Azərbaycanın istiqlaliyyəti haqqında Aktı qəbul etdi [2, s.343].

Bəyannamənin mətninə nəzər saldıqda yalnız 8 nəfərin imzası qeyd olunub. Bu da günümüzdə olan “Misaqi-Milli”nin əks olunduğu sənədin orjinal olub-olmaması ilə bağlı müxtəlif suallar yaradır. Qeyd etdiyimiz kimi, İstiqlaliyyət bəyannaməsinin qəbul edilməsi zamanı 24 nəfər səs verdiyi halda yalnız 8 nəfərin imzasının sənəddə qeyd olunması maraqlı məqamlardan biridir.

İstiqlaliyyət bəyannaməsinin preambulasında böyük rus inqilabından sonra (fevral 1917) rus qoşunlarının Cənubi Qafqazı tərk etməsi, bölgədə üç böyük millətin siyasi vəziyyətlə əlaqədar olaraq Cənubi Qafqaz Demokratik Federativ Respublikanın yaradılması ilə bağlı məlumat verir. Eləcə də, siyasi vəziyyətlə əlaqədar olaraq gürcü xalqının müstəqilliyə meyl edərək müstəqil Gürcüstan Demokratik Respublikasını yaratdığı qeyd edilir. Sənədin sonrakı hissəsində isə Rusiya və Osmanlı imperiyaları arasında müharibənin ləğv olunması ilə bağlı Azərbaycanın mövcud siyasi vəziyyəti, həmçinin ölkə daxilində görünməmiş anarxiya ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan üçün öz dövlət quruluşunun yaradılmasının xüsusi hökmlə zəruri olduğu qeyd olunur. Səsvərmə nəticəsində Milli Şura yaradılır və Şura Azərbaycanın istiqlalını elan edir. İstiqlaliyyət bəyannaməsi 6 bənddən ibarətdir.

Bəyannamənin birinci maddəsində Azərbaycan xalqının suverenlik hüququna malik olduğu, Cənubi Qafqazın cənub və şərq bölgəsindən ibarət Azərbaycanın tam hüquqlu müstəqil bir dövlət olduğu qeyd olunur. Bəyannamənin bu maddəsi ilə bağlı ərazi baxımından mübahisəli fikirlər var. Maddədə Azərbaycan ərazisinin Cənubi Qafqazın cənub və şərqindən ibarət olduğu göstərilir. Lakin müasir dövr ədəbiyyatlarında və internet resurslarında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin (AXC-nin) ərazisi Cənubi Qafqazın cənub-şərqi olduğu qeyd olunur. Bu isə ərazi baxımından kiçik bir ərazini əhatə edir. Lakin qeyd olunmalıdır ki, Azərbaycan nümayəndə heyətinin Osmanlı hökumətinə təqdim etdiyi “Azərbaycan hökumətinin hüduqları” adlı sənəddə AXC-nin əhatə etdiyi ərazilər dəqiq göstərilmişdi. Bura bütün Bakı quberniyası (Bakı dairəsi ilə birlikdə Bakı qəzası, Cavad, Göyçay, Şamaxı, Quba, Lənkəran qəzaları), bütün Gəncə quberniyası (Gəncə, Cavanşir, Nuxa (Şəki), Ərəş, Şuşa, Qaryagin (Cəbrayıl), Zəngəzur, Qazax qəzaları), İrəvan quberniyasının bir hissəsi (Naxçıvan qəzasının Ordubad hissəsi, Şərur-Dərələyəz qəzasının bir hissəsi, Yeni Bəyazid qəzasının bir hissəsi), Tiflis quberniyasının bir hissəsi (Borçalı qəzası, Sığnax və Tiflis qəzalarının bir hissəsi) və Zaqatala daxil idi. Qeyd edək ki, AXC-nin əhatə etdiyi ərazilər, onun ümumi sahəsi ilə bağlı məlumatlar və onun sərhədlərini əks etdirən xəritələr Azərbaycanın xarici işlər naziri M.H.Hacinski tərəfindən 1918-ci il iyulun 7-də M.Ə.Rəsulzadəyə göndərilmişdi [11, s.15]. Bu məlumata əsaslanaraq qeyd edə bilərik ki, AXC-nin ərazisinin Cənubi Qafqazın cənub və şərqini əhatə etməsi fikri daha doğrudur.

Bəyannamənin ikinci maddəsində müstəqil Azərbaycanın idarə forması Xalq Cümhuriyyəti olaraq qeyd olunur. Cümhuriyyət əvəzinə Xalq Cümhuriyyəti ifadəsinin işlənməsində əsas səbəb isə yaradılacaq dövlətin tam demokratik, yəni xalq hakimiyyətinin olduğu bir dövlət quruluşu olması nəzərdə tutulmuşdur.

Bəyannamənin üçüncü maddəsində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bütün millətlər və xalqlarla dostluq münasibətləri yaradacağı qeyd olunur. Bu maddədə artıq AXC-nin gələcəkdə yeridəcəyi milli siyasətin əsas prinsipləri rəsmi şəkildə göstərilmişdir. Qonşu dövlətlər, eləcə də digər dövlətlərlə dostluq və əməkdaşlıq münasibətlərinin qurulması nəzərdə tutulmuşdur. Bunu AXC-nin sonrakı dövrlərdə xarici siyasətində də görmüş oluruq. AXC-nin Osmanlı, Böyük Britaniya, İtaliya, Gürcüstan, Dağlı Respublikası, Qacarlar ilə münasibətlərini qeyd edə bilərik.

Bəyannamənin dördüncü maddəsində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin millətindən, dinindən, cinsindən, silkindən, sinfindən asılı olmayaraq ölkə sərhədləri daxilində yaşayan bütün vətəndaşlarının siyasi və vətəndaş hüquqlarının təmin ediləcəyi qeyd olunur. Burada AXC-nin yeridəcəyi daxili siyasətin əsas prinsipləri qeyd olunur. Buna misal olaraq biz AXC-nin sosial və mədəni sahədə həyata keçirdiyi bir sıra tədbirləri qeyd edə bilərik. 8 saatlıq iş rejimi, qadınların iş rejiminin tənzim-

lənmesi, qaçqınlara yardım göstərilməsi, yeni məktəblərin açılması, senzuranın ləğv olunması, vətəndaşlara söz, mətbuat və vicdan azadlığının təmin edilməsi kimi bir çox nümunələri göstərə bilərik.

Bəyannamənin beşinci maddəsində AXC ərazi daxilində yaşayan bütün millətlərə sərbəst inkişaf üçün geniş imkanlar veriləcəyi qeyd olunur. Bu isə AXC-nin tolerant bir siyasət yeridəcəyi, digər millətlərə məxsus xalqların öz adət-ənənələri, mədəniyyətləri, dünyəvi görüşləri çərçivəsində yaşamaq hüququ verəcəyini göstərmiş olur. Bununla AXC multikultural bir siyasət yeridəcəyini elan edir.

Sonuncu maddədə isə AXC-də idarəçiliyin Milli Şuraya və onun qarşısında məsuliyyət daşdığı Müvəqqəti hökumətə verilmiş olduğu qeyd olunur.

İstiqlaliyyət Bəyannaməsini digər analoji sənədlərlə müqayisə etdikdə bəzi fərqliliklər müşahidə olunur. Analoji sənədlər sırasında Gürcüstan və Ermənistanın İstiqlaliyyət bəyannamələrini qeyd edə bilərik.

Gürcüstanın İstiqlaliyyət Bəyannaməsinə nəzər saldıqda, bənzərliklər çoxdur. Əsas fərqliliklər bundan ibarətdir ki, bəyannamədə Cənubi Qafqaza xarici qüvvələrin təsiri, xalqın öz müstəqilliyini tələb etməsi və davamlı inkişaf üçün möhkəm zəmin yaradılması ilə bağlı müddəalar qeyd olunmuşdur. Azərbaycan İstiqlaliyyət Bəyannaməsindən fərqli olaraq, Gürcüstan İstiqlaliyyət Bəyannaməsi iki hissədən ibarətdir və birinci hissədə gürcü xalqının tarixi təsvir olunur. Azərbaycanın İstiqlal Bəyannaməsinin II maddəsində də dövlətinin siyasi quruluşunun Xalq Cümhuriyyəti, Gürcüstan İstiqlaliyyət Bəyannaməsində isə dövlətin idarə formasının Respublika olduğu qeyd edilir. Nəzər yetirdikdə, bu iki məfhum eyni mənəni ifadə etsə də, sənədlərdə fərqli adda göstərilmişdir. M.Ə.Rəsulzadə bununla bağlı qeyd edir ki, *“Gürcülərin Mavərayi-Qafqaz federasionundan çıxmaları üzərinə hökuməti-müttəhidə parçalanmış idi. Bunun üzərinə Seymdəki müsəlman əza dəxi, gürcülər kimi kəndilərini Azərbaycan şurayı-millisi elan etdilər. İki gün sonra, mayısın 28-də şurayı-milli Azərbaycanın istiqlalını elan və bu keyfiyyəti 30 mayıs tarixli təmimi ilə bütün dövlətlərə bildirdi. Şurayı-milli elanı-istiqlal ilə bərabər Azərbaycan hökumətini dəxi təşkil eylədi”* [5, s.39]. M.Ə.Rəsulzadənin Xalq Cümhuriyyətinin siyasi dövlət quruluşu ilə bağlı müxtəlif məqalələri də mövcuddur. M.Ə.Rəsulzadə liberal dövlət anlayışını izah etməyə çalışmış, yaratmaq istədiyi dövlətin sosial bir dövlət olacağını bildirmişdir. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, bu məfhumlar eyni mənəni kəsb etsə də, sənədlərdə fərqli adda yazılmasının əsas səbəbi Gürcüstanın Avropa dövləti olan Almaniyaya, Azərbaycanın isə müsəlman dövləti olan Osmanlıya meyl etməsi ilə əlaqədar idi.

Ermənistanın İstiqlaliyyət Bəyannaməsi tərtibat baxımından bu iki sənəddən tamamilən fərqlidir. Sənəd qısa və bəsit şəkildə yazılmışdır. Burada Ermənistanın istiqlalı elan edilmiş və bununla bağlı maddələr qeyd olunmamışdır.

M.Ə.Rəsulzadənin mühacirət dövründə də Azərbaycanın istiqlalı ilə bağlı fikirləri olmuşdur. Belə ki, müəllif mühacirət dövründə siyasi fəaliyyətini davam etdirmiş, müxtəlif qəzet və jurnallarda məqalələr dərc etdirmişdir. “Yeni Qafqaziya” jurnalının 5 nömrəli sayında o, istiqlal məsələsini yəndən ortaya qoymuş, istiqlalın bir çıxış vasitəsi yox, müqəddəs bir amal olduğunu vurğulamış və özünün də qeyd etdiyi kimi, *“Bir kərə yüksələn bayraq bir daha enməz!” şüarının qaili “Azərbaycanda istiqlal fikri doğmamış” küfrünü heç bir zaman söyləməz”*.

Sənədin sonrakı dövr tarixinə nəzər saldıqda, Birinci Dünya müharibəsinin başa çatması ilə qalib gəlmiş dövlətlərlə məğlub olan dövlətlər arasında sülh müqaviləsi bağlanması üçün Paris Sülh konfransı təşkil olunur. Azərbaycan hökumətinin nümayəndələri Qafqazdakı müttəfiq qoşunlarının komandanı general V.Tomsonla danışıqlar zamanı Azərbaycanın beynəlxalq sülh konfransında iştirakına təminat almışdılar. Britaniya hökumətinin Bakıya gələn rəsmi nümayəndəsi general Corc Miln də öz bəyanatlarında bunu təsdiqləmişdi. General Tomson Azərbaycan hökumətinə yazılı şəkildə bildirmişdi ki, bütün mübahisəli ərazi məsələləri sülh konfransının qərarı ilə həll ediləcəkdir [2, s.288]. Burada bir digər əsas məsələ -istiqlalını yeni əldə etmiş AXC-nin beynəlxalq aləmdə tanınması- önəmli idi.

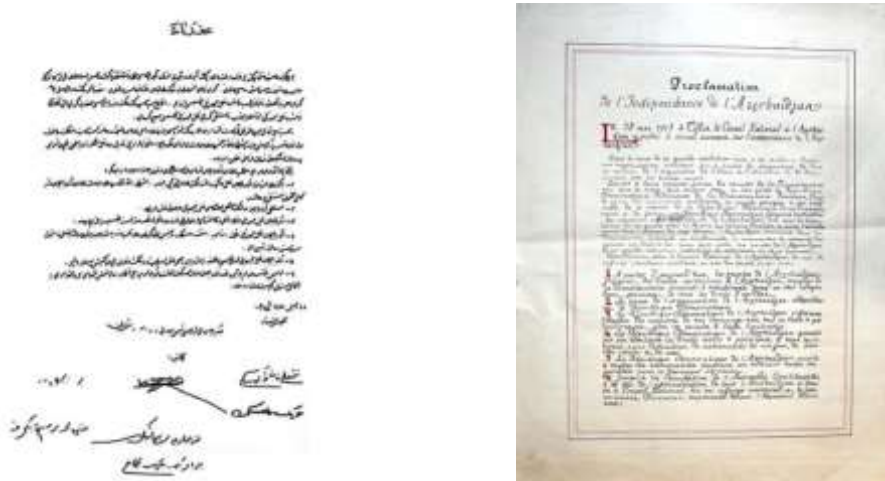
Parisə gəldikdən sonra nümayəndə heyətinin ilk mühüm işi “Qafqaz Azərbaycanı Cümhuriyyətinin Paris sülh konfransına memorandumu” adlı sənədin konfransın keçirildiyi ingilis və fransız dillərində hazırlayıb nəşr etdirmək oldu. 50 səhifədən, 14 bölmədən ibarət olan memorandumda Azərbaycanın tarixi, coğrafiyası, mədəniyyəti, iqtisadiyyatı, müasir durumu haqqında ən ümumi məlumatlar toplanmışdı. Bu memorandumla Topçubaşov qəbul edilmiş İstiqlaliyyət Bəyannaməsində olan

müddələri daha geniş və müfəssəl şəkildə xarici nümayəndələrə çatdırmağa çalışmışdır. Topçubaşov həmçinin əvvəlcə İstanbuldan, daha sonra isə Romadan və Parisdən öz hökumətinə heyətin fəaliyyəti – apardığı danışıqlar, keçirdiyi görüşlər, yeni yaranmış dövlətlərin təmsilçiləri ilə fikir mübadilələri və s. barədə ardıcıl məlumat verirdi. 1919-cu ilin mart-noyabr ayları ərzində AXC-nin Nazirlər Şurasına 11 məlumat göndərmişdi. O, göndərdiyi 7 nömrəli məlumatında (8-10 iyun 1919-cu il) nümayəndə heyətinin gördüyü işlər barədə məlumat vermişdi ki, bunlardan biri də ABŞ prezidenti V.Vilsonla keçirilmiş görüş haqqında idi. Sənədin nüsxələri bu görüş zamanı da istifadə olunmuşdur.

1920-ci ilin yanvarında Qafqazda bolşevik təhlükəsinin reallaşması Antanta dövlətlərini ciddi düşünməyə vadar etdi. Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınması təxirəsalınmaz vəzifəyə çevrildi. Bu məqsədlə Böyük Britaniyanın təşəbbüsü ilə yanvarın 10-da Paris Sülh Konfransı Ali şurasının sessiyası çağırıldı. Fransa Xarici İşlər Nazirliyində keçirilən sessiyada Cənubi Qafqaz dövlətlərinin məsələsi çox geniş müzakirə edildi. B.Britaniyanın baş naziri D.Loyd Corc Qafqazdakı vəziyyət barədə ətraflı məlumat verdi. Yanvarın 11-də Paris Ali şurasının iclasında B.Britaniyanın xarici işlər naziri C.Kerzonun təklifi ilə Ali şura Azərbaycanın müstəqilliyini de-fakto tanıdı.

AXC de-fakto tanınsa da, hadisələrin gedişatı bunu görməyə imkan vermədi. Zamanla AXC-nin tərkibində baş verən problemlər, bolşeviklərin işğalçılıq siyasəti nəticə etibarilə respublikanın süqutuna gətirib çıxardı. 1920-ci il aprelin 27-də Qırmızı Ordu Azərbaycanı işğal etdi və ertəsi gün parlamentin keçirdiyi son iclasın qərarı ilə AXC bolşeviklərin hakimiyyətini qəbul etmiş oldu. Bu zaman artıq geri dönə bilməyəcəyini anlayan nümayəndə heyəti Fransada qaldı. İstiqlaliyyət Bəyannaməsinin nüsxələri o zamandan etibarən itmiş oldu.

2014-cü ildə Azərbaycan və fransız dillərində olan nüsxələr Londonda tapılmış və mayın 13-də prezident İlham Əliyev tərəfindən Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinə bağışlanmışdır. Dövlət başçısı AXC-nin İstiqlal Bəyannaməsinin Azərbaycan və fransız dillərində nüsxələrinin AMEA-nın Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinə təqdim edilməsini qərara almışdır [13, s.2].

Azərbaycanın İstiqlal Bəyannaməsinin Azərbaycan və fransız dillərində mətni

Mənbə: Azərbaycan dilində orijinal əlyazma-surəti – AR Dövlət Arxivi;
Fransız dilində mətn - Prezident Kitabxanası

İstiqlaliyyət Bəyannaməsinin nüsxəsi Milli Azərbaycan Tarix Muzeyində qeyd olunsa da, Bəyannamənin digər nüsxələri də mövcuddur. Bu nüsxələrdən biri Azərbaycanın Axundov adına Milli Kitabxanasının fondunda yerləşir. Eləcə də, Bakı Dövlət Universitetinin Tarix Muzeyində də bu nüsxənin olması ilə bağlı məlumat vardır. Təbii ki, bu nüsxələrin orijinal olub-olmaması ilə bağlı dəqiq məlumat yoxdur. Lakin buna baxmayaraq, Bəyannamənin nüsxəsinin bizdə olması sevindirici haldır. Azərbaycan Respublikasının öz tarixinə sahib çıxması, onu qoruyub bu günə qədər saxlaması təqdirdə layiq bir haldır.

Nəticə. 1917-ci il Fevral inqilabının baş verməsi Qafqaz regionunda siyasi vəziyyətin dəyişməsinə gətirib çıxardı. Azərbaycan, gürcü, erməni millətlərinin nümayəndələrindən ibarət Cənubi Qafqaz Komissarlığı və daha sonra Cənubi Qafqaz Seyminin yaradılması dəyişgən siyasi vəziyyəti özün-

də göstərmiş oldu. 1918-ci il mayın 26-da Cənubi Qafqaz Seyminin dağılması ilə Cənubi Qafqaz Federativ Demokratik Respublikası yaradıldı. Federativ Demokratik Respublikanın tərkibində olan gürcü fraksiyasının Almaniyaya meyl etməsi Gürcüstanın müstəqilliyinə gətirib çıxardı. Gürcü fraksiyasının ayrılması ilə Azərbaycan fraksiyası Milli Şurayı yaratmaq qərarına gəldi. Mayın 28-də Milli Şuranın ilk iclası keçirildi. Azərbaycanın istiqlal məsələsi müzakirəyə qoyuldu və İstiqlaliyyət Bəyannaməsi qəbul edildi. İstiqlaliyyət Bəyannaməsinin qəbul edilməsi Azərbaycan tarixində xüsusi rol oynamış, Azərbaycan türklərinin müasir dövr dövlətçilik tarixinin təməlini qoymuşdur. Bu Bəyannamə Azərbaycan dövlətini ilk dəfə rəsmi və beynəlxalq səviyyədə tanıdan, dövlətçilik tariximizi təhrif edilməyəcək şəkildə bəyan edən möhtəşəm bir sənəddir. Bu Bəyannamə ilə Azərbaycan türkləri öz müqəddəratlarını özlərinin təyin etmək istəklərini bütün dünyaya bildirmiş oldular.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. 2 cildə. I cild. Bakı, "Lider Nəşriyyatı", 2004, 471 s.
2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. 2 cildə. II cild. Bakı, "Lider Nəşriyyatı", 2004, 479 s.
3. Azərbaycan tarixi. 7 cildə. V cild. Bakı, Elm, 2008, 693 s.
4. Cəmil Həsənlı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xairci siyasəti (1918-1920). Bakı, "Garısmá" MMC, 2009, 576 s.
5. Nəsib Nəsibzadə. Azərbaycan Demokratik Respublikası. Bakı, Elm, 1990, 94 s.
6. Məmməd Əmin Rəsulzadə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı, Elm, 1990, 113 s.
7. Hüseyn Baykara. Azərbaycan İstiqlal mübarizəsi tarixindən. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1992, 276 s.
8. Əlimərdan bəy Topçubaşov. Paris məktubları. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1998, 54 s.
9. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. Əsərləri (mühacirət dövrü). 2 cildə. II cild. Bakı, Qanun nəşriyyat, 2021, 681 s.
10. Azərbaycan Paris sülh konfransında (1918-1920). Bakı, "Ozan", 2008, 244 s.
11. Балаев А. Азербайджанское национально-демократическое движение 1917-1920 гг. Баку, Элм, 1990, 95 s.
12. Vasif Qafarov. Azərbaycan Cümhuriyyətinin tarixi-siyasi coğrafiyası (1918-1920) // Azərbaycan tarixşünaslığı (Elmi əsərlər), 2022 №2(83), s.73-95.
13. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin İstiqlal Bəyannaməsinin Azərbaycan və fransız dillərində nüsxələri Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinə təqdim edilmişdir // Azərbaycan-2014.-3 may.-S.3.

BAHRAM JAFAROV

3rd year Student of Baku State University

“NATIONAL COVENANT” IN THE HISTORY OF AZERBAIJAN STATEHOOD

The article explores the declaration of the values of the "National Covenant" for the first time in the history of Azerbaijani statehood, its similarities and differences with other analogous documents, the factors that necessitated the emergence of the document, and the incidents related to Azerbaijan mentioned in the document. The article reexamines the historical background, the role of the document during political processes, and its copies, providing scientific insights.

Keywords: Azerbaijan, South Caucasus Democratic Federative Republic, Georgia, National Council, Azerbaijan faction, Declaration of Independence, Azerbaijan Democratic Republic.

Daxil olma tarixi: 29.09.2023-cü il.
Çapa imzalanma tarixi: 16.01.2024-cü il.

UOT 94(479.24)

COŞQUN ABUBƏKİROV

Azərbaycan Universitetinin II kurs magistrantı
abubakirovbsu@gmail.com

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHÜRIYYƏTİNİN SÜQUTUNU ŞƏRTLƏNDİRƏN SƏBƏBLƏR

Elmi rəhbər:

tarix elmlər doktoru Yaqub Mahmudov

Məqalədə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutunda mühüm rol oynayan xarici və daxili amillər araşdırılmışdır. 1918-ci ilin 28 mayında yaradılan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dünyada analoqu olmayan demokratik respublika idi. Ancaq təəssüflər olsun ki, mükəmməl ideya sahibləri dahi şəxsiyyətlərin yaratdığı demokratik respublika daxili və xarici qüvvələrin dəstəklədiyi bolşeviklərin işğalı ilə bir anda məhv oldu. Yeni yaranmış və hələ formalaşmaqda olan AXC qüvvələri bu qəddər dağdıçı ünsürlərin qarşısına ala bilmədi. Bolşeviklərə isə Rusiyadan, İrandan və Transqafqazın öz daxilindən fasiləsiz dəstək və yardım göstərildi.

Açar sözlər: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, XI Qırmızı ordu, təcavüz, işğal, bolşeviklər, Sovet Rusiyası.

Giriş. 1918-ci ilin 28 mayında yaranan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövlətçilik tariximizin şanlı bir dövrünü təşkil edir. 23 ay fəaliyyət dövrü olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Rusiyanın təcavüzü ilə 1920-ci il 28 aprel tarixində süqut etmişdir. Çağdaş Azərbaycan tarixşünaslığı bu ədalətsizliyi mümkün olduğu qədər aradan qaldıraraq, AXC-nin şanlı, öyünlü tarixini xalqımıza qaytarmışdır. AMEA Naxçıvan bölməsində də xalqımızın dövlətçilik tarixi, istiqlal mübarizəsi və AXC-nin fəaliyyətinin müxtəlif istiqamətləri və mövzuları üzrə silsilə araşdırmalar aparılmış, dəyərli əsərlər yaradılmışdır. Məqsəd zədələnmiş, pozulmuş milli yaddaşı bərpa etməyə elmi yardımçı olmaqdır.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasına mühüm töhfələr vermiş M.Ə.Rəsulzadənin “Əsrimizin Səyavuşu”, “Çağdaş Azərbaycan tarixi”, Ə.M.Topçubaşovun “Memorandum”, “Azərbaycanın təşəkkülü”, “Paris məktubları”, A.Ziyadxanlının “Azərbaycan”, “Azərbaycan tarixi, ədəbiyyatı, siyasətinə dair очерklər”, R.Vəkilovun “Azərbaycan respublikasının yaranma tarixi”, C.Hacıbəylinin “İlk müsəlman respublikası – Azərbaycan” Y.V.Çəmənəminlinin “Azərbaycan muxtariyyəti”, “Müstəqilliyimizi istəyiriksə” əsərləri qiymətli mənbələr mənbəşünaslıq və tarixşünaslıq olmaqla bərabər, həm də problemin tarixşünaslığının əsasını qoymuşlar.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin elanı və tanınması uğrunda mübarizə. 1918-ci il may ayının 28-də Müsəlman Şərqiində ilk parlamentli respublika olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti öz varlığını bəyan etdi. Yeni yaradılmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti öz çətin tarixi missiyasını bacardığı qədər yerinə yetirdi. Azərbaycanın ilk Parlamenti və Hökuməti yaradıldı, dövlət aparatı təşkil edildi, ölkənin sərhədləri müəyyən edildi. Ana dili dövlət dili elan edildi. Dövlət quruculuğunda mühüm addımlar atıldı. Ölkənin ərazi bütövlüyü və milli təhlükəsizliyinin təmin edilməsi istiqamətində bir sıra işlər görüldü, o cümlədən, yüksək səriştəli hərbi birləşmələr formalaşdırıldı. Dövlət orqanları milli tələblər və demokratik prinsiplər əsasında yaradılmışdı. Azərbaycanda ilk universitet yarandı, təhsil milliləşdirildi və sonrakı illərdə mədəni yüksəliş üçün zəmin yaradıldı. Bu dövrdə görülən işlər ictimai rəyin formalaşdırılması baxımından müstəsna əhəmiyyət kəsb edirdi.

Azərbaycan parlamentinin və Cümhuriyyət Hökumətinin diqqət mərkəzində olan əsas məsələlərdən biri də qonşu dövlətlərlə münasibətlər və sərhəd məsələləri idi. Bu zəmində aparılan işlər nəticəsində Gürcüstanla münasibətlər qaydasına salınsa da, Ermənistanla olan münasibətləri qaydasına salmaq mümkün olmadı. AXC bu zəmində Ermənistanla olan münasibətləri normal məcrasına salmaq məqsədilə Azərbaycanın qədim mədəniyyət mərkəzlərindən olan İrəvanı Ermənistana güzəştə getdi və onların siyasi mərkəzi kimi tanıdı. Ancaq buna baxmayaraq Ermənistan fitnəkar niyyətindən

əl çəkməyib yenə də Azərbaycan ərazisinə ərazi iddiaları irəli sürmüşdür. Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları Ermənistan tərəfindən daim olmuş və bu müasir dövrimüzdə belə davam etməkdədir. AXC dövründə İranla da bir neçə sazişlər bağlanıb parlamentdə təsdiqləndi. 1920-ci ilin martında İran Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini de-yure tanıdı.

Azərbaycan Respublikasının Parlamenti və Hökuməti xarici müdaxilə riskini azaltmaq və gənc respublikanın beynəlxalq aləmdə tanınması üçün səylə çalışmışdır. Bununla bağlı olaraq Cümhuriyyət Parlamenti 1918-ci il dekabrın 28- də Parlamentin sədri Ə.Topçubaşovun rəhbərliyi ilə Paris sülh konfransına xüsusi nümayəndə heyətinin göndərilməsi haqda qərar qəbul etmişdir.

Hökumət çoxsaylı çətinliklərlə bağlı olan daxili problemləri həll etməyə çalışdığı bir vaxtda Azərbaycan diplomatları Parisdə toplanmış qalib dövlətlər tərəfindən tanınmaq və kömək əldə etmək üçün ağır mübarizə aparırdılar. Azərbaycan parlamenti Paris Sülh Konfransında iştirak etmək üçün Ə.M.Topçubaşov sədr olmaqla nümayəndə heyətini təsdiq etmişdi. 1919-cu il yanvarın 18-də həmin nümayəndə heyəti İstanbula yola düşdü. Lakin İstanbula gəldikdən sonra nümayəndə heyəti 1919-cu ilin aprelinə qədər ləngidi, çünki müttəfiq qoşunlarının komandanlığı hər vasitəyə əl atıb onun Paris Sülh Konfransında iştirakına mane olurdu. Lakin artıq 1919-cu il mayın 28-də Azərbaycan nümayəndə heyəti ABŞ prezidenti V.Vilsonla görüşməyi bacardı. Toplantının nəticələri ümidverici deyildi. ABŞ prezidenti qeyd etmişdi ki, dünyanın kiçik ərazilərə parçalanmasını sülh konfransı istəmir və Azərbaycan məsələsinə Rusiya məsələsi həll olunduqdan sonra baxıla bilər.

Azərbaycan nümayəndə heyətinin başçısı Ə.M.Topçubaşov Paris Sülh Konfransına təqdim edilmiş memorandumun surətini ABŞ prezidenti V.Vilsona təqdim etmişdi. Sənəd sərhədləri göstərilməklə Qafqaz Azərbaycanının müstəqilliyinə, iqtisadi vəziyyəti və maliyyəsinə, etnoqrafik xəritə və diaqramlarla birlikdə əhalisinin etnik tərkibinə dair 3 maddədən ibarət idi.

Parisdə Azərbaycan nümayəndə heyəti İranla münasibətlər məsələsi üzrə də xeyli iş gördü. Nəticədə, 1919-cu il avqustun 19-da Londonda İngiltərə-İran müqaviləsinin imzalanmasından sonra İran Azərbaycanla bağlı ərazi iddialarından əl çəkdi. 1919-cu il noyabrın 1-də Parisdə Azərbaycanla İran arasında Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınması haqqında müqavilə bağlandı və iki ölkə arasında diplomatik əlaqələrin yaradılması haqqında razılıq əldə edildi.

1920-ci il yanvarın 19-da Paris Sülh Konfransının Ali Şurası iclas keçirdi və burada hökumət başçıları Cənubi Qafqaz respublikaları məsələsinə geniş müzakirə etdilər. İclasda Ali Şuranın 10 yanvar tarixli tapşırığına əsasən, ingilis nümayəndələri tərəfindən tərtib edilmiş memorandum elan olundu. Memorandumda aşağıdakı tədbirlər nəzərdə tutulurdu:

1. Azərbaycan və Gürcüstanın tanınması (bu tədbirlər həyata keçirilmişdi);
2. Əvvəllər Denikinə verilmiş və Potidə olan silah və sursatın Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanə verilməsi;
3. Azərbaycana və Gürcüstana əlavə ərzaq, maliyyə və hərbi (silah və geyim) cəhətdən yardım göstərilməsi;
4. Bakının müdafiəsinin möhkəmləndirilməsi üçün əlavə tədbirlərin görülməsi;
5. Xəzər sahillərinin müdafiəsinin təmin olunması, bolşevik ordusunun Xəzər dənizinə və Xəzər donanmasına buraxılmaması, Denikinin dəniz donanmasının müttəfiqlərin ümumi istifadəsinə qaytarılması, bu mümkün olmadıqda isə onun batırılması [3, s.57].

Nəticə etibarilə 1920-ci ilin aprel böhranı ərəfəsində Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq aləmdən təcrid edilməsi artıq aradan qaldırılmış və onun diplomatik cəhətdən geniş tanınması dövrü başlanmışdı. 1920-ci il yanvarın 11-i Paris sülh konfransında de-fakto tanınan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Türkiyə, İran, Ukrayna, Böyük Britaniya, ABŞ, Fransa, İtaliya, Belçika, Hollandiya, Yunanıstan, Polşa, İsveçrə, İsveç, Danimarka, Latviya, Litva, Estoniya, Finlandiya, Rumıniya, Almaniya, Gürcüstan, Ermənistan, Dağlılar Respublikası, Krım və başqa ölkələrlə səfirlik və nümayəndəliklər səviyyəsində diplomatik münasibətlər yaratmış, ikitərəfli və çoxtərəfli müqavilələr və sazişlər imzalamışdır. Öz növbəsində Azərbaycanda da artıq bir çox xarici dövlətlərin diplomatik missiyaları fəaliyyət göstərirdi [1, s.44].

Lakin bütün görülən işlərə baxmayaraq, Sovet ordusunun aprel işğalı bu fəaliyyətləri yarımçıq qoydu. Əlimərdan bəy Topçubaşov və Paris konfransında onu müşayiət edən digər Cümhuriyyət xadimləri bir daha vətənə qayıda bilmədilər və siyasi mühacir həyatı sürməyə məcbur oldular.

AXC-nin süqutunu şərtləndirən xarici səbəblər. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin elanını həzm edə bilməyən Rusiya Azərbaycana qarşı müxtəlif yollarla təzyiq edərək çökdürüb işğal etmək qərarına gəlmişdi. Bunun üçün də daxili və xarici qüvvələrdən məharətlə istifadə edirdi. Hətta Qırmızı Ordu üçün çox vacib olan benzin və neft Rusiyanın Azərbaycandakı beşinci kolon rolunu oynayan bolşeviklər vasitəsilə balıqçı gəmiləri ilə gizli şəkildə daşınmışdı. Bir neçə ay ərzində Həştərxana 20 min puda qədər benzin və 3.5 min pud sürtkü yağları çatdırılmışdı [3].

AXC böhranın dərinləşdirən əsas səbəblərdən biri RSFSR xarici işlər naziri Çiçerinin Azərbaycana göndərdiyi notalar idi. Həmin notalar hökumətin fəaliyyətini psixoloji cəhətdən çökdürürdü. 1920-ci ilin yanvarın 2-də Çiçerin Azərbaycan xalqına teleqrafla müraciət edir. Təbliğat xarakteri daşıyan müraciətdə Çiçerin aşkarcasına AXC hökumətini hədələyirdi. 1920-ci il yanvar 13-də Çiçerin ikinci notanı göndərir. Birinci notadan fərqli olaraq ikinci nota daha təcavüzkar xarakter daşıyırdı. F.Xoyskinin 23 yanvar cavabı Çiçerinin notasında dolayı yolla könüllü orduya qarşı mübarizədən imtina kimi dəyərləndirilirdi. Həmçinin AXC hökumətinin Rusiyanın daxili işlərinə qarışmaması, AXC hökumətinin ağ qvardiyaçılara yardımını kimi dəyərləndirildi.

Həmçinin Azərbaycanda olan ruslar və qeyri millətlər də bu dövrdə beşinci kolon rolunu məharətlə oynamağa başladılar. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin işğalına aparan yolun başlanğıcı da məhz bu dövrdən qoyuldu. Həmin beşinci kolon rolunu oynayan bolşeviklər AXC istiqlaliliyyətinin baş düşmənləri idi.

Polşa, Finlandiya və Baltik dövlətlərindən fərqli olaraq Qafqaz dövlətləri Sovet tərəfindən tanınmamışdı. F.Xoyski məhz buna görə fevralın 1-i Çiçerinə göndərdiyi cavabda AXC istiqlaliliyyətinin tanınmasında Rusiyanın açıq-aydın fikir söyləməsini vacib hesab etmişdi. Sonradan Rusiya bu məsələdən bəhanə kimi istifadə edərək Azərbaycana qarşı təzyiqləri çoxaltmışdı. Rusiyanın cənuba doğru irəliləyib Dərbəndə çatması AXC daxilində bir təlaş yaradırdı. Rusiyanın işğal niyyətinə M.H.Hacinski və F.Xoyski fərqli müstəvidən baxırdılar. Hacinski hesab edirdi ki, Rusiyaya bəzi güzəştlər getməklə müstəqilliyi əldə saxlamaq olar. F.Xoyski və tərəfdarları isə düşünürdülər ki, möhkəm idarəçilik və rejim yaratmaqla hücumu dəf edib aradan qaldırmaq olar.

1920-ci ilin aprelinə Bakıda hərbi çevrilişin hazırlanması və keçirilməsində burada olan Türkiyə hərbi xidmətçiləri və kommunistləri fəal rol oynayırdılar. Məhz onların köməyi nəticəsində şəhərdə bir çox mühüm obyektlər, o cümlədən dəmiryol vağzal tutuldu, şəhərin hərbi qubernatoru M.Q.Texas həbs edildi. Məhz Türkiyə zabidləri və əsgərləri hökumətin Bakını tərk etmək cəhdinin qarşısını aldılar [3, s.68].

AXC-nin süqutunu şərtləndirən daxili səbəblər. AXC-nin işğalını şərtləndirən başlıca amil isə daxilindəki erməni amili idi. Sovet Rusiyası işğal planında Ermənistanın Azərbaycana qarşı patoloji düşmənliyindən istifadə etmək əsas yer tuturdu. Ermənistan nümayəndələri Pirumov və Zaxaryan ərazi güzəştləri əvəzində AXC hökumətini devirmək haqqında Ermənistanın yardımını təklif etmişdilər. Rusların Samur çayı sahilində 72 minlik ordusunun yerləşdiyi bir vaxtda ermənilərin Qarabağda qiyam qaldırmaları birbaşa rusların məqsədinə xidmət edirdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tərəddüd və böhran vəziyyətində olduğu bir vaxtda, Novruz bayramı vaxtı ermənilər anidən Xankəndinə hücum keçirdilər. Əsgəran keçidini də tutmaqla onlar Bakı ilə olan təması kəsdilər. Belə bir şəraitdə böhran ərafəsində olan AXC hökuməti məcburi olaraq bütün hərbi qüvvələrini Qarabağa yönəltdi. Nəticə etibarilə ölkənin şimal sərhədləri müdafiəsiz qaldı. Bu hadisə Samur çayı sahilində gözləyən Qırmızı Ordu üçün gözlənin bir hadisə idi. Nəticə etibarilə erməni amili AXC təcavüzünü asanlaşdırmış oldu. Hələ tam formalaşmamış AXC ordusunun qərbə yönəlməsi və Qarabağın müdafiəsi Azərbaycan üçün ağır faciə ilə yekunlaşmış olur.

Ermənilər elə zənn edirdilər ki, bolşeviklər Azərbaycanı işğal etdikdən sonra Qarabağ, Zəngəzur və Naxçıvanı onlara verəcək. Bu minvalla ermənilər rusların məqsədinə həvəslə xidmət edirdilər. Lakin işğaldan sonra ermənilərin Qarabağdan və Zəngəzurdan təcili çıxarılması haqqında verilən ultimatum ermənilərin ümidlərini boşa çıxartdı.

AXC süqutunun daxili faktorlarından biri də dövlət orqanlarında ciddi nəzarətin qurula bilməməsi idi. Təhlükəsizlik xidmətinin təşkilindəki ciddi qüsurlar, hətta bolşeviklərin tam ciddiyyə alınmayıb göz ardı edilməsi ciddi nöqsanlar idi. Hətta onlar asanlıqla dövlət orqanlarına daxil olub bolşeviklərə məlumat ötürürdülər ki, bunlar bağışlanmaz xətalər idi. Sovet Rusiyası isə sistemdə olan bu boşluğu görmüş və bu amildən məharətlə istifadə etmişdir. Birbaşa hərbi müdaxiləyə qədər AXC dövlət orqanlarına yerləşdirilmiş gizli agentlər birbaşa ruslara məlumat ötürür, AXC-ə məxsus mülki və hərbi məlumatları paylaşır. Bu kimi boşluqlar cümhuriyyətin süqutunu sürətləndirirdi. Rusiya tarixçisi Rudolf İvanov bu barədə arxiv sənədlərinə istinad edərək qeyd edir ki, işğal ərəfəsində AXC ordusunun baş qərargahına soxula bilmiş Ələsgər Şahbazov AXC-ə məxsus qiymətli məlumatları bolşeviklərə ötürürmüş. Bu kimi bolşeviklər müəyyən məvacib müqabilində dövlət qurumlarına sızıb qiymətli məlumatları ruslara ötürməklə tək cə casusluq etmir, həm də partiya tapşırıqlarını yerinə yetirirdilər.

Bütün daxili və xarici faktorlar Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin sonunu hazırladı. 1920-ci il aprelin 27-də XI Qızıl Ordunun ön hissələrinin AXC ərazisində olduğu bir vaxtda saat 11-də H.Sultanov başda olmaqla kommunistlər hakimiyyəti N.Nərimanovun başçılıq etdiyi Sovet fəhləkəndli hökumətinə təslim etmək barədə ultimatumu parlamentə təqdim etdi. Əgər 2 saat ərzində cavab verilməsə AXC-ə qarşı atəş açmaqla hədələyirdilər. Dərhal ultimatumu müzakirə etmək üçün komissiya yaradıldı. Komissiya şərtləri hazırlayıb, parlamentin müzakirəsinə verdi. Müzakirədən əvvəl hərbi nazir S.Mehmandarov düşməyə qarşı silahlı müqavimətin mümkünsüz olduğunu bildirdi. Müzakirə nəticəsində N.Yusifbəyli qan tökülməsinin qarşısını almaq üçün Bakıdan çıxmağı və ruslara qarşı mübarizəni Gəncədə aparmağı təklif etdi. Lakin bu təklif qəbul edilmir. Təslimçilik mövqeyi nümayiş etdirən Hacinskinin tərəfdarları çox idi. Müsavat fraksiyasının sədri M.Ə.Rəsulzadə isə hakimiyyətin təhvilinə qəti etiraz etdi. Lakin aprelin 27-dən 28-ə keçən gecə parlament hakimiyyəti Müvəqqəti İnkilab Komitəsinə təhvil verdi.

Beləliklə, dünya dövlətləri tərəfindən tanınmış suveren Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti 23 aylıq fəaliyyətindən sonra süqut etdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə qarşı edilən qəsd və birbaşa hərbi müdaxiləyə bağlı dəfələrlə Millətlər Cəmiyyətinə və beynəlxalq qurumlara müraciət olunsada, müraciətlər cavabsız qaldı və məsələni AXC-nin süqutu kimi qiymətləndirib laqeyd yanaşdılar.

Nəticə. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövlətçilik tariximizdə böyük iz qoymuş və gələcək əbədi müstəqilliyin təməlini hazırlamışdır. Aprel işğalı ərəfəsində AXC idarəçiləri xarici siyasətdə 4 təhlükəyə qarşı-qarşıya qalmışdı ki, bu təhdidləri belə qruplaşdırmaq olar: 1) Bolşevik-daşnak rejimi, 2) Denikin Kəndli Ordusu, 3) Ermənistanla gərginlik və sərhəd bölgələrində lokal müharibə, 4) Bolşevik Rusiyası. Respublikanın varlığına və sərhədlərinin təhlükəsizliyinə yönələn bu təhlükələrdən ilk ikisi birtəhər ortadan qaldırıldı, üçüncüsünə qarşı aktiv bir müxalifət göstərildi, lakin son təhlükənin öhdəsindən gəlmək mümkün olmadı və nəticə etibarilə bu demokratik dövlətin 23 aylıq dövrü bolşevik istilası ilə sona çatdı. Antanta dövlətləri Rusiyanın qəsdinə biganə yanaşdılar, elə bu səbəb də Rusiyanın AXC-nin işğalına şərait yaratmışdı. Bununla həmçinin Millətlər Liqası Azərbaycanın de-fakto tanınması uğrunda verdiyi qərarına hörmətsiz yanaşmış oldu.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. 2 cild. I cild. Bakı, "Lider Nəşiriyatı", 2004, 471 s.
2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. 2 cild. II cild. Bakı, "Lider Nəşiriyatı", 2004, 479 s.
3. Qəniyev H.Q, Talışinski E.B. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (28 may 1918-ci il - 27 aprel 1920-ci il) 100 il. Bakı, Mütərcim, 2018, 80 s.
4. Nəsbli N. Azərbaycan Demokratik Respublikasının xarici siyasəti. Dərs vəsaiti. Bakı, Qanun, 2011, 327 s.
3. Tofiq Mustafazadə. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutunda xarici və daxili amillərin rolu: [Elektron resurs] / "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti: Azərbaycanın dövlətçilik tarixinin parlaq

səhifəsi” mövzusunda beynəlxalq elmi konfrans. Bakı, 2018, s.404-408. URL:
[http://www.anl.az/down/meqale/axc_bey_elmi-konf_material/2018/74-75-76/720926\(meqale\).pdf](http://www.anl.az/down/meqale/axc_bey_elmi-konf_material/2018/74-75-76/720926(meqale).pdf)
[30.12.2023].

5.Vahid Öməröv. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu: [Elektron resurs] / Səs qəzeti.19 noyabr 2012. URL: <https://sesqazeti.az/news/mia/321660.html> [30.12.2023].

JOSHGUN ABUBAKIROV

Second-year graduate student of Azerbaijan University

REASONS FOR THE FALL OF THE AZERBAIJAN DEMOCRATIC REPUBLIC

The article examines the external and internal factors that played an important role in the downfall of the Azerbaijan Democratic Republic. The Azerbaijan Democratic Republic, established on May 28, 1918, was a democratic republic with no analogues in the world. However, unfortunately, the democratic republic created by geniuses with perfect ideas was destroyed at once by the invasion of the Bolsheviks supported by internal and external forces. The Bolsheviks received continuous support and assistance from Russia, Iran, and Transcaucasia itself.

Keywords: Azerbaijan Democratic Republic, XI Red Army, fall of ADR, aggression, occupation, bolsheviks, Soviet Russia.

Daxil olma tarixi: 30.12.2023-cü il.
Çapa imzalanma tarixi: 16.01.2024-cü il.

UOT 32:93/94

DJAMILA DJAFARZADE

Master's student specializing in "International Relations and Diplomacy"
of Baku State University
cafarovacamila0@gmail.com

DEFINING MULTILATERALISM AND SECURITY

Scientific supervisor:
PhD in political science Afet Safarova

The article defines the concept of peace and security as a direct result of international cooperation by multilateral means. The thesis has been formed on deepening into various international theories and the very essence of practice. The were considered the various topics of multilateralism and the reasons why States decided to adhere to this practice. The term "multilateralism" is originally defined, followed by a new definition of security in the modern multilateral world. It is concluded that security cannot be guaranteed without the desire for multilateralism or the practice of its application and how multilateralism is something for granted in the modern world. Various theories of multilateralism are also being explored. The three key theories are as follows: liberal internationalist theory, realist model, and neoliberal institutionalism. An effort to prove the power of multilateralism practice and its key role in modern diplomacy is being analyzed through a body of evidence.

Keywords: multilateralism, security, liberal internationalist theory, realistic model, neoliberal institutionalism.

Introduction. Since the end of the Cold War, more and more players are influencing multilateral processes and agreements. Groups, then, clearly play an important role in multilateral diplomacy at the UN. Settlement of conflicts and conducting peacekeeping operations is an extremely complex, laborious and sensitive activity, moreover, ambiguous in terms of results. Peacekeeping is characterized by constant dynamics, due to the change in the system of the International Relations itself and the reformatting of the agenda in the field of safety. Despite the central task of maintaining peace and security, peacekeeping, being a comprehensive phenomenon, acts as the basis for interstate political and diplomatic interaction to resolve conflicts, a way of increasing international influence from contingent suppliers, as well as an instrument of influence on political processes up to interference in the internal affairs of states. Peacekeeping should not be perceived as a panacea in solving any type and any complexity of conflicts. The main responsibility for the outcome of any peacekeeping process lies on the national governments of those countries on the territory of which the conflict is developing and the appropriate mission is operating. Accordingly, the efforts of the international community should be made in support of the parties in the search for national reconciliation and the best option for resolving the conflict. However, it is on peacekeeping that the main hopes are assigned to the establishment of a sustainable and long-term world. In this regard, it is important to understand the main trends, problem "nodes" and the objective prospects for reforming the world-cemented track.

What is meant by the term 'multilateralism'? For one to understand the subject at hand and the ideas presented in this article, it is important to define the term multilateralism in an attempt to assist the very basis and foundations of the practice. Through the research conducted, many different definitions of multilateralism, schools of thoughts and theories were encountered. In order to anchor the ideas to a single one which has emerged as a sort of hybrid of all the definitions encountered. Commencing with an approach to the term through a linguistic background, whilst proceeding to more broad and academic definitions with reference to different academics and authors.

Caporaso [1] illustrates that the term 'multilateralism' is found to be in the form of an 'ism', which suggests that the term itself represents a belief or even an ideology. It is also distinguishable

through three defining properties; primarily indivisibility, generalized principles of conduct and diffuse reciprocity. All three properties are interconnected and should be assessed as a whole rather than individually. Whilst according to [5, p.10] “Multilateralism is the practice and principle of three or more states committing to collective action, according to established rules, to address common problems and opportunities.” There is a world of difference between an ideology and a practice. The two definitions I have presented already show a gap in the very idea of multilateralism between both authors. Caporaso suggests that multilateralism may actually be an ideology which enable the promotion of multilateralism, whilst Newman labels it as a practice. Indivisibility with reference to Caporaso [1] could be thought of as the process in which costs and benefits are spread, geographically and functionally, through an action which is initiated within an a number of component units. Now transpose states for component units, and you shall have the definition of indivisibility within the needed context. Generalized principles of conduct would normally be projected by international norms through universal modes of conduct, rather than individual caseby-case approaches. Diffuse reciprocity is very much linked to indivisibility. Rather than one action having benefits spread immediately, it represents the notion of actors benefiting over consecutive agreements and policies in the long run, rather than through every single issue. Caporaso puts forward his argument by striking a distinction between two terms within multilateralism; ‘multilateral institutions’ and ‘the institution of multilateralism’. Multilateral institutions are described as the formal organizational elements of the international stage, which are characterized by headquarters, representatives and secretariats. The institution of multilateralism appeals to the less formal habits and practices of the international community. Lisa Martin cited in Caporaso argues that the importance of distinguishing between the two is due to the fact that they do not always mirror one another, as they are very much relative to the structure of interests and one may be more present than the other. Nonetheless, both boil down to the notion or ideology of multilateralism [5, p.10]. presents his definition by referring to an anarchical model of international politics. In this model, the state is considered to be the primary actor with a dominant organizing principle. This system, although anarchical, is not lacking in any norms or rules. Evidently his angle on multilateralism is more focused on the state and how the practice of multilateralism develops regimes which in turn change the international environment.

To further his argument [5, p.11] defines regimes, institutions and multilateralism within a single context and based on the scholarship of an institutionalist approach. Regimes can be defined as the sets of principles, norms, rules and decision making policies or procedures, through which actors can congregate in a specific area of international relations. Institutions can be defined as a set of persistent rules that limit activity, shape expectations and assign roles to states within the system.

Lastly, multilateralism can be defined as an institutional form within the context of international relations. This “form” may coordinate relations through the generalized principles of conduct, that may be seen or should be detached from the particular interests of the specific parties involved. This definition in the context of the international scene may be viewed as a little ambitious, however this section is dedicated to the theoretical definition of multilateralism, practical examples will follow later.

Whilst both definitions intertwine and share the same principle points, the basis of each one is fundamentally different. Now that the theoretical definition of multilateralism has been presented, the author will proceed to illustrate why it is needed and why it is constantly being sought by a number of states in international relations.

An introductory perspective into the pursuit of multilateralism. In today’s world, the threat of global war remains fresh in the memory of humanity. After the end of the Cold War, the world went through a major transformation, and a widely shared view amongst likeminded states has emerged. This vision is ultimately one of global governance or at the very least an effective multilateral body, designed to tackle the problems faced by the world today [1, p.1]. Whilst the process has faced many challenges, the biggest challenge met by the evolution of this system is indeed the constrains imposed by the already in place Westphalian state system and the agenda setting by powerful states.

The last sentence of the previous paragraph may discourage the pursuit of multilateralism, however research suggests numerous reasons why governments, including powerful ones engage in multilateralism.

Ronald Walker presents an interesting nine-point list to why governments engage in multilateral diplomacy: information gathering and pooling, joint projects, managing the external environment, influencing behaviour, mutually beneficial deals, domestic agendas, reactivity, routine and idealism. He believes these nine reasons are also precisely the same reasons governments tend to opt for bilateral relations, however carried out on a broader front [6, p.16].

In this next section one will find more of an elaboration on Walker's work. It is key in understanding the reason why states of all sizes pursue multilateralism. The first point listed is information gathering and pooling [6, p.16]. The pooling of information and also resources is useful, especially in the world of security, as it promotes the idea of collective security. Some states may find themselves suddenly in need of intelligence and resources that they may not have available. This is when other states may offer their assistance by providing the intelligence, offering resources and knowledge, to guarantee the security of the state under threat. In turn, making the region and the system more secure as a whole. In today's world many of the new threats emerge outside fixed borders. Therefore, by pooling information and alerting other states on developments or the emergence of new threats, the chances of preparing for or even eliminating a threat during its conception increase dramatically.

Walker provides a practical example such as the Organization for Economic Co-operation and Development [OCED], through this organization, experts have their say on the management of member states' economy. This is found to be useful as it gives governments an external "peer-review" of their economy [6, p.16]. This point may apply to nearly all aspects of everyday state functions, ranging from social aspect to economic aspects and matters of security.

Coordinating joint projects is often an effective way of achieving your own objectives, and states have recognized its advantages. States that have joined forces in order to embark on ambitious deals on security and also trade have seen very promising results. The eradication of small pox through the coordination of the World Health Organization [WHO] is a prime example of this fact [6, p. 17]. The world often presents states with issues that may be spread over various number of states, as for example, climate change. A coordinated, joint project is the obvious approach in order to tackle the issue. As for security, joint projects in defence, training and military strategies have always been practiced. A good example of this is the NATO alliance and its sister project Partnership for Peace. Both projects have increased capabilities in the handling of external threats and have also developed the capabilities of members domestically.

Multilateralism as briefly touched upon in the previous point, gives states the opportunity to manage the external environment. As Walker explains, "A cooperative relationship with a neighbour can provide a political environment conducive to easing bilateral problems, multilateral arrangements can influence the regional or global environment your country experiences" [6, p.17]. As an example, if treaties are signed on an international level by countries of influence on such security issues as chemical and nuclear weapons, the world becomes relatively more secure against that particular threat. The same theory would apply to economic treaties and the opening up of new markets.

Issues that are effecting people across the globe but seem to have a single geographical source can be difficult to resolve if it is completely within the remit of a third state. This state may either be unwilling to cooperate or simply unable to tackle the issue rendering the effected states helpless. Through influencing behaviour, issues such as these may be addressed. For example, if one had to take the smog and pollution crisis in India and China, through bilateral and multilateral diplomatic tactics, awareness and propaganda, the effected states might prompt the 'culprit' to change its ways [6, p.18].

Often the most effective way of influencing the behaviour of another state is through contractual agreements. This ties them to a commitment and also gives them the incentive to hold their end of the bargain if they are expecting rewards through the life of the agreement. Through this effective practice, we have seen the reduction of barriers to international trade. A highly complex number of bilateral

agreements between each state has been superseded by global and regional agreements which provide a uniform layout, offer simplicity and create a base for future deals [6, p.19].

There once was a time when domestic issues were brushed aside so that diplomats could focus on external relations. However, this practice has since disappeared. In today's diplomatic world, things are very different. Most governments and also many outside government see the international scene as an extension of their domestic agenda [6, p.19] therefore, encouraging states to engage in diplomacy and more importantly multilateral diplomacy in order to resolve domestic agendas.

A very good point listed in Walker's work is reactivity. By this Walker means that states who do not initiate interaction on a specific issue still feel compelled to respond if the interaction is initiated by a different party. The reason may be self-centred, such as ensuring that their interests are not overlooked or even effected during the negotiations or discussions [6, p.19]. However, it forces the state who may not be willing to discuss the matter to be present and as every diplomat knows, sometimes getting unwilling parties to sit at a table is at times the hardest part of a negotiation.

To elaborate on another listed point and to continue on the previous one, modern multilateralism has developed so much since its conception, that now, a significant amount of diplomatic activity no longer needs a stimulus or initiation. Many meetings are scheduled annually, or other intervals through terms which were agreed upon many years before. Issues are always addressed, however if this was not a matter of routine, the meetings might not even take place [6, p.20].

Idealism may also be a driver for multilateral meetings to be initiated. For example, the Wilsonian pursuit of multilateralism. This may be doubted by cynics, however if there is an ideology that opposes multilateralism or at least the idea of it, there must also be an opposing view on the matter. The ideology does not need to be shared by all members of a particular government, it may simply be the stance of an influential member, such as the preservation of human rights and universal peace as Walker explains, and may be sought selflessly. Also, "the pursuit of international cooperation is often consistent with a strong commitment to the interests of one's own country" [6, p.21].

Which leads to multilateral ideas rooted in patriotism, the traditional 'enemy' so to speak of internationalists. The foregoing explains Walker's nine-point approach to why states opt to use multilateralism to achieve their international and domestic objectives. As explained, multilateral means can be used to achieve a state's objectives both in a direct and indirect manner. For example, taking an issue to a multilateral institution or meeting would be a direct way of handling matters. Whilst the creation of an international set of rules, norms and standards to reduce or even resolve persisting issues, may be seen as an indirect approach prompting states to act globally to benefit domestically [6, p.21]. It also increases their chances of getting the job done if they are not able to do so alone, through mobilizing the power and influence of many nations in support of their goals and agendas [6, p.22].

The definition of security in a multilateral world. "Security is most commonly associated with the alleviation of threats to cherished values; especially those which, if left unchecked, threaten the survival of a particular referent object in the near future" [7, p.5].

Security has taken many shapes and forms throughout the ages and the capability of states to adapt to new emerging threats has been the most effective tactic in order to ensure the state's survival. Whilst states may have been more secure or able to react to threats in the old-world system, the contemporary security context is very different. This section is dedicated to the definition of security in today's world as recognizing the contemporary threats is the first step to ensuring security.

According to Williams, the concept of security can be identified through two prevalent philosophies which seem to emerge from very different starting points. The first philosophy, sees security being directly relative to the amount of power a state possesses. Therefore, security is understood to be a result, or even a luxury, as in order to live in a secure society, the state must possess particular items such as armies and weapons. Therefore, power equals military strength and the more military power a state has the more secure it will be [7, p.6].

The second philosophy presented by Williams is very much tied to the subject of this article. It challenges the idea that security relies only on the power status of the state. It bases its theory on emancipation through justice and the provision of human rights [7, p.6]. The key point of this argument

is that Williams illustrates that through this perspective, security relies on the relationship between different actors [7, p.5]. This point may well be applied to the international stage and is very much in-line with the main thesis of this article. If applied to a multilateral context, security involves confidence in relationships that are struck through the sharing of commitments. If confidence grows, a feeling of reassurance and predictability will be noted and a degree of security will emerge. This philosophy thrives on the concept of cooperation, therefore, cooperating to achieve security, without destabilizing others or robbing others of it [7, p.6]. As Swedish politician Olaf Palme claimed, protagonists in the world stage must “achieve security not against the adversary but together with him”, which is a vision of international security, as he believed there must be a commitment of joint survival, opposed to the threat of mutual destruction through the first philosophy [7, p.6].

There are two different types of security according to Kirchner and Sperling. There is the security which is restrictive to military action and conquest, and there is the security which consider a much wider range of threats to citizens. The latter is an enormously broad category as it may include political security, economic security, social and cultural security and lastly environmental security [4, p.5].

In today’s security setting, states play a minor role. The task seems to be increasingly given to non state actors that have managed to obtain the reach which goes beyond that of states or traditional policies. The reason being that nowadays there are more indirect threats rather than direct threats to the state. Threats now threaten society as a whole and the very norms of civilization rather than threaten a state’s ability to govern [4, p.5]. It should be noted that the new security era does not discredit the traditional security mentality of dependence on military means. In fact, it can be claimed it is the most important part of ensuring security as it provides the basics for a state to then develop other means. However, a restriction in the mentality of a state relying purely on traditional security matters can prove to be very dangerous both to local communities and also to international ones [4, p.5]. In the light of the above point, international relations have now taken centre stage in the human enterprise, and therefore, we cannot afford to continue living in a world full of revolutionary science and more importantly conservative diplomacy. In the wake of the Second World War, traditional diplomacy has steadily declined in the face of new security threats and diplomatic habits [3].

International scholars argue that ‘security is about survival’. Logically speaking, as brushed upon in the previous paragraph, states are no longer the only players when responding to threats. This suggests that all possible actors who may have a hand in securing the survival of a state can range from an individual to even the international environment. “Security threats are not necessarily consigned strictly to military, that is interstate issues” [4, p.6].

The next section will be addressing the determinants of contemporary security with reference to Kirchner and Sperling’s work. A threat may be measured through 5 variables; the specific threat, the vicinity of threat, the possibility of the threat becoming viable and the seriousness of the consequences [4, p.7]. A good example of this is the way the state of Florida and the Federal Government of the United States handled the threat of Hurricane Matthew in 2016.

There has been a fundamental change to the relationships between European states and even between states and their societies. Due to the increased inter-connectivity and liberties enjoyed by the citizens [primarily freedom of movement], a re-examination of the sources of security threats is under way. The same observation can be made globally. These new threats seem to be a consequence of globalization [4, p.8] and collective responses are the only means by which these threats can be addressed.

The great diversity of security threats and their increasing complexity bypass the capacities of states to continue responding unilaterally. For the sake of efficiency and effectiveness, states are now compelled to react multilaterally [4, p.9]. International organizations, NGOs and even private companies are being drawn into the security issues more than they did before and they are now recognized as partners in security policy making and also implementation [4, p.8].

The meaning and scope of security has become much more broader. There has been a sharp increase in the number of security providers due to different types of security. Whilst all sectors cross-over in certain ways, they are still considered to be different types of threats. For example the threats of international terrorism and cyber terrorism [4, p.269].

The reliance on multilateralism for a more secure world. There has been a radical change in the world's way of conducting everyday business. Demands and expectations made on governments by the people and even by international organizations, can no longer be satisfied through isolated and self-contained efforts. The reason, as explained in the previous sections, is that both private and public non-state actors have tagged alongside national governments in setting and implementing new agendas. This interconnectivity is the reason why there is such a push for multilateralism [2, p.268].

Borders and national frontiers are increasingly becoming less relevant in determining the flow of ideas, with modern communication changing the world altogether as we are now well into the information age. However, this presents a challenge for security where terrorism, arms, disease and drugs may sieve through borders practically unchallenged. In order to find solutions for problems, there must be in all phases active participation of local governments, NGOs and the private sector. As stated in [2, p.270], alarm has been raised on the international scene as globalization is considered to be a process of erosion to the legitimacy and effectiveness of national governments which has resulted in the decline of support for international organization. The solution however, to many of the problems is indeed global governance. Thakur stresses that this is not the creation of a world government, but a level of international decision makers between governments and international organization. He then presents the example of the UN being the most suitable candidate for such a role. "The United Nations has both moral legitimacy, political credibility and administrative impartiality to mediate, moderate and reconcile the competing pulls and tensions associated with both the process and outcomes of globalization" [2, p.270].

The realisation that security has taken up very different forms compared to how it was traditionally perceived, has forced states to rethink their strategies and in doing so, also to redefine their definition of security. The reality of the situation is that most states in today's world are at peace and long to remain so. However, despite peace, most are still ready to go to war if necessary [2, p.271]. Cynics will insist that war is an inherently element of human nature, and any politician who wishes to abolish military means is normally labelled as weak. This point is very paradoxical but very accurate [2, p.272].

The 20th Century started off as a time to attempt to increase norms and legislations for global peace, however it proved to be the most murderous in human history. This situation does not need to continue, for in this day and age as explained by Thakur [2, p.272], we have the resources and knowledge to reduce conflict drastically. The missing link in order to achieve this objective is a programme and a worldwide coalition of interested individuals, civil society organizations and governments to carry out global actions and responses.

Conclusion. Throughout history, events unfolding in one part of the world did not necessarily set off alarm bells on the opposite side, nor even in neighbouring parts of a troublesome region. This concept has evidently changed as nothing is seen as being far off anymore and this ripple effect has become more obvious and stronger with interconnectivity as [3] explains. Seeing that the issue has now become global, it is only obvious to react to any global security threat with a global response. We are now living in the first era of global history and the main security issues that are affecting the human race cannot be discussed, still less solved, except on a planetary scale which pushes the argument for multilateralism. Unfortunately, whilst there have been promising results and developments, human welfare as a whole is lagging far behind the potential of where it should be if multilateralism was utilized by all states perfectly. The fault according to [3], is the inadequate intensity of cooperation. All research and viable points of expression on this subject point to the meaningfulness of the role of multilateralism towards a more secure world.

For a state to achieve security successfully, bearing in mind interconnectivity and the ripple effect of conflict, it must divert its attention to the planet as a whole rather than focus only on its internal problems. A state is unable to unilaterally achieve global security and therefore, multilateralism is the only viable option through which a state can to push forward its own security goals which, in turn, helps to secure the globe's. Increased cooperation is slowly becoming the norm as various international organizations, civilian and military have been formed in recent years in order to increase, and most importantly promote cooperation between states. Cooperation through multilateral institutions with the

use of multilateral diplomacy projects the idea of ‘live together or die divided’. War has changed and the world is facing many new threats such as climate change and health epidemics and in order to face these threats, the world must work together multilaterally.

LITERATURE

1. Caporaso J.A. International Relations Theory and Multilateralism: The Search for Foundations // International Organizations, Volume 46, Issue 3, Summer 1992, p.599-632. URL: <http://www.jstor.org/stable/2706990> [29.10.2023].
2. Enhancing global governance: Towards a new diplomacy?, Ed.: Cooper A.F. et al. Tokyo: The United Nations University Press, 2002, xi, 308 p.
3. Eban A. Multilateral Diplomacy in the Nuclear Age // University of Pennsylvania Law Review, Vol.114, No7, May 1966, p.984-996. URL: <http://www.jstor.org/stable/3310846> [29.10.2023].
4. Global Security Governance: Competing perceptions of security in the 21st century. Ed. by Kirchner E.J. and Sperling J. Oxon: Routledge, 2007, 312 p.
5. Newman E. A Crisis of Global Institutions? Multilateralism and international security. New York: Routledge, 2007, 200 p.
6. Walker R.A. Multilateral Conferences Purposeful International Negotiation. Hampshire: Palgrave Macmillan, 2004, 303 p.
7. Williams PD [ed]. Security Studies. An Introduction. Oxon: Routledge, 2008, 576 p.

CƏMİLƏ CƏFƏRZADƏ

Bakı Dövlət Universitetinin

“Beynəlxalq münasibətlər və Diplomatiya” ixtisası üzrə II kurs magistrantı

ÇOXTƏRƏFLİLİK VƏ TƏHLÜKƏSİZLİYİN ANLAYIŞI

Məqalədə sülh və təhlükəsizlik anlayışı çoxtərəfli vasitələrlə beynəlxalq əməkdaşlığın bilavasitə nəticəsi kimi müəyyən edilir. Müxtəlif beynəlxalq nəzəriyyələrin və təcrübənin mahiyyətinin dərinləşdirilməsi haqqında tezis formalaşdırılıb. Çoxtərəfliliyin müxtəlif mövzuları və dövlətlərin bu təcrübəni seçmələrinin səbəbləri araşdırılır. “Çoxtərəflilik” termini əvvəlcə müasir çoxtərəfli dünyada təhlükəsizliyin yenidən tərfi ilə müəyyən edilir. Belə qənaətə gəlinir ki, çoxtərəfliliyə can atmadan və ya onun tətbiqi praktikasından və müasir dünyada çoxtərəfliliyin nə qədər təbii qəbul edildiyindən asılı olmayaraq təhlükəsizliyi təmin etmək olmaz. Çoxtərəfliliyin müxtəlif nəzəriyyələri də araşdırılır. Üç əsas nəzəriyyə bunlardır: liberal beynəlmiləlçi nəzəriyyə, realist model və neoliberal institusionalizm. Sübutlar toplusu çoxtərəfliliyin gücünü və onun müasir diplomatiyada əsas rolunu nümayiş etdirmək cəhdini araşdırır.

Açar sözlər: çoxtərəflilik, təhlükəsizlik, liberal Beynəlmiləlçi nəzəriyyə, realist model, neoliberal institusionalizm.

Daxil olma tarixi: 29.10.2023-cü il.
Çapa imzalanma tarixi: 16.01.2024-cü il.

UOT 32:93/94

DİLARƏ BABAYEVA

*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının
"Beynəlxalq münasibətlər və Diplomatiya" ixtisası üzrə I kurs magistrantı*
dkd2002@mail.ru

MİQRASIYA PROBLEMLƏRİNİN HƏLLİNDƏ TÜRKİYƏ-ALMANIYA ƏMƏKDAŞLIĞI

Elmi rəhbər:

siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru İlhamə Öməröva

Məqalə miqrasiya probleminin həllində Türkiyə və Almaniya arasında əməkdaşlığın təhlilinə həsr olunub. Burada türkiyəli miqrantların inteqrasiyası məsələləri, ikitərəfli münasibətlərdə miqrasiya siyasətinin rəşional və mənfi səbəbləri təhlil edilir. Həmçinin, iki dövlət arasında miqrasiya siyasətinə təsir edən əsas məqamlar: Almaniyaadakı türklərin cəmiyyətə uyğunlaşa bilmədiyini iddiası, irqçi inanclar, rəftarlar, Almaniyaada yaşayan türklərə qarşı davranış və zorakılıq, Türkiyə vətəndaşlarına qarşı sərt viza siyasəti, Almaniyaada bəzi dairələrin Türkiyənin milli bütövlüyünə qarşı təhdidlərə göstərdiyi döxümlülük, Türkiyənin Avropa Birliyinə üzvlük məsələsində, eləcə də suriyalı qaçqınlar probleminə Almaniyanın kəskin müqaviməti məsələləri araşdırılır.

Açar sözlər: Türkiyə, Almaniya, miqrasiya problemləri, Avropa İttifaqı, Readmissiya müqaviləsi, Suriya böhranı.

Giriş. Almaniya və Türkiyə arasında ikitərəfli münasibətlər enerji, təhlükəsizlik və Türk diasporu üzərində cəmlənir. Tarixi bir baxımdan, Türk-Alman münasibətləri, qurulduğu müddətdən etibarən asimmetrik əlaqələr şəklində inkişaf etdi. Xüsusilə 2010-cu ildən sonra Türkiyə tərəfdaşlığı dövrü daha da genişləndi. Asimmetrik münasibətlər iki ölkə arasında struktur problemləri yaradırdı. Suriyaada vətəndaş müharibəsi mühitindən ən çox təsirlənən ölkələrin başında Türkiyə gəlməkdədir. Türkiyənin ən uzun quru sərhədinə sahib olduğu Suriyaadan qaçan milyonlarla insan Türkiyəyə sığınmışdır.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığı (UNHRC) məlumatlarına görə döyüşdən qaçan 2,7 milyon Suriyalı, Türkiyəyə köç etmişdir. "Artıq Türkiyədə Suriyaadan 2,5 milyon qaçqın var. Kilisdə əhalinin yalnız 40% -i türklərdir. Suriyalıların olmadığı bir şəhər qalmadı. Kilisdəki sərhəddəki uçuşumdan əvvəl 10,000 qaçqın gözləyirdi." və daha 60 min nəfər sərhədə doğru irəliləyir [3]. Türkiyəyə köç edən insanlar, Türkiyədəki sığınacaq düşərgələrində həyatlarını davam etdirərkən böyük bir əksəriyyət Avropaya çatma xəyalına malikdir. Türkiyə, Suriyaadan gələn insanların Avropaya çatma yolunda əhəmiyyətli bir mövqedə yerləşir. Avropaya çatan insanların böyük əksəriyyəti Egey dənizindən Yunan adalarına və oradan da Avropanın daxili hissəsinə səyahət edir. Avropaya çatmaq istəyən milyonlarla qaçqının əldə etmək istədiyini son məqsəd Almaniyaadır. Qaçqınların yaratdığı ictimai, iqtisadi və siyasi problemləri qarşısını almaq istəyən Almaniya üçün Türkiyə, həll üçün ən əhəmiyyətli ortağ mövqeyindədir. Buna görə də Türkiyə-Alman münasibətlərini növbəti səviyyəyə qaldıran əsas motiv qaçqın və qaçqınların yaratdığı problemlərdir. Almaniya üçün bu yaxınlaşmanın pragmatik bir cəhət olduğunu inkar etmək olmaz. Almaniya həm ölkə içərisindəki, həm də Avropadaqi qaçqınların problemləri həll edə bilmək üçün Türkiyənin ortaqlığından asılı mövqedədir. Türkiyə xüsusilə Egey və Aralıq dənizində gəmilər və qayıqlar vasitəsilə Yunanıstana getməyə çalışan miqrantlara mane olmasaydı, Almaniya bəlkə də qısa müddət ərzində sadəcə Suriyalı olmayan 2-3 milyon miqranta ev sahibliyi etmək məcburiyyətində qala bilərdi. Sözü gedən vəziyyət isə o dövrdə seçkilərin olduğu Hollandiya, Fransa, Avstraliya və Almaniya kimi ölkələrdə mövcud güc balansının getdikcə güclənən radikal sağ qrupların lehinə dəyişməsinə fürsət yarada bilərdi.

Almaniyaada Merkel hökumətinə də böyük miqyasda təsir edən bu vəziyyətin ictimai kaos və terrorun ortaya çıxmasının da mümkün olduğunu anlayan Alman siyasətçilər, hər nəyin bahasına olursa olsun Türkiyə ilə razılaşmanın yollarını axtarmağa başladılar. Angela Merkelin də daxil olduğu

Birlik Partiyaları hökumətləri 2015-ci ilin yazına qədər həyata keçirdikləri ənənəvi Türkiyə siyasətinin tərsinə hərəkət edərək Türkiyənin Avropa İttifaqına üzvlük prosesinə dəstək addımları atdılar. Bu çərçivədə Merkel rəhbərliyi, həm Türkiyənin AB-yə üzv olmasına qarşı olduğunu söyləyib, həm də üzvlük müzakirələrini sürətləndirərək əvvəl "İqtisadi və Pul Siyasət" başlıqlı 17-ci fəslə daha sonra da 33-cü fəsil olan "Maliyyə və Büdcə müddəaları"nı təsdiq etmişdir [10]. Bu, Almaniyanın o dövrdə qaçqın məsələsində nə qədər çətin vəziyyətlə üzləşdiyini başa düşməyə kömək etdi. Lakin aradan keçən müddət içərisində Macarıstan, Xorvatiya və Serbiya kimi ölkələrin sərhədlərində aldıkları fiziki tədbirlərlə Balkan marşrutunda daha möhkəm nəzarətin təmin olunması səbəbindən Almanya bu gün qaçqın məsələsində Türkiyədən daha az asılıdır, demək olar.

Almaniya və Avropa İttifaqı, Türkiyə üzərindən çox sayda qaçqının gəldiyi gerçəyindən çıxış edərək Türkiyəni bir partnyor olaraq görürlər. Bu çərçivədə, 16 dekabr 2013-cü il tarixində imzalanan və 2014-cü ilin oktyabr ayında qüvvəyə minən Readmissiya müqaviləsinin həyata keçirilməsi tələb olunur. Readmissiya müqaviləsiylə, Avropa İttifaqına üzv ölkələrə Türkiyə tərəfdən qeyri-qanuni yollarla girən şəxslərin tranzit keçid etdikləri ölkəyə, oradan da mənbə ölkəyə geri qaytarılması təmin olunacaq. Daha açıq ifadə etsək, Türkiyə tərəfdən qeyri-qanuni yollarla Avropaya gedən və sığınacaq üçün müraciət etməyən ya da rədd edilən Suriya, Əfqanıstan, Pakistan, İraq və başqa ölkə vətəndaşları Readmissiya müqaviləsi Türkiyəyə geri veriləcək, Türkiyənin mənbə ölkə ilə razılaşması varsa daha sonra bu ölkələrə göndərilməsi nəzərdə tutulurdu [2].

Avropa İttifaqının keçmiş naziri Egemen Bağış isə, imzadan bir neçə gün əvvəl Almaniyada "readmissiya müqaviləsi sadəcə Türkiyə tərəfdən keçdiyi sübut oluna bilən üçüncü ölkə vətəndaşlarını əhatə edən sərhədlərin təhlükəsizliyi üçün yeni bir birlik yaradılacaq" demişdi. Readmissiya müqaviləsinin imzalanmasından 2015-ci ilin oktyabr ayına qədər olan dövrdə müzakirə edilən sərhəd təhlükəsizliyi qurumu yaradılmamış, viza azadlığı məsələsində isə Avropa İttifaqı səlahiyyətli tərəfdən irəliyə doğru ümidverici bir bəyan edilməmişdir. Hər nə qədər Avropa İttifaqının qaçqın durğunluğunun həllində olmazsa olmaz statusunda olsa da, Avropa İttifaqının iki böyük dövləti, Almaniya ilə Fransa Readmissiya müqaviləsinin qarşılığında Türk vətəndaşlarına viza sərbəstliyinin tanınması danışıqlarına qarşı çıxaraq müxalif münasibət göstərdilər. Avropa Parlamentinin (AP) Alman məruzəçisi Renate Sommer isə 2014-cü ilin əvvəlində, "viza sərbəstliyi gözləntisinin gerçək olmadığını" söyləyərək, Avropa İttifaqının niyyətini ortaya qoydu [1]. 2015-ci ilin oktyabr ayında suriyalı miqrant böhranının səbəb olduğu çətinlik aradan qaldırılmaqla bilinmədiyi üçün viza sərbəstliyi məsələsində müsbət mesajlar verilməyə başlandı. Buna qarşı Türkiyənin tam üzvlüyünə istiqamətli mənfə münasibət davam edirdi. Məsələn, 2015-ci il oktyabr ayının əvvəlində Almaniya kansleri Angela Merkel, "qaçqın böhranının həlli üçün Türkiyəyə ehtiyac duyduqlarını, lakin Türkiyənin Avropa İttifaqı üzvlüyünün söz mövzusu ola bilməyəcəyini" söylədi. Merkelin sözləri Türkiyəyə istiqamətli Avropa İttifaqı siyasətinin pərdə arxasını açıqca ortaya qoymuşdur.

Türk-Alman əlaqələrinin son dövrünə nəzər salsaq, yaxınlaşmanın yüksək səviyyəli səfərlərlə möhkəmləndirildiyi görülür. Kansler Merkel 18 oktyabr 2015-ci ildə İstanbula və 8 Fevral 2016-cı ildə Ankaraya səfər etdi. Alman baş nazirinin qısa müddət içərisində Türkiyəyə reallaşdırdığı iki ziyarət, Almaniyanın Türkiyəyə olan baxışını göstərməsi baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. Ayrıca, 22 yanvar 2016-cı il tarixində Berlində keçirilən Türkiyə-Almaniya Yüksək Əməkdaşlıq Şurasının toplantısında qaçqın böhranı başda olmaq üzrə strateji sahələrdə fikir mübadiləsi edilərək, Türkiyə və Almaniyanın ortaq məxrəclərdə birləşən siyasətlər izləyə biləcəyi nəzərdə tutulmuşdur [6].

Son olaraq, Türkiyənin Suriyada uçuşa bağlı etibarlı bölgə yaradılması təklifinə ABŞ və Rusiya qarşı çıxdığı halda, Almaniya bu təklifi dəstəkləmişdir. Bu siyasi dəstəkdən başqa Almaniya, Türkiyəyə miqrantların qəbulu və sığınacaq verilməsi ilə əlaqədar olaraq Avropa İttifaqı daxilində iqtisadi yardım göstərilməsinə tərəfdardır. Bu çərçivədə, Avropa İttifaqından 3 milyard Avroluq bir büdcənin ayrılması və bunun Türkiyəyə verilməsi mövzusunda edilən planlamalar həyata keçirilməyə başlamışdır. Ayrıca, Türkiyənin Soyuq müharibədən sonra Avropa İttifaqı ilə davam etdirdiyi enişli-yoxuşlu əlaqəyə yenidən nəzər yetirilməsi və Türk vətəndaşlarına viza səyahətini asanlaşdıracaq addımların atılması müzakirə edilən mövzular arasında olmuşdur. Türkiyə və Almaniyanı bir-birinə yaxınlaşdıran əlaqələrlə yanaşı, iki ölkə münasibətlərini təhdid edən mühüm risklər də vardır. Əvvəlcə, Ankara və

Berlini əməkdaşlığa təşviq edən və bu halda hər iki dövlətə faydalı olan faktorlara nəzər yetirək. Almaniya'dakı Türkiyə mənşəli diaspora, qaçqın məsələsi, intensiv təhlükəsizlik əməkdaşlığı və iqtisadi əlaqələr bu amillərdəndir. Qaçqın məsələsində əməkdaşlıq zəruridir.

Qaçqın problemi istər Türkiyə, istərsə də Almaniya üçün çox mühüm bir məsələdir. Türkiyə suriyalı qaçqınların axınından sonra dünyanın ən çox qaçqınlara ev sahibliyi edən ölkəsinə çevrildiyi halda, 2015-ci ildə üz-üzə qaldığı qaçqın dalğası ilə sarsılan siyasi tarazlığını bərpa etmək bərsində böyük problemlər yaşayan Almaniya, öhdəsindən gəlməkdə çətinlik çəkəcəyi bir vəziyyətlə qarşılaşmaqdan ehtiyat etmişdir. O dövrdə suriyalı qaçqınlar üçün qaçqın probleminin humanitar ölçüsü baxımından beynəlxalq birləşmə təzyiqi altında qapıları açacaqlarını açıqlayan Kansler Angela Merkel, xüsusilə "Balkan Marşrutu" olaraq bilinən yoldan keçərək Almaniyanı hədəf alan qaçqın axınına məruz qaldı, və beləliklə Almaniya daxilində tənqid hədəfinə çevrildi [8]. Sayları bir milyondan çox olan miqrantlara görə Almaniya üçün Alternativ kimi irqçi və ksenofobik partiyalar məşhurlaşmağa başladı. Bunun 2016-cı ildə keçirilən əyalət parlamentlərinə seçkinin nəticələrinə təsir etməsi iqtidardakı CDU / CSU (Xristian Birlik Partiyaları) və SPD (Almaniya Sosial Demokrat Partiyası) üçün təhlükəli situasiya yaratdı. Almaniya üçün Alternativ Partiyasının daha güclü olduğu keçmiş Şərqi Alman əyalətləri Məklenburq Vorpommern (20,8 %), Saksen-Anhalt (24,3%) ikinci partiya mövqeyinə gəlməsi və Qərbi Alman əyalətlərində isə 10% -dən çox səs toplaması (Baden Vürttemberg 15 %, Berlin 14 % və Reynland-Pfalz 12%) miqrant problemindən dolayı Almaniya ifrat sağçılığın genişlənməsinə gətirib çıxardı. Almaniya siyasi sisteminin iki böyük partiyası Xristian Birlik Partiyaları ilə Almaniya Sosial Demokrat Partiyasının hakimiyyəti Almaniya üçün Alternativ partiyası ilə paylaşmaq məcburiyyətində qalması bu partiyaları və xüsusilə də CDU lideri Merkeli miqrant probleminin həlli məsələsində radikal addımlar atmağa vadar etdi [6].

Bu çərçivədə Almaniya qaçqın axınının dayandırılmasını təyin edən Merkel, Almaniya, Avropa və Orta Şərq / Şimali Afrikada bu istiqamətdə təşəbbüslər etdi. Bir tərəfdən Almaniyanın qaçqınlarla sərhədlərini bağlayarkən və ölkəyə girişi ciddi nəzarət altında saxlasa da, digər tərəfdən Almaniyanı hədəf alan qaçqınların yükünü AB çərçivəsində bütün AB ölkələrinə paylamaq üçün qərarlar qəbul etməyə çalışdı. Digər tərəfdən, Orta Şərq və Şimali Afrika üzərindən Avropaya qaçqın axınının qarşısını almaq üçün bu bölgədəki ölkələrlə əməkdaşlıq yollarını araşdırdı. 2015 noyabr və 2016-cı ilin mart aylarında keçirilən Avropa İttifaqı – Türkiyə sammitlərindən sonra Ankara ilə imzalanan qaçqın razılaşmasını bu məsələdə atılmış ən uğurlu addım hesab etmək olar. Bu razılaşma ilə Türkiyə, Avropa ölkələrinə yönələn qaçqın axınının qarşısının alınması məsələsində sərt tədbirlər görəcəyini öhdəsinə götürmüş, Avropa İttifaqı isə həm Türkiyənin qarşı qarşıya olduğu qaçqın yükünün az da olsa yüngülləşdirilməsi üçün Ankaraya maliyyə dəstəyi verməyi, həm də Türkiyənin Avropa İttifaqına üzvlük prosesini canlandırmağı öhdəsinə götürmüşdür. Türkiyənin sözü gedən öhdəliyini yerinə yetirib sərhəd nəzarətini möhkəmləndirməsi Avropaya hərəkət edən qaçqın dalğasında böyük bir azalma təmin edilsə də, Avropa İttifaqı Ankaraya qarşı öhdəliklərini yerinə yetirmədi. Türkiyəyə söz verilən 3+3 milyard avro həcmində yardımın verilməsi gecikdirilmiş, yaşanan hər siyasi problemin ardından Alman siyasətçilərinin böyük qismi bu pulun verilməsini dayandırmaqla təhdid etdi.

Təhlükəsizlik əməkdaşlığı. 1950-ci illərdən etibarən üzv olduqları NATO-nun qurucusu və lideri ABŞ-ın təzyiqlərinə məruz qalan Türkiyə və Almaniyanın təhlükəsizlik sahəsində də əməkdaşlığı mühüm əhəmiyyət daşıyır. Vaşinqtonun təhlükəsizlik siyasəti hər iki ölkəni alternativ təhlükəsizlik tərəfdaşı axtarmağa sövq edir. Bu baxımdan Türkiyə və Almaniyanın bir sıra ortaq maraqlara sahib olduğunu qeyd etmək olar. Hər iki dövlətin Birinci Dünya müharibəsindən əvvələ gedib çıxan bir hərbi müttəfiqlik münasibətinin olması və birbaşa bir-birlərinə qarşı müharibə etməmələri yeni dövrdə də təhlükəsizlik əməkdaşlığını asanlaşdıran bir faktordur. İkincisi Türkiyə və Almaniyanın Rusiyaya olan baxış bucağı da bənzəyir. Hər iki ölkə Rusiyanı həm bəzi hallarda təhlükəsizlik baxımından bir təhdid, həm də ABŞ-ı tarazlaşdıran bir tərəfdaş kimi görür.

Türkiyə ilə Almaniya arasında əməkdaşlığı zəruri edən bir başqa təhlükəsizlik problemi terror və radikalizmdir. Türkiyə illərlə terror və radikalizm ilə mübarizə aparmağa məcbur olmuşdur, bu mövzuda Ankaranın gözlədiyi dəstəyi verməyən Almaniya da son dövrlərdə radikal sağ və sol cərəyanlara mənsub qrupların zorakılıq aktları və terror təşkilatlarının hücumlarına məruz qaldığı görünür.

Suriya vətəndaş müharibəsinə qatılan İŞİD və Əl Qaidə terror təşkilatlarının üzvü olan xarici döyüşçülər nümunəsi göstərdi ki, onlara qarşı təsirli mübarizə yalnız beynəlxalq əməkdaşlığın gücləndirilməsi ilə mümkün ola bilər. Bu cür beynəlxalq terror şəbəkələrinin öz fəaliyyət sahəsi seçdikləri ölkələr olan Türkiyə və Almaniyanın bu təşkilatlara qarşı əməkdaşlığı terrora qarşı mübarizənin uğuru baxımından çox vacibdir. Ayrıca Almaniyada artan ksenofobiyanın bu ölkədə yaşayan Türkiyə mənşəli insanları da hədəf alması Ankaranın diqqətini çəkir və bu cür hücumların qarşısını almaqda əməkdaşlıq münasibətlərin gələcəyi üçün mühüm önəm daşıyır. Bundan başqa Almaniyada fəaliyyət göstərən Türkiyə əleyhinə ifrat sol bloklara və PKK, FETO ilə mübarizədə də Türkiyə Almaniyanın dəstəyini gözləyir [7].

İqtisadi əməkdaşlıq. Türkiyə ilə Almaniya arasındakı iqtisadi əlaqələrə dair göstəricilər hər iki dövlətin bir biri üçün çox mühüm rola malik olduğunu sübut edir. 2017-ci ilin statistikasına görə 36,4 milyard dollarla Türkiyənin ən böyük ticarət tərəfdaşı olan Almaniya, eyni zamanda Türkiyədə fəaliyyət göstərən ən çox xarici şirkətə sahib ölkədir. Türkiyə də Almaniyanın önəmli ticarət tərəfdaşları arasında yer tutur. Sayı təxminən 85 min olan Almaniya Türkiyə mənşəli təşəbbüskarların dövrüyələri 50 milyard avroya yaxındır [9].

Almaniyanın Türkiyə üçün ixracatçı ölkə olması ilə yanaşı, Türkiyə də öz növbəsində Almaniyanın enerji sahəsində Rusiyadan asılılığının azaldılması baxımından mühüm bir alternativ hesab olunur. Rusiyadan aldığı qaz məsələsində Ukrayna və Belarus xəttinə alternativ yol olaraq Şimal axını-2 boru xəttini inşa etməyə çalışan Almaniya, Rus qazına alternativ kimi Orta Asiya və Yaxın Şərq qazını Türkiyə vasitəsilə Avropaya çatdırmağın yollarını axtırır. Alman enerji firması Reyn Vestfaliya enerji stansiyasının da qatıldığı və keçmiş Xarici İşlər Naziri Joschka Fiskerin dəstəklədiyi NABUKKO təbii qaz boru xətti ABŞ-in qarşı çıxmasına görə uğurlu olmadığı üçün Almaniya, əsasən Azərbaycan və Türkiyə tərəfindən maliyyələşdirilən TANAP layihəsinin tamamlanması ilə maraqlanırdı.

Tramp rəhbərliyi dövrünün son zamanlarda Türkiyəni hədəf aldığı iqtisadi hücumu qarşı çıxma mövqeyində idi. Bu mövqenin bir səbəbi, Almaniyanın Türkiyənin iqtisadi böhranla üzləşməsini özü üçün risk olaraq görməsi, digər səbəbi Berlinin də ABŞ-in sanksiyalarından əziyyət çəkməsidir.

Almaniya, xüsusilə üç səbəbə görə, qaçqınlar üçün 2015-ci ilə qədər qapılarını açdığını izah etdi. Birincisi, mühacirlərin ölkəsi olaraq Almaniya AfD (Alternativ für Deutschland / Almaniya üçün Alternativ) kimi immiqrasiya əleyhinə partiyalar suriyalı mühacirlər səbəbindən səslerini artırırsalar da, xalq müharibə və vətəndaş qarşıdurmalarından qaçan ölkələrə qapıları açmaq üçün hökuməti dəstəkləmişdir. İkincisi, Almaniyanı 2005-ci ildən bəri idarə edən Angela Merkelin qaçqınlar üçün qapıların açılmasını əks etdirən bir siyasət yürütmək qərarına gəlməsidir. Bu çərçivədə, Özcanın [6, s.20] dediyi kimi, “Avropa qapılarına söykənən yüz minlərlə qaçqına qapılarını açan Merkelin özü qaçqın ailəsindən gəldi. Həm ana, həm də ata tərəfləri müharibə səbəbindən vətənlərini geridə qoyaraq qaçmaq məcburiyyətində qaldılar”. Almaniyanın qaçqınlar üçün qapılarını açmasının üçüncü səbəbi Almaniyanın yaşlanan əhalisi və işçi qüvvəsinin çatışmazlığını həll etmək üçün üçün bir vasitə ola biləcək qaçqınların qəbul edilməsidir.

Merkel planının maddələri: Türkiyədə qeydə alınmış 1.9 milyon suriyalı qaçqın var [10]. Qaçqınların böyük əksəriyyəti Avropaya səyahətlərini bu ölkədən başlayır. Hər cür problemi Avropa və Türkiyənin paylaşmasının iki tərəfin də mənfəətinə olduğu düşüncəsi bu planın əsasını təşkil edir.

Planı təsvir edək:

Türkiyədəki suriyalılar üçün bir Alman kvotası: Almaniya 500,00 nəfərlik bir kvota təyin edəcək. Bu kəslər Türkiyədə bu an etibarlı ilə qeyddə olanlar arasından önümüzdəki on iki ay ərzində alınacaq. Almaniya digər AB ölkələrinə oxşar bir çağırış edərsə və digərləri bu plana daxil edilərsə, qəbul ediləcək qaçqınların sayı daha da artacaqdır.

Sığınacaq müraciətləri: Suriyalı qaçqınlar Almaniya və plan qatılan digər ölkələrə mühacirət başvurularını Türkiyədən edə biləcək. Qəbul edilmiş müraciətlərin sahibləri onları təhlükəsiz və muntəzəm olaraq qəbul edəcək yaşayış məntəqələrinə çatdırılacaqdır. Bu fürsətdən yalnız Miqrasiya İdarəetmə Baş Müdirliyində qeydiyyatda alınan suriyalılar istifadə edəcəkdir. Problemin çoxunun bu sistemlə həll ediləcəyi ortadadır. Unutmayaq ki, iyun-avqust ayları arasında suriyalılar Yunanıstana gələn 271.000 mühacirin 175.000-ni və ya 65 faizini təşkil etdi [11].

Türkiyədə müraciət proseduru: Bu zənn edildiyi qədər çətin deyil. 2014-cü ilin noyabrından indiyə qədər, Alman orqanları ölkəyə gələn suriyalılar ilə -müraciət sahibinin kimliyi və ya müraciət haqqında ciddi şübhə halları xaricində- subyektiv rəy bildirməyib. Bu qərarın arxasında resurs xərclərinin azaldılması dayanır, çünki 2014-cü il ərzində sığınacaq axtaran şəxslərin qaçqın statusuna qəbul edilməsi nisbəti 95 faizdir. Almaniyaadakı tətbiqdə, qeydiyyatata alınan müraciət sahibinin şəkli çəkilir, barmaq izi alınır və müraciət edən şəxs ətraflı bir sual anketini cavablandırır. Türkiyə Hökuməti suriyalıları artıq qeydiyyatata almışdır. Hazır olan bu məlumat bazası prosesi asanlaşdırmağa bilər. Suriyalı miqrantların ailələri ilə birlikdə hərəkət etmələri də prosesi asanlaşdıran bir xüsustür. 2013-cü ildəki bir tədqiqata görə, Türkiyədəki suriyalı miqrantların 17%-i ailə başçısı, 15%-i onların xanımı, 55%-i uşaq, 3.3%-i nəvə və 95%-i müstəqil fərd və ya digər qohumlar statusundadır [4, s.27]. Bu halda 26%-lik (ailə başçıları və müstəqil fərdlər) bir qrupun sığınacaq müraciətinin qiymətləndirilməsi əslində kifayətdir. Təbii, 500,000 nəfəri qeydiyyatata salmaq kiçik bir iş deyil. Miqrasiya və Qaçqınlar üçün Federal Ofis – BAMF adlı səlahiyyətli qurumun rəhbəri sözü gedən problemin öhdəsindən gəlmək məqsədilə 3000 yeni məşğulluq ərazisi tələb etdi. Qısa bir müddətdə qurumun personal sayının 6,300-ə çatdırılması planlaşdırılıb.

Ən həssaslara dəstək: Egey və Qərbi Balkanlardan keçməkdə çətinlik çəkən suriyalı qaçqınlara, həssas suriyalı qaçqınlara üstünlük vermək ən vacib məqamdır. İtaliya və Yunanıstandakı sığınacaq axtaranların Avropa İttifaqına üzv olan digər ölkələrə paylanmasına imkan verən plan çərçivəsində artıq ən həssaslara prioritet verilir. Bu kateqoriyaya sahibsiz yetkinlik yaşına çatmayanlar, əlillər, yaşlılar, hamilə qadınlar və tənha valideynlər daxildir. Eyni yanaşma Türkiyədəki suriyalıları üçün də etibarlı hesab oluna bilər. Beləliklə, yalnız ən davamlı qaldığı mövcud vəziyyətin vəhşiliyi və ədalətsizliyi aradan qaldıran bir tətbiq tətbiq olunur. Egey köç yolu: Almaniyanın təklifinin qarşılığında Türkiyə, tez və asan bir prosedur vasitəsilə müəyyən olunacaq bir tarixdən etibarən, Yunanıstana çatan yeni immiqrantları geri almağı qəbul edəcək. Bu sayədə Yunanıstana çatdıqları günlərdə, bu kəslər Yunan orqanları tərəfindən Türkiyəyə göndəriləcək. Heç bir nəticənin olmadığını görəndə bir neçə həftə ərzində Egey dənizini riskli bir səfərlə keçməyə çalışan qaçqınların söylərindən imtina etdiklərini müşahidə etmək olar. Əslində Kipr nümunəsi yaxşı bir nümunədir: Avropa İttifaqının bu adadan digər ərazilərinə getmək çətin olanda çox az qaçqın bu yolu istifadə etməyə davam etdi.

Hüquqi məsələlər: Miqrantları hüquqa uyğun bir şəkildə Türkiyəyə geri göndərə bilmək üçün Yunanıstan, Türkiyəni Sığınacaq prosedurları qanunu çərçivəsində "təhlükəsiz üçüncü ölkə" olaraq elan edəcək. Bu ifadə ilə miqrantların Türkiyədə zülmə məruz qalmaq və ya Suriyaya zorla geri götürülmək riski olmadığı nəzərdə tutulur. Beləliklə, Yunanıstan Türkiyədən gələn miqrantların müraciətlərini həm hüquqa uyğun həm də əğlabatan əsaslarla rədd edə biləcək. Suriyalılar hal-hazırda Türkiyədə müvəqqəti mühafizə qanunvericiliyinə tabedir, suriyalı olmayanlar isə Avropa İttifaqını nümunə götürən yeni qanuna görə sığınacaq üçün müraciət edə bilərlər. Türkiyəyə dəstək: Almaniya, plana daxil olmaq istəyən digər ölkələr və Avropa Komissiyası Türkiyəyə maliyyə dəstəyi təqdim edəcək. Burada məqsəd Yunanıstandan göndərilən miqrantların geri qəbulunu asanlaşdırmaq və təkliflərə uyğun olaraq Türkiyənin onsuz da qəbul etdiyi Suriyalı miqrantlara yardım etmək. Türkiyə üçün vizasız səyahət: Avropa Komissiyası gələn ilin əvvəllərində Türk vətəndaşlarının Avropa İttifaqı ölkələrinə vizasız səyahətə haqq qazanıb qazanmadığını dəyərləndirəcək [1]. Müsbət cavab olarsa, Komissiya, 2016-cı ilin iyunundan gec olmayaraq bir qanunvericilik təklifi hazırlayacaq. Bu planın tətbiq olunması və suriyalı miqrant böhranının doğru idarə edilməsi vəziyyətində Türkiyənin sözü gedən şərtləri yerinə yetirəcəyinə şübhə yoxdur. Aİ-Türkiyə və Yunanıstan-Türkiyə Readmissiya müqavilələrinin tətbiq olunması ilə sığınma və köç məsələləri də 2013-cü ilin dekabrında başlayan viza sərbəstliyi müddətinin əsas mövzuları arasında yer alır. Bu məqamda Almaniya Türkiyəyə siyasi dəstək verəcəyini bildirəcək. Hüquqi və nəzəri cəhətdən yanaşdıqda Almaniya köç edən suriyalı miqrantların mənə ölkələrə göndərilməsinin qarşısında bir maneə yoxdur kimi görünsə də, Suriyadakı mövcud vəziyyət nəzərə alındıqda tədbirlərin uğurlu olması qeyri-mümkün görünür. Almaniya Kansleri Angela Merkelin qısa müddət ərzində iki dəfə Türkiyəyə səfər etməsi, Türk-Alman Yüksək Əməkdaşlıq Şurasının yaradılması, viza sərbəstliyi məsələsində müsbət addımların atılması, Türkiyənin maliyyə cəhətdən dəstəklənməsi və Readmissiya müqaviləsinin tətbiqi üçün Türkiyə ilə dialoqun genişləndirilməsi,

problemin həllində Türkiyənin Almaniyaya üçün nə dərəcədə önəmli bir aktor olduğunu göstərmək məqsədini daşımışdır. Miqrantlarla yanaşı artan ksenofobianın və irqçiliyin daha təhlükəli bir hal alması, Alman siyasətində ifrat sağyönlü fikirlərin yayılmaması, iqtisadi baxımdan daha böyük bir yük altında olmamaq və Avropa inteqrasiyasına zərər vurmamaq üçün Almaniyanın, Türkiyəyə ehtiyacı vardır. Buna görə Alman xarici siyasətində Türkiyə istiqaməti, pragmatist bir münasibətin nəticəsidir.

Türkiyə Rusiya görüşməsi nəticəsində əldə olunan İdlib razılaşması maddələri belədir:

İdlib boğazı relyef zonasında təmas xətti boyunca bütün hərbi fəaliyyətlər 6 mart 2020-ci il tarixində saat 00:01-dən etibarən dayandırılacaqdır.

M4 magistral yolunun şimalında 6 kilometr dərinlikdə və 6 kilometr dərinlikdə təhlükəsiz bir dəhliz qurulacaqdır. Təhlükəsiz dəhlizin işləyishinə dair ətraflı əsas və üsullar, Türkiyə Respublikası və Rusiya Federasiyası Müdafiə Nazirlikləri arasında 7 gün içində qərarlaşdırılacaq. Türk-Rus ortaq dövrüyləri 15 Mart 2020 tarixində M4quru yolunun Trumbadan (Serakibin 2 kilometr qərbi) Ain Al Havra qədər olan seqmenti boyu istifadəyə veriləcək [11].

Almaniyanın İdlib hadisələrində mövqeyinə gəldikdə isə Kansler Merkel, türk əsgərlərinə qarşı edilən vəhşicəsinə hücumları qınayaraq, Suriya rejimini və tərəfdarlarının təcavüzkar əməliyyatları sona çatdırmağa çağırırdı. Kansler verildi ki, prezident Ərdoğan, Alman hökumətinin İdlibdə didərgin düşmüş insanlara humanitar dəstək verməkdə Türkiyə ilə həmrəy olduğunu bildirmişdir.

Nəticə. Türk miqrantlarının yaşadıkları cəmiyyətin dilini gündəlik həyatı düşünərək yüksək səviyyədə öyrənməli və lazımsız görmədən yeni nəsillərə öyrətmək üçün səy göstərməlidirlər. Bunun üçün öz ana dillərini çox yaxşı əvvəlcə assimilyasiyaya, daha sonra isə gənclərin hər iki mədəniyyətdən də uzaqlaşacağı marjinalizasiyaya gətirib çıxaracağı və problemlə bir gənc nəslin ortaya çıxmasına səbəb ola biləcəyini unutmada, inteqrasiya üçün hər iki mədəniyyətin bir yerdə mövcudluğunu təmin edən siyasətlər hazırlanmalıdır.

Bu problemlərə baxmayaraq Türkiyə və Almaniyanın miqrant probleminin həllində əməkdaşlıq etmələri, İdlibdə gedən proseslər səbəbindən yeni və böyük bir miqrant dalğasının ola biləcəyi iki ölkənin ortaq hərəkət etməsini zəruri edir. İstər İdlibdə yaşayan insanların Türkiyəyə getməsinə səbəb olan dəyişikliklərin qarşısının alınması istiqamətində atılan siyasi addımlar, əks təqdirdə bu miqrantların mümkünqədər sərhədin Suriya tərəfində yerləşdirilməsi üçün lazımi siyasi və iqtisadi təşəbbüslər həm Almaniya və Türkiyə həm də Suriya əhalisinin xeyrinə olacaq.

ƏDƏBİYYAT

1. AB'den Vize İçin Olumsuz Sinyal / Cumhuriyet, 28 Şubat 2014, s.14.
2. Akıncı B., Nergiz A. ve Gedik E. Uyum Süreci Üzerine Bir Değerlendirme: Göç Ve Toplumsal Kabul // Göç Araştırmaları Dergisi (The Journal of Migration Studies), Yıl 2015, Sayı: 2, s.58-83.
3. BMMYK, "Suriyeli Mülteciler", 25 Ağustos 2015.
4. Türkiye'deki Suriyeli Sığınmacılar, 2013 Saha Araştırması Sonuçları: [Elektronik kaynak] / Başbakanlık Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı (AFAD) Araştırması, 2013, 60 s. URL: https://www.afad.gov.tr/kurumlar/afad.gov.tr/25336/xfiles/1a-Turkiye_deki_Suriyeli_Siginmacilar_2013_1.pdf [06.11.2023].
5. Bedirhan Y. Avrupa Birliği Ülkelerinde Yaşayan Türk Çocuklarının Kültürel Uyum Sorunları ve Çözüm Önerileri // Akademik Bakış, Nisan 2009, Sayı 16, s.1-7.
6. Celal Özcan. Savaşı Sabreden Kazanır: Şansölye Merkel'in Hikayesi ve Türkiye İlişkileri (Turkish Edition). Doğan Kitap, May 25 2018, 224 s.
7. Esen Erol. "Türk İşgücü Göçünün 50. Yılında Almanya'da Sosyal Hizmetlerin Kültürlerarası Açılımı". *Onlar Bizim hemşehirimiz: Uluslararası Göç ve Hizmetlerin Kültürlerarası Açılımı* kitabında. Ankara, Siyasal Kitabevi, 2011, s.13-41.
8. İnaltekin Abdulkadir. "Almanyalı Türklerin Alman Toplumuna Siyasi, İktisadi ve Kültürel Etkileri" / 1. Uluslararası Tarihi ve Kültürel Yönleriyle Türk-Alman İlişkileri Sempozyumu, Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, 8-10 Ekim 2009, s.263-269.

9. Özkan Işıl ve Tütüncübaşı Uğur. Türk ve Alman Hukukunda Çifte Vatandaşlığa İlişkin Gelişmeler // A.Ü. Hukuk Fakültesi Dergisi, 2008, Cilt:57, Sayı:3, s.599-634.
10. Türkiyede Suriyeli mülteci sayısı 1.9 milyon / CNN Türk, 30.12.2014. URL: <https://www.cnnturk.com/turkiye/turkiyede-suriyeli-multeci-sayisi-1-9-milyon> [06.11.2023].
11. “İdlib’de bu gece yarısı itibariyle ateşkes yürürlüğe girecektir” / TC Cumhurbaşkanlığı, 05.03.2020. URL: <https://www.tccb.gov.tr/haberler/410/116924/-idlib-de-bu-gece-yarisi-itibariyle-ateskes-yururluge-girecektir-> [06.11.2023].

DILARA BABAYEVA

*Master's student of the 1st year of the Academy of State Administration
under the President of the Republic of Azerbaijan,
specializing in "International Relations and Diplomacy"*

TURKEY-GERMANY COOPERATION IN SOLVING MIGRATION PROBLEMS

The article is devoted to the analysis of cooperation between Turkey and Germany in resolving the migration problem. The issues of integration of Turkish migrants, rational and negative reasons for migration policy in bilateral relations are analyzed. The main points influencing migration policy between the two states are explored: the assertion that Turks in Germany are unable to adapt to society, racist beliefs, attitudes, behavior and violence against Turks living in Germany, strict visa policy for Turkish citizens, tolerance shown by some circles in Germany to the threat to the national integrity of Turkey, strong opposition from Germany on the issue of Turkey's membership in the European Union, as well as the problem of Syrian refugees.

Keywords: Turkey, Germany, migration problems, European Union, readmission agreement, Syrian crisis.

Daxil olma tarixi: 06.11.2023-cü il.
Çapa imzalanma tarixi: 16.01.2024-cü il.

UOT 32:93/94

ЭРКИН САДЫХЗАДЕ

*Магистрант I курса Бакинского Государственного Университета
по специальности «Международные отношения и Дипломатия»*

erkin.sadixzade@gmail.com

ЭФФЕКТИВНОСТЬ «МЯГКОЙ» И «ЖЕСТКОЙ» СИЛЫ В СОВРЕМЕННЫХ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЯХ

Научный руководитель:

доктор философии по политическим наукам Афет Сафарова

Статья посвящена анализу двух понятий в мировой политике - «жесткой» и «мягкой» силе. Эффективность концепции «мягкой силы» сопоставима с обсуждением различных ее применений при разработке внешней политики. В статье также описан анализ «умной» силы и приведены способы ее применения. «Мягкая сила» оказалась более эффективной и действенной концепцией благодаря преемственности современной глобальной политики. Автор приходит к выводу, что «жесткая» сила сегодня менее полезна, потому что глобальная система меняется не в ее пользу. Помимо этого, в современной международной системе, кроме «мягкой силы», важную роль играет стратегии умной силы.

Ключевые слова: “мягкая сила”, “жесткая сила”, “умная сила”, “обязательная дипломатия”, “экономическое взаимодействие”.

Введение. В XXI в. каналы воздействия государств на международные процессы и другие страны расширяются. Если еще недавно чуть ли не главным инструментом внешней политики считалась жесткая сила: военная мощь, экономический и технический потенциал, то сегодня более важным фактором воздействия, чем обладание ядерным оружием и экономический успех является идеологическая убедительность и культурная привлекательность страны. «Мягкую силу» можно назвать политическим методом нового поколения. До конца XX века в среде дипломатов, политиков и ученых не имелось обозначения подобного рода ведению политики: никаких угроз и силовых воздействий, но внушение симпатии, «мягкое» и не прямое побуждение к действию.

Идея различать жесткую силу и мягкую силу была впервые предложена американским исследователем Дж.Наем более трех десятилетий назад [1990 г.]. В общем, он определяет власть как «способность воздействовать на других для получения желаемых результатов» [14, с.61], а командование или жесткую силу как силу принуждения, осуществляемую посредством побуждений или угроз [14, с.63]. Жесткая сила основана на военном вмешательстве, принудительной дипломатии и экономических санкциях [20, с.114] и опирается на материальные ресурсы власти, такие как вооруженные силы или экономические средства [3, с.29]. Таким образом, вторжение Германии в Польшу в 1939 году и экономические санкции ООН против Ирака в 1991 году после первой войны в Персидском заливе являются примерами применения жесткой силы, и опирается на материальные ресурсы власти, такие как вооруженные силы или экономические средства [3, с.29].

Напротив, кооперативная или «мягкая сила» - это способность убеждать других делать то, что вы хотите» [20, с.114]. Согласно Дж.Наю, сила убеждения основана на привлечении и подражании и «связана с неосязаемыми ресурсами власти, такими как культура, идеология и институты» [14, с.63]. Р.Купер, например, подчеркивает важность легитимности концепции мягкой силы [2, с.173]. Государственная деятельность должна восприниматься как законная, чтобы усилить мягкую силу. Распространение американской культуры в пределах Восточного блока во время холодной войны указывает на существование американской мягкой силы, а более поздние процессы расширения ЕС являются показателями мягкой силы, которой обладает ЕС

[14, с.63-64]. Концепция жесткой и мягкой силы представляет собой континуум с несколькими инструментами разной степени принуждения или убеждения.

Сравнительные подходы «жесткой силы» - «мягкой силы». Эффективность подходов жесткой и мягкой силы зависит от доступности ресурсов власти [6]. Крупные государства, такие как США, с более высоким национальным доходом финансово способны содержать большие вооруженные силы и оказывать экономическое давление на другие государства. Небольшим государствам труднее получить эти традиционные инструменты жесткой силы. Однако доступность ресурсов мягкой силы гораздо меньше зависит от размера государства. Как показывает пример Норвегии, малые государства определенно обладают способностью создавать мягкую силу [12, с.111-112; 7, с.53].

Й-К.Хэн, однако, объясняет важность природы ресурсов мягкой силы в своем сравнении японской и китайской стратегий мягкой силы. Он подчеркивает, например, что военная история Японии является основным ограничением ее «мягкой силы» [5, с.299], в то время как «конкурентная государственная модель Китая и его авторитарная политическая система» препятствуют полному использованию его потенциала «мягкой силы» [5, с.300]. Следовательно, предоставленные государству ресурсы мягкой силы, такие как его историческое наследие и социальная система, определяют силу и, следовательно, эффективность его мягкой силы.

Другим важным аспектом континуума «жесткая-мягкая сила» является *время*. Оказывается, для создания жесткой силы требуется гораздо меньше времени, поскольку ее ресурсы осязаемы. Напротив, для создания мягкой силы требуется относительно много времени, поскольку ее нематериальные ресурсы развиваются в течение длительного периода времени. Точно так же различается временное измерение усиления стратегий жесткой и мягкой силы: в то время как военное или экономическое принуждение имеет тенденцию приводить к немедленному, но краткосрочному результату, привлечение и убеждение имеют тенденцию вызывать долгосрочные изменения. Это связано с неотъемлемым аспектом концепции: поскольку жесткая сила заставляет человека действовать иначе, чем его обычное поведение, он делает это невольно. Наоборот, мягкая сила изменяет отношение человека к тому, что он добровольно действует иначе, чем обычно. Галларотти подчеркивает, что жесткая сила вызывает вынужденное действие, тогда как мягкая сила побуждает к добровольным действиям. Кроме того, он утверждает, что принуждение ведет к конфликту, а добровольность к согласию [3, с.30], что объясняет, почему решения мягкой силы, как правило, действуют дольше, чем решения жесткой силы. Например, репрессивные меры, примененные к Германии после Первой мировой войны, спровоцировали новую мировую войну, тогда как мягкая сила, использованная для построения Европейского Союза, привела к длительному общеевропейскому миру.

Смит-Виндзор утверждает, что границы между жесткой и мягкой силой стираются. Он подчеркивает, что вооруженные силы также могут быть «призваны к участию в гуманитарных и интерпозиционных миротворческих операциях», выражая привлекательность военных средств [16, с.53]. Таким образом, по его словам, использование вооруженных сил не следует рассматривать на полюсе жесткой силы в континууме жесткой-мягкой силы.

Действительно, некоторые внешнеполитические стратегии могут восприниматься как эффективные комбинации двух полюсов силового континуума. Эту идею подхватили С.Носсель [10] и Дж.Най [12] и назвали «умной силой». В 2007 году Р.Армитидж и Най заявляют, что умная сила опирается как на ресурсы жесткой, так и на мягкую силу [1, с.7]. Они определяют эту концепцию как «подход, который подчеркивает необходимость сильных вооруженных сил, но также вкладывает значительные средства в союзы, партнерства и институты» [там же]. По словам Уилсона, «умная сила» - это «способность [...] сочетать элементы жесткой и мягкой силы таким образом, чтобы они усиливали друг друга» [20, с.115].

Характеристики современного мирового порядка ослабляют эффективность стратегий жесткой силы. Основываясь на Нае, Дж.Хакбарт определяет следующие характеристики [4, с.2-3]:

- экономическая взаимозависимость, обусловленная глобализацией;
- рост транснациональных акторов;

- возрождение национализма в слабых государствах;
- распространение военных технологий;
- изменившийся характер международных политических проблем.

В 2008 г. Най добавил к этому списку широко распространенный доступ к информации [13, с.99], а Галларотти подчеркивает, что также рост демократии препятствует эффективности жесткой силы [3, с.40].

Примером неэффективности построения внешней политики исключительно на основе стратегии жесткой силы является военная операция США в Ираке в 2003 г. По словам Дж.Стейнберга, «стратегия [вторжения в Ирак] не позволяла понять, какие элементы силы больше всего необходимы для поражения возникающая угроза» со стороны террористических групп [13, с.159]. Это непонимание привело к игнорированию двух ключевых элементов «мягкой силы»: администрация Буша, во-первых, забыла о зависимости США от разведывательных и политических сил своих союзников и от глобальной общественной поддержки; а во-вторых, вопросу о законности вторжения не придавалось никакого значения [13, с.160]. В краткосрочной перспективе эти ошибки привели к провалу акции. В долгосрочной перспективе они привели к деградации американской «мягкой силы», поскольку «эта стратегия подорвала американскую глобальное положение» [13, с.160] и «глобальное доверие общественности к лидерству США» [13, с.157]. США испытали на себе этот ущерб, например, когда столкнулись с проблемами своих программ помощи развитию в Африке [4].

Из-за вышеупомянутых факторов, ограничивающих эффективность жесткой силы, трудно найти успешную внешнюю политику, основанную исключительно на ресурсах жесткой силы. Многие государства в настоящее время применяют мягкую силу в своих внешних отношениях, а не жесткую. Внешняя политика Индии, например, в настоящее время находится в процессе этого перехода. К.Вагнер перечисляет две основные причины этого перехода: с одной стороны, «подход Индии к жесткой силе 1970-х и 1980-х годов был не очень успешным» [19, с.2]; с другой стороны, экономический прогресс после 1991 г. облегчил использование экономических инструментов во внешней политике [19]. Это объяснение отражает некоторые из упомянутых выше факторов, вызывающих снижение использования жесткой силы.

С другой стороны, и концепция мягкой силы имеет свои слабые стороны. Р.Купер перечисляет три слабости. Во-первых, он ставит под сомнение силу культуры как ресурса мягкой силы, поскольку культурное влияние не равняется политической власти [2, с.170]. Во-вторых, желательность результатов стратегий мягкой силы зависит от конкретных обстоятельств, на которые государство не обязательно может влиять [2, с.171]. Наконец, он оспаривает реальную пользу установления повестки дня, поскольку положительные результаты этих практик, кажется, проявляются спустя долгое время после кончины их создателей [2, с.171].

Командование США в Африке можно рассматривать как неудачную стратегию мягкой силы. По словам Дж.Моррисона и К.Хикса, изначально он был создан по трем причинам: нефть, терроризм и неуправляемые пространства в Африке, а также усиление влияния Китая в Африке [9, с.1]. Несмотря на эти причины жесткой силы, AFRICOM рекламировался как стратегия мягкой силы, что привело к восприятию империалистических намерений США в Африке [4, с.9-10]. Вместе с изохронным вторжением в Ирак это восприятие нанесло ущерб американской мягкой силе.

Тем не менее неэффективные стратегии мягкой силы обычно являются исключением. Следующие примеры показывают, как можно эффективно использовать мягкую силу. Первый пример - Европейский союз и его способность привлекать новых членов. ЕС является ведущей межправительственной организацией, и его успех порождает у государств, не входящих в него, желание участвовать в проекте европейской интеграции. На этом многообещающем фундаменте «мягкая сила» ЕС проистекает из его готовности предложить место за столом принятия решений» [2, с.179-180]. Эта привлекательность обеспечивает мир и безопасность среди европейских государств, а процесс расширения ЕС еще больше укрепляет его позиции на глобальном уровне. Таким образом, мягкая сила ЕС выгодна как его государствам-членам, так и самому ЕС.

Волонтерство и межкультурные обмены представляют собой еще один вид мягкой силы, который все чаще используется в современной глобальной политике. Л.Риффель и С.Залуд описывают положительный эффект волонтерства с американской точки зрения следующим образом:

Волонтерская работа за границей - это форма мягкой силы, которая в значительной степени способствует безопасности и благополучию американцев. Добровольцы [...] вносят свой вклад в наращивание институционального потенциала, социального капитала, демократического управления и уважения прав человека, и все это помогает сделать мир более безопасным местом для американцев как дома, так и за рубежом [15, с.1].

Таким образом, волонтерство полезно как для принимающей страны, так и для страны проживания, поскольку способствует межкультурному взаимопониманию и, следовательно, предотвращению конфликтов.

Стратегия «умной силы» в «мягкой силе». Примером использования умной силы являются усилия США по укреплению своего влияния в Африке. Согласно Hackbarth [4, с.6-10], эта стратегия включает в себя три инструмента:

[i] Закон о росте и возможностях Африки представляет собой программу двусторонних торговых соглашений, связанных с определенными политическими, экономическими и социальными реформами [4, с.6-7].

[ii] Чрезвычайный план президента США по оказанию помощи в связи со СПИДом является «крупнейшим обязательством одной страны в отношении международной инициативы в области здравоохранения» [Президентский чрезвычайный план оказания помощи в связи со СПИДом, 2009 г., с.1]. Программа предоставляет финансовые средства для реализации национальной политики по борьбе со СПИДом/ВИЧ [4, с.6-7].

[iii] Корпорация «Вызовы тысячелетия» - это программа финансовой помощи, «основанная на том принципе, что помощь наиболее эффективна, когда она способствует эффективному управлению, экономической свободе и инвестициям в людей» [4, с.8].

Эти три программы объединяет то, что они сочетают в себе привлекательность денег с требованием политического, социального и экономического развития. основополагающий принцип прост: чтобы иметь право на участие в программах, штат должен соответствовать условиям, установленным США. Поскольку привлекательность денег является таким сильным инструментом убеждения, этот вид помощи в целях развития является хорошим примером эффективной стратегии «умной силы». Как утверждает У.Мид, «щедрость американской гуманитарной помощи за границей усиливает мягкую силу США» [8, с.51].

Выводы. Жесткая сила - это принудительная сила, осуществляемая с помощью военных угроз и экономических стимулов и основанная на материальных ресурсах, таких как армия или экономическая мощь. Напротив, мягкая сила - это сила убеждения, основанная на привлечении и подражании и основанная на нематериальных ресурсах, таких как культура. Хотя они представляют собой оппозиционные подходы к власти, их комбинация, умная сила, занимает свое место в академических дебатах и разработке политики. В целом представляется, что стратегии мягкой силы более эффективны в современной международной системе, чем стратегии жесткой силы. Кончина жесткой силы вызвана изменениями в мировом порядке, тогда как сила мягкой силы основана на ее долговечности и устойчивости. Поскольку у «мягкой силы» есть и слабые стороны, стоит рассмотреть сильные стороны стратегий «умной силы».

ЛИТЕРАТУРА

1. Armitage R.L. & Nye J.S. CSIS Commission on Smart Power: A smarter, more secure America. Washington: CSIS Press, 2007, 82 p.
2. Cooper R. Hard Power, Soft Power and the Goals of Diplomacy. In: D. Held & M. Koenig-Archibugi, eds. American Power in the 21st Century. Cambridge: Polity Press, 2004, pp.167-180.
3. Gallarotti G. Soft Power: what it is, it's importance, and the conditions for its effective use // Journal of Political Power, 2011, 4[1], pp.25-47.
4. Hackbarth J.R. Soft Power and Smart Power in Africa. Strategic Insights, 2008, pp.1-19.

5. Heng Y.-K. Mirror, mirror on the wall, who is the softest of the m all? Evaluating Japanese and Chinese strategies in the 'soft' power competitions era // International Relations of the Asia-Pacific, 2010, Volume 10, p.275-304.
6. Heywood A. Global Politics. Basingstoke: Palgrave Foundation, 2011, 560 p.
7. Leonard M. Public Diplomacy. London: The Foreign Policy Centre, 2002, 192 p.
8. Mead W.R. America's Sticky Power // Foreign Policy, 2004, Issue 141, pp.46-53.
9. Morrison J.S. & Hicks K. AFRICOM: [Electronic resource] / Washington: Center for Strategic and International Studies, October 5, 2007. URL: https://csis-website-prod.s3.amazonaws.com/s3fs-public/legacy_files/files/media/csis/pubs/071004_commentary_africom.pdf [29.10.2023].
10. Nossel S. Smart Power // Foreign Affairs, 2004, 83[2], pp.131-142.
11. Nye J.S. Soft Power // Foreign Policy, 1990, Issue 80, pp.153-171.
12. Nye J.S. Soft Power: the means to success in world politics. New York: Public Affairs, 2004, 191 p.
13. Nye J.S. Public Diplomacy and Soft Power // The ANNALS of the American Academy for Political and Social Science, 2008, Issue 616, pp.94-109.
14. Nye J.S. Understanding International Conflicts. 7. ed. New York: Pearson, 2009, 320 p.
15. Rieffel L. & Zalud S. International Volunteering: Smart Power. Washington: The Brookings Institution, 2006.
16. Smith-Windsor, B. A. Hard Power, Soft Power reconsidered // Canadian Military Journal, 2000, 1[3], pp.51-56.
17. Steinberg J.B. Real Leaders do Soft Power: Learning Lessons of Iraq // The Washington Quaterly, 2008, 31[2], pp.155-164.
18. The President's Emergency Plan for AIDS Relief, 2009. The U.S. Commitment to Global HIV/AIDS. – URL: <http://2006-2009.pepfar.gov/documents/organization/81457.pdf> [29.10.2023].
19. Wagner C. From Hard Power to Soft Power? // Heidelberg Papers in South Asian and Comparative Politics, 2005, Issue 26, p.1-16.
20. Wilson E.J. Hard Power, Soft Power, Smart Power // ANNALS of the American Academy of Political and Social Sciences, 2008, Issue 616, pp.110-124.

ERKİN SADIXZADƏ

Bakı Dövlət Universitetinin

"Beynəlxalq münasibətlər və Diplomatıya" ixtisası üzrə I kurs magistrantı

MÜASİR BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏRDƏ «YUMŞAQ» VƏ «SƏRT» GÜCÜN SƏMƏRƏLİLİYİ

Məqalədə iki konsepsiyalar - «sərt» və «yumşaq» güc anlayışları araşdırılır. İki konsepsiyanın səmərəliliyi xarici siyasətin hazırlanmasında istifadəsinin müxtəlif nümunələrini müzakirə etməklə müqayisə olunur. Məqalədə «ağıllı» gücün təhlili də izah olunur və onun istifadə nümunələrini də əhatə edilir. Həmçinin göstərilir ki, «yumşaq güc» müasir qlobal siyasətinin davamlılığı səbəbindən daha səmərəli və təsirli bir konsepsiyadır. Müəllif belə nəticəyə gəlir ki, «sərt» güc bu gün daha az faydalıdır, çünki qlobal sistem onun xeyrinə dəyişmişdir. Müasir beynəlxalq sistemdə «yumşaq güc» dən əlavə «ağıllı güc» strategiyaları da mühüm rol oynayır.

Açar sözlər: "yumşaq güc", "sərt güc", "ağıllı güc", «məcburi diplomatiya», iqtisadi qarşılıqlı asılılıq.

ERKİN SADIKHZADEH

Master's student specializing in

"International Relations and Diplomacy" of Baku State University

EFFECTIVENESS OF "SOFT" AND "HARD" POWER IN MODERN INTERNATIONAL RELATIONS

The article is explores two concepts - "hard" and "soft" power. The effectiveness of the new concept is comparable to the discussion of various examples of its use in the development of foreign

policy. The article also describes the analysis of "smart" power and contains examples of its use. "Soft power" has also been shown to be a more efficient and effective concept due to the continuity of modern global politics. The author concludes that "hard" power is less useful today because the global system does not change in its favor. In the modern international system, in addition to "soft power," smart power strategies play an important role.

Keywords: "soft power", "hard power", "smart power", "mandatory diplomacy", "economic interaction".

Daxil olma tarixi: 29.10.2023-cü il.
Çapa imzalanma tarixi: 16.01.2024-cü il.

UOT 902

ELMİRA QASIMOVA

Bakı Dövlət Universiteti Tarix fakültəsi
Tarix ixtisası üzrə IV Kurs tələbəsi
qasimovaelmira2003@gmail.com

CƏNUB-ŞƏRQİ ASİYANIN ARXEOLOJİ ABİDƏLƏRİNİN ÖZƏLLİKLƏRİ (Koreya nümunəsində)

Elmi rəhbər:
tarix üzrə fəlsəfə doktoru Qənirə Pirquliyeva

Koreya arxeologiyası təkcə Şərqi Asiyada keçmiş hadisələri anlamaq üçün deyil, həmçinin mədəni proseslərə işıq sala bildiyi üçün vacibdir. XX əsrin sonlarında Koreya torpağında aparılan qazıntılar Koreya arxeologiyasının yenidən nəzərdən keçirilməsinə əsas verib və Koreya yarımadasında müxtəlif gözlənilməz kəşfləri üzə çıxarıb. Paleolit əl baltalarından Silla məzarlarına, tunc xəncərlərdən dolmenlərə qədər yeni arxeoloji tapıntılar Koreya arxeologiyasının geniş olduğunu əks etdirir. Koreyalı və bir sıra xarici arxeoloqlar bu tapıntıları ümumiləşdirən və qiymətləndirən tədqiqatlar hazırlamışlar. Koreya arxeoloji şərhləri qədim sənədlər, bəzi adət-ənənələr və bir sıra antropoloji anlayışlara əsaslanır. Koreya arxeologiyasına dair nəşrlərin əksəriyyəti Koreya dilində, sonra isə yapon dilindədir. Lakin ingilis dilinə tərcümə edilmiş çox az sayda kitab və məqalələr mövcuddur. Məqalədə Koreyanın ümumi arxeologiyası, dövrlər üzrə tapılan maddi mədəniyyət nümunələri, yaşayış yerləri, qəbir abidələri və digər tapıntılar əks olunmuşdur. Onu da nəzərə çatdıraq ki, hazırki araşdırmada koreya dilində olan mənbələrin orijinal versiyasından istifadə edilmişdir.

Açar sözlər: Koreya, arxeoloji qazıntılar, dolmenlər, yaşayış yerləri, artefaktlar.

Giriş. Qədim Koreya arxeologiyasını Çin, Yaponiya, eləcə də Mancuriya və Sibir ilə əlaqələndirirlər. Lakin bu o demək deyil ki, Koreya arxeologiyası sadəcə qonşularından qaynaqlanır. Koreyanın əvvəlki dövrü öz üslub və nümunələrini ortaya qoyur, formalaşmasında müxtəlif elementlərin olmasına baxmayaraq, Koreya etnik mənsubiyyəti dərin köklərə malikdir və ən gec eramızın 668-ci ildə Birləşmiş Silla Krallığının yaratdığı möhkəm birliklə daha da formalaşmışdır.

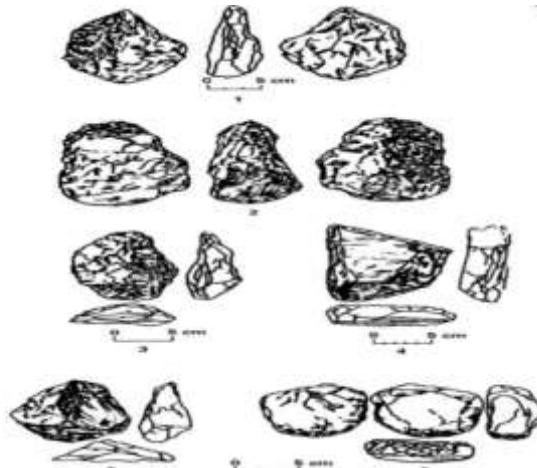
Koreya arxeologiyasına dair ən erkən monoqrafiya müəllifi Kim Conq Hak olan “The prehistory of Korea” əsəridir. 1972-ci ildə Yapon dilində nəşr olunmuş əsər 1978-ci ildə ingilis dilinə tərcümə edilmişdir. Bu baxımdan, kitabda XX əsrin son iki on illiyinə aid olan kəşflər və yeni nəzəri tendensiyalar yoxdur. Koreya arxeologiyasına dair müzakirə edilən digər ikinci kitab isə Koreya arxeoloqlarının üç məqaləsindən və digər Asiya alimlərinin giriş və şərhlərindən ibarət olan “Korean traditional culture and society: prehistory” (1975) kitabıdır. Bu kitab əsasında Koreya arxeologiyasının yenidən nəzərdən keçirilməsi və Yapon şərhlərinin təsirindən sonra əvvəllər araşdırılmamış ərazilərə yenidən giriş mümkün oldu. Koreyada nəşr olunan kitablardan başqa 1980-ci ildən başlayaraq digər yerlərdə də “Korean Journal” adlı jurnalda Koreya dilində nəşr olunan bir neçə arxeoloji məqalə işıq üzə gördü. Burdakı məqalələr müəlliflər tərəfindən tərcümə olunmuş orijinal məqalələrin bir qədər qısaldılmış versiyalarıdır. Bu tərcümə olunmuş məqalələrdə ümumi problem də vardır ki, həmin problem standart terminologiyanın olmamasıdır. Həmçinin bu məsələ orijinal Koreya dilində olan məqalələrdə mövcuddur və bir çox hallarda həm Çin Koreya, həm də təmiz Koreya terminlərindən istifadə olunur.

Paleolit dövrü (təxminən 1.5 milyon il əvvəldən e.ə XII minilliyə qədər). Paleolit sahələri çox vaxt daş alət morfologiyasına görə təsnif edilir. Kim.W.Y. Şimali Koreyada bəzi mağara yerlərinin adlarını, Neandertal və Homo sapiens olduğu bildirilən sümüklər də daxil olmaqla bir sıra tapıntıları tam olaraq təsvir edir [9, s.187]. Şimali Koreyada mövcud olan Sangvon mağarası “Bəşəriyyətin ən qədim beşiklərindən biri” adlanır. Şimali Koreyadakı Tonqvancinin 1930-cu ildə Paleolit dövrünə aid olduğu bildirilsədə, bu, əksər arxeoloqlar tərəfindən şübhə ilə qarşılanıb. 1973-cü ildə Şərqi Asiyada Paleolit dövrü ilə bağlı konfrans keçirilmişdir. Konfrans nəticəsində Avropadakından fərqli terminolo-

logiya qurulmuş, Orta Paleolit termini tamamilə ləğv edilmiş, Aşağı və Yuxarı Paleolit terminləri əvəzinə Erkən və Son Paleolit terminləri işlədilmişdir. Əsasən Erkən və Son Paleolit terminləri alət morfologiyasına şamil edilir, amma bu terminlər Koreyada hamılıqla qəbul edilmir. Yi Son Bok Asiya üçün bu bilgilərin istifadəsinə qəti şəkildə qarşı çıxdı. O, Asiya alətlərinin növlərini müəyyən hominid formaları ilə eyniləşdirdi və Homo erektusu Aşağı Paleolitlə, neandertalensis Orta Paleolitlə, Homo sapiensi isə Yuxarı Paleolitlə əlaqələndirməyi müdafiə etdi [11, s.29].

Erkən Paleolit dövrü. Erkən Paleolit dövrünə aid dəlillər isə yarımçıqdır amma tipoloji əsaslarla Erkən Paleolit dövrünə aid Koreyada bir neçə yer müəyyən edilmişdir. Bunlara iki açıq sahə, Sokçanq-nidəki ən aşağı səviyyələr, bütün Çonginqni sahəsi və iki mağara yatağı daxildir. Digər mağaralardan isə Mərkəzi Cənubi Koreyadakı Kumqul mağarası və Şimali Koreyada Pxenyən yaxınlığındakı Hukvuri mağarasını qeyd edə bilərik. Dehyundonq mağarasında və Yonqonqonqida tapılan yeni təbəqələrdə Homo erektusa aid olduğu düşünülən bir neçə tam kəllə tapılıb, amma bununla bağlı hələlik heç bir elmi hesabat yoxdur. Namhan çayı üzərindəki Kumqul mağarasında tapılan 5,4x3,5 sm ölçülərində sınıq kəllə qapağının isə Homo erektusa aid edilməsi şübhə altındadır. Koreyalı alim Kvon qeyd edir ki, bu xüsusi kəllə Şimali Çində Hominid qalıqları olan bir neçə ərazidən tapıldığı üçün Koreyada Aşağı və Orta Pleystosendə hominidlərin məskunlaşdığını güman etmək çox da ağılabatan bir fikir deyil [9, s.30].

Sangvon qraflığında, Pxenyandan 40 km cənub-şərqdə yerləşən Hukvuri mağarası həm faunanın, həm də daş alətlərin qeyri-adi birləşməsinə ehtiva edən əhəngdaşı mağarasıdır. Hukvuri tapıntılarının geoloji yaşının Orta Pleystosen olduğu şübhəsizdir (şəkil 1). Bu mağarada uzunluğu 30 m, lakin dərinliyi 4 m-dən az olan ərazidə 2,5 m dərinlikdə çöküntülər də var. Şimali koreyalı arxeoloqlar hesab edirlər ki, ən aşağı yataqların ən azı 400 min il yaşı var. Burda 5 təbəqə qazılmışdır. 1-ci səviyyə əsas suxurdan bir qədər yuxarıdadır. 4-cü səviyyədə isə yerli əhəngdaşından hazırlanmış alətlər var. Bunlara bir əl baltası və hazırlanmış amma toxunulmamış 5 böyük və ağır alət daxildir. Kərgədan və meqaloser, meymun, bizon, çöl donuzu, at, fil, pələng və mağara ayısı da daxil olmaqla burda həmçinin daşlaşmış heyvan sümükləri də tapılıb.

Şəkil 1.

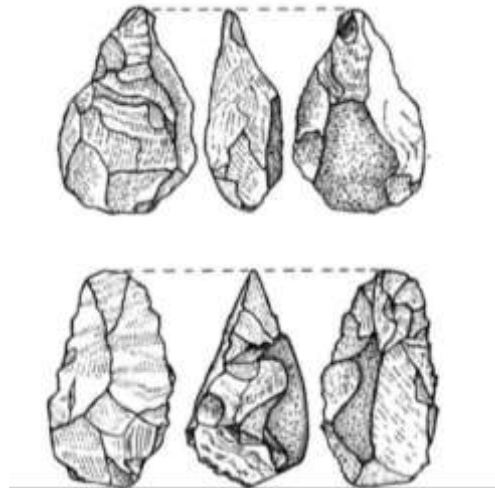
Mərkəzi Koreyanın cənubunda dərin çöküntüləri olan digər bir əhəngdaşı mağarası Kumqul mağarasıdır. Mağaranın yuxarı səviyyələrindən Tunc, Neolit və Mezolit dövrünə aid materiallar əldə edilə bilər. Burda üç Paleolit təbəqəsi mövcuddur ki, onlardan ən aşağı təbəqənin erkən paleolitə aid olduğu təxmin edilir. Bu təbəqədən bir neçə əsas alət, doğrayan alətlər və “Abbevillian (təxminən 600 min və 400 min əvvələ aid olan, Avropada kəşf edilmiş ən qədim daş sənayesi üçün termin - E.Q.) tipli” əl baltaları tapılmışdır (şəkil 2). Burdan tapılan fauna qalıqlarına isə bos primigenius (ibtidai öküz), dicerorhinus (sumatra kərgədanı), pantera və hyaena (zolaqlı kaftar) daxildir. 4-cü təbəqə isə A və B horizontalalarına bölünür. Digər təbəqələrlə oxşar olmasına baxmayaraq, ölçüsü daha kiçikdir. Burda fau-

nanın geniş çeşidi təmsil olunur. Mülayim bir iqlimdə, ehtimal olunur ki, buzlaqlararası dövrdə yaranmışdır. Bu təbəqə həm alətlərin, həm də fauna qalıqlarının mövcudluğuna görə vacib bir ərazi hesab olunur.

Şəkil 2.

Digər bir erkən Paleolit dövrü mağarası olan Mərkəzi Koreyada yerləşən Çonqonqni mağarasından isə bir sıra ikiüzlü əsas alətlər tapılmışdır (şəkil 3). Burdakı əsas qaya paleozoy qneysdir (çökmə və ya püskürmə süxurların metamorfizmə uğraması nəticəsində əmələ gələn süxur - E.Q.) və 20-25 m vulkanik bazaltla örtülmüşdür. Bazaltın üzərində isə qalınlığı 3 metrə çatan qırmızımtıl gil təbəqə vardır ki, burada artefaktlar aşkar edilmişdir. Ərazinin qırmızı gili Pleystosen dövrünə aid olduğu bilinən Çindəki oxşar yataqlara bənzəyir. Koreyada bu hələ də davam edən proses kimi izah edilmişdir [9, s.36]. Çonqonqni qazıntısında dörd universitet iştirak edərək sahənin müxtəlif hissələrini araşdırdı. 1-ci ərazidə hər biri 5 metr kvadrat olan altı çuxurda 292 kvarsit özəyi tapıldı. 2-ci ərazidə 32 çuxurda 1126 daş alət, o cümlədən Aşel (Homo erektus və Homo heydelbergensis kimi törəmə növlərlə əlaqəli fərqli oval və armud formalı əl baltaları ilə xarakterizə olunan daş alət - E.Q.) tipli dörd ikiüzlü əl baltası aşkar edilmişdir. Alətlərin əsasən çoxunun tünd gil qatında tapıldığı bildirilmişdir.

Şəkil 3.

Son Paleolit dövrünün isə özünəməxsus xüsusiyyəti olaraq koreyalı arxeoloq Kim Cong Çan qeyd edir ki, onun ənənəvi alətləri ilə tanınması və Koreyada pleystosenin sonuna qədər davam etməsidir [1, s.494].

Neolit dövrü (e.ə VII-VI minilliklər). Koreyalı arxeoloqların həll etdiyi ən mühüm məsələ öncəliklə xronologiyadır. Xronoloji problemlərin ən mürəkkəb izahını isə Im Hyo Cay vermişdir. Neolit dövründə əsasən bir yaşayış yeri qeyd edilir. Bu yaşayış yeri Kim W.Y. tərəfindən qeyd edilən Tonqsamdonq yaşayış yeridir. Bu yer “ən qədim neolit” kimi təsvir edilir. Tonqsamdonqda dərin dəniz

balıqçılığı və Yaponiya yaşayış yerləri ilə əlaqələr tam aydın şəkildə görünür [6, s.51]. Həmçinin Neolitik dövrünə aid bir sıra alətlər də aşkar edilmişdir (şəkil 4, 5).

Şəkil 4.
Kompozisiyalı qarmaq

Şəkil 5.
Obsidian alətləri

Kim.J.H. əlavə sahələri də çox ətraflı təsvir etmişdir. Həmçinin bitki və heyvan qalıqlarından da bəhs edib. Bir çox yaşayış məntəqələri haqqında ətraflı məlumat vermişdir. Bu yaşayış məntəqələrinə Han çayı üzərindəki Amsari və Misari, şimal-qərbdə Çitamni, Kunqsanni, Secunqni və Sinamni, şimal-şərqdə Nonqpodonq, cənubda isə Tonqsamdonq və Yonqsondonq aiddir. E.ə. V minillikdə burda heyvandarlıq və balıqçılıqla yanaşı, kənd təsərrüfatının da lap əvvəldən mövcud olduğu qeyd edilir.

Tunc dövrü (e.ə IV minilliyin sonlarından II minilliyin sonlarına qədər) (şəkil 6, 7). 10 il əvvəl Koreyada əsl Tunc dövrünün olub-olmaması məsələsi hələ də müzakirə olunan məsələlərdən idi. Bu dövrdə mum saxsı qabların Tunc dövrü ilə, eləcə də dolmenlər, daş sist qəbirləri, mis və digər müxtəlif artefaktlarla əlaqəsi bəziləri tərəfindən vahid eyni zamanda, bəziləri tərəfindən isə sonradan əlavə edilmiş xronoloji tapmaca kimi qiymətləndirilmişdir. Koreyalı arxeoloqlar arasında hələ də bu məsələ ilə bağlı heç bir razılaşma yoxdur. Şimali Koreyadan Tunc dövrünə aid təxminən 20 ərazi ətraflı olaraq təsvir edilmişdir. Cənubi Koreyada gəmi formaları və əlaqəli artefaktlardakı dəyişiklər əsasında xronoloji ardıcılıq quruldu.

Şəkil 6.
Oyma lentli (qıraqları oyulmuş - E.Q.) qab

Şəkil 7.
Liaoning növü (Şimal-şərqi Çində və Koreya yarımadasının şimal hissəsində tunc dövrünə aid arxeoloji kompleksin bir hissəsi - E.Q.) tunc xəncər.

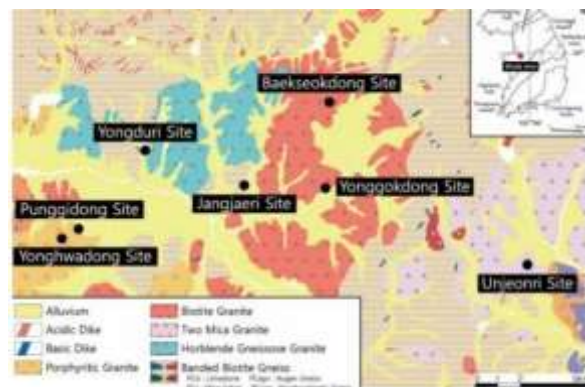
Tuncun dəmirdən əvvəl ayrı bir mərhələ kimi sənədləşdirilməsi J.B.Kimin əsas narahatlığı idi. Tipologiyadan daha çox, həmin alim tunc artefaktları dəfnlər və yaşayış yerləri əsasında nəzərdən keçirirdi. O, Koreya bürüncünü təkcə tunc alətlərin üslubları ilə deyil, həmçinin Transbaykaldan Şimali Monqolustana və Mancuriyadan Koreyaya səpələnmiş lövhəli qəbirlərə əsaslanan Karasuk (Karasuk mədəniyyəti-şərqdə və cənubda Aral dənizindən yuxarı Yeniseyə qədər, Altay dağlarına və təqribən Tyan Şana qədər uzanan Tunc dövrü cəmiyyətlərinin bir qrupu - E.Q.) bürüncü ilə əlaqələndirir [7, s.60]. J.B.Kim aparılan araşdırmalar nəticəsində bürünc metallurgiyanın yerli olaraq tətbiq edildiyi qənaətinə gəldi. E.ə. 1000-ci ildən əvvəlki bütün tarixlərə şübhə ilə yanaşan adı çəkilən arxeoloq dolmen (meqalit

kateqoriyalı qədim dəfn tikilisi - E.Q.) növləri haqqında da məlumat vermişdir. O, dolmenlərin “Şimal” tipini təqdim etdi. Həmin bu tipin xüsusiyyətləri onun uzun qutuya bənzər bir alt quruluşa qoyulmuş böyük yastı qapaq daşı ilə örtülməsi idi və ya birbaşa yerdə yaxud yalnız kiçik daşların üzərində dayanan iki “Cənub” tipini örtürdü. Buraya daxil ediləcək yeganə dolmen kimi arxeoloqlar Namsonqni dolmenini seçiblər. Bu məzarın maraqlı məzmunu var, lakin arxeoloqlar bu barədə bilməmişdən əvvəl bura yerli fermer tərəfindən qazılmışdı. Ona görə də burda çox az məlumat əldə edilmişdir. Arxeoloq Han isə bir neçə mühüm tapıntı haqqında məlumat vermişdir və məlumdur ki, bu tapıntıların hamısı dəfndir. Bu dəfnlərə isə Muqyeri, Sonqunqni, Koconqdonq və Teqonqni aiddir [8, s.64].

Dolmenlərin “qəbiristanlıqlar” kimi qruplaşdırılması, kəndin ümumi ölçüləri və böyük ailə təsərrüfatlarının mümkünlüyü kimi bir sıra maraqlı faktlar ortaya çıxarır. Daş tabutlarda olan tunc alətlərin bugünkü şamanizm alətləri ilə (güzgülər, bıçaqlar, zənglər) yaxınlığı maraqlı bir müşahidə olsa da, bunun üçün daha əsaslı dəlillərə ehtiyac duyulur. E.ə. 150-ci ildə “patriarxal qəbilə icması” haqqında bir sıra məlumatlar var. Həmin sistem e.ə VIII əsrə aid olan Liaodonq bölgəsində Qədim Çoson dövlətinin qurulmasına qədər genişləndi. Bu dövrdə gündəlik istifadə olunan dəmir alətlərin də tapıldığı əks olunur. Pomuiqusok adlanan yaşayış məntəqəsində həmin bu alətlər tapılmışdır. Bu yaşayış məntəqəsi şimal-şərqdə böyük bir dəmir mədəninin yaxınlığındadır [5, s.33].

Tunc dövrünə aid dəfn mərasimlərinin yenidən konseptuallaşdırılması. Türbələrin tədqiqində daha çox forma və quruluşa diqqət yetirilmişdir. Qəbri əhatə edən ictimai quruluşu və mənəvi məsələləri isə araşdırmaq mümkün deyil, axirət həyatı isə buna misal ola bilər. Tunc dövrünə aid məzarları daha əhatəli və müxtəlif perspektivdən anlamaq üçün səylər daha çox artmağa başlamışdır. Cənazə mərasimləri isə qəbirdəki materialları anlamağa kömək edir. Xüsusən də həmin dövrün ictimai quruluşuna, ictimai münasibətlərinə nəzər salmağa imkan verir, lakin bu mövzuda hələ də kifayət qədər məlumat yoxdur. Çünki rituallar haqqında arxeoloji məlumatlar məhduddur. Etnoqrafik məlumatlardan istifadə etməklə dəfn haqqında müxtəlif arxeoloji məlumatları şərh etmək, onların mənalarını çıxarmaq lazımdır. Daha çox Tunc dövrü türbəsi olan Cisok türbəsinə diqqət yetirilmişdir və hətta arxeoloji məlumatlar ilə bu türbəni Indoneziyadakı Sumbah adasının daş məzarları ilə müqayisə edirlər. Türbə tanrıları üçün saxlama yeri funksiyasından əlavə, ölümləri axirətə daşımaq üçün də istifadə olunurdu [13, s.13].

Çonan-Asan bölgəsində Tunc dövrünə aid arxeoloji tapıntılar. Çonan-Asan bölgəsi cənubdan və şərqdən Çaryonq dağları ilə həmsərhəddir. Son illər rayonda yaşayış evlərinin sayında artım müşahidə olunur. Alçaq təpəlik ərazilərdə yaşayış, yol və sənaye komplekslərinin aktiv tikintisi ilə əlaqədar bir sıra Tunc dövrü yaşayış yerləri aşkar edilmişdir. Tunc dövrünə aid yaşayış məskənlərində bir müxtəlif növ torpaq və daşdan hazırlanmış əşyalar tapılmışdır. Çonan-Asan bölgəsində Tunc dövrünə aid bir ərazi Beksok-donq ərazisidir. Dəniz səviyyəsindən 65-100 metr hündürlükdə alçaq bir yerdə yerləşən bu ərazi, 200-dən çox üçbucaqlı, düzbucaqlı və kvadrat formalı yaşayış yeri olan bir yaşayış məntəqəsidir. Burdan başqa əlavə olaraq Yonqokdonq, Donqvonri və Yohvadonq, Punqgidonq, Canqceri, Unconri və Yonqduri Tunc dövrünə aid yerlər, həmçinin müxtəlif yaşayış və dəfn qalıqları, çoxlu torpaq və daş alətlər tapılmışdır [12, s.48-49].

Dəmir dövrü (e.ə II minilliyin sonları-I minilliyin əvvəlləri). Koreya arxeologiyası üçün yeni xronologiyaya əsasən Erkən Dəmir dövrü e.ə 400-cü illər və e.ə 1-ci illər arasında, Son Dəmir dövrü

isə eramızın 1-ci və 300-cü illəri arasında mövcud olmuşdur. Çoi Sonq Raka görə Dəmir dövrü evlərinin üç fərqli xüsusiyyəti var. Birinci olaraq, Tunc dövrü ilə müqayisədə oval və düzbucaqlı formalı evlərin istifadəsi artmış, xüsusilə Koreya yarımadasının ortasında tərs çevrilmiş T formalı evlər inkişaf etmişdir. İkinci olaraq, Tunc dövrünə aid daşsız və dairəvi daş karxanalarından fərqli olaraq bu dövrdə tunel tipi və daş döşənmiş ocaq tipi müəyyən edilmişdir. Sonuncu olaraq isə ev çuxurunun dərinliyinin azalması idi [4, s.76].

Bunlardan əlavə olaraq dövr ərzində hasarlar və təpə qalaları davamlı olaraq inkişaf etdirilmişdir. Sonq Nak Cuna görə bu dövrdə dolmenlər, sarkofaqlar (digər daş tabutlardan fərqli olaraq üstü oymalarla və naxışlarla bəzənir, bəzən qapaq hissəsi heykəl formasında yonulur - E.Q.), hörgü qəbirlər, dəfn üçün istifadə edilən küplər və çuxur qəbirlər kimi müxtəlif növ dəfnlər bir arada olmuşdur. Bunların arasında dolmenlərin Koreya yarımadasının şimal hissəsində təxminən eramızdan əvvəl 300-cü ildə yoxa çıxdığı, lakin Koreyanın cənub hissəsində eramızın I əsrinin əvvəllərinə kimi mövcud olduğu görünür. Dəmir dövrünə aid material mədəniyyətinin əsas elementləri dəmir əşyalar, tunc nazik xəncərlər, zolaqlı tunc güzgülər, kənarında yuvarlaq gil zolaqları olan qəliblər və qablar, həmçinin 700-850°C-də bişmiş sərt yastı qablardır [3, s.167]. Dəmir dövründə bir neçə dövlətin qurulduğu və sonrakı dövrlərdə ayrı-ayrı tarixi dövrlər kimi meydana alındığı da düşünülür.

Neandertal problemi. Koreyada alət sənayesi problemindən başqa həmçinin Neandertalların mövcudluğu məsələsi də var. Koreyada Homo sapiens neandertalensisə aid bir neçə insan qalıqları olduğu iddia edilir. İndi isə onları Homo sapiens adlandırırlar. Bu günə qədər bu qalıqlar çox azdır və qəti nəticə çıxarmaq çox çətin olmuşdur. Bəzi alimlər bu sümükləri Neandertal əcdadlarına aid etməyin düzgün olub-olmamasından şübhələnirlər. Buna baxmayaraq, həm Şimali, həm də Cənubi Koreyadakı mağara sahəsində Ris Vürm buzlaqlararası və Erkən Vürm dövrünə aid tapıntılar aşkar edilmişdir. Şimali Koreyanın Pxenyan şəhərindən 75 km şimal-şərqdə, Sunqnisandakı Tokçon mağarasında iki insan azı dişi və Homo sapiens neandertalensis tapılmışdır [10, s.43].

Pxenyan yaxınlığında Yokpo mağarasında isə uşaq kəlləsi tapılmışdır. Hunqsuqul adlı mağaradan isə altı və ya yeddi yaşlı bir uşağın skeleti çıxarılmışdır. Bu skelet arxası üstə uzanmış və ayaqları bir az əzilmiş formada idi. Bir neçə metr aralıda isə daha bir kəllə və çənə sümüyü tapılmışdır. Mağaranın girişində çəkil daşları aşkar olunub. Digər alətlərə isə kvarsdan, kvarsitdən, felsitdən, qranitdən hazırlanmış doğrayıcılar daxildir. Dehyundonqdan isə çoxlu sümüklər, həmçinin insan qalıqları aşkar edilmişdir. İki insan kəllə sümüyünün eyni şəxsə, uşağa aid olduğu düşünülür.

Dolmenlər. Koreya yarımadasında iki növ meqalit quruluşa rast gəlmək mümkündür: dolmenlər və menhirlər. Meqalitik abidələrin iki növü olsa da, onlar arasındakı əlaqələr hələ tam olaraq öyrənilməmişdir. Bu günə qədər təxminən 29.510 dolmen aşkar edilmişdir ki, onlardan 12.000-dən çoxu Koreyanın cənub-qərb hissəsində yerləşir. Dolmenlər dəfn kamerasının yeri və dayaq daşlarının mövcudluğuna görə üç kateqoriyaya bölünür: Şimal tipi (şəkil 8), Cənub tipi (şəkil 9) və Kapston növü. Koreyanın Şimal tipli dolmenləri görünüş cəhətdən Qafqaz dolmənləri ilə oxşardır. Bəzi tədqiqatçılar isə sıldırım daşından fərqli olaraq bir neçə yastı daşdan ibarət başqa bir dairəvi dolmen tipi əlavə etmişlər. Bu forma daha çox Koreya yarımadasının ən cənub hissəsi olan Cecu adasında rast gəlinir.

Şəkil 8.

Şəkil 9.

1945-ci ildən əvvəl. Dolmenlərə və antik əşyalara dair qeydə alınmış ən erkən kitab “Donquki-sanqukcip” kitabıdır. Bu kitabı eramızın 1200-cü ilində Qoryo sülaləsi dövründə Koreyanın cənub-

qərbindəki Concu əyalətində katib kimi səyahət edən biri yazmışdır. Bu kitabdakı fikirlərə görə dolmenlərin qədim müdriklər tərəfindən tikildiyi qeyd edilmişdir. Çoson sülaləsi tərəfindən 1530-cu ildə nəşr olunan “Donqukyocisunqram” adlı kitabda isə menhirlərdən bəhs edilirdi. Əvvəlki xalqlar daşlar haqqında xalq inanclarını nəsillərə ötürür və məhsuldarlıq üçün ritual mərasimləri qeyd edirdilər. Dolmenlər sonralar köhnə pəri evi, komandir məzarı, ölənlər üçün ictimai məzarlıq və müxtəlif etnik qrupların məzarı kimi görülürdü.

1945-1960-cı illər. 1945-ci ildə Koreya Yaponiya əsarətindən qurtuldu, amma müstəqillik əvəzinə 38-ci paralel boyunca cənub və şimal arasında parçalanma baş verdi. Cənub hissələri 1948-ci ilin avqust ayına qədər Amerika qüvvələri tərəfindən, şimal hissələri isə 1948-ci ilin sentyabr ayına qədər Sovet ordusu tərəfindən işğal edildi. 1948-ci ildə ölkənin iki ayrı dövlətə bölünməsi qərar alındı. Tamamilə fərqli siyasi sistemlər və ideologiyalar nəticəsində 1950-ci ildə Koreyada vətəndaş müharibəsi baş verdi. Artıq 1950-1953-cü ildən sonra iki Koreya dövlətinin mövcudluğu hökm sürür. Bu hadisələrə görə bu dövrün arxeoloji təcrübələrinin də bir sıra özünəməxsus xüsusiyyətləri var. İlk növbədə yapon alimlərinin tarixi və arxeoloji baxışları Koreya arxeologiyaya və tarixini təhrif edilmiş formada göstərdi. Koreyalı alim Kim Von Yonqun qeyd etdiyi kimi, Umehara Sueci Koreyada Paleolit və Tunc dövrü mədəniyyətlərinin olmadığını təkid edirdi. Onun sözlərinə görə Tunc və Dəmir dövrü eramızın III əsrində şimal-şərqi Çindən Koreyaya demək olar ki, eyni vaxtda daxil oldu. IV əsrin sonlarına qədər isə bu davam etdi [4, s.36].

1970-ci illər. Bu illərdə artıq arxeoloji və dolmen tədqiqatlarında iki əsas istiqamət mövcud idi. Ümumi Koreya arxeologiyasında bir çox alim şimal-şərqi Çin ilə Koreya mədəniyyəti və tarixi arasındakı əlaqəni araşdırmağa çalışmışdır. Koreya arxeologiyasının Cənubi Sibirdəki Karasuk mədəniyyəti ilə müqayisəli tətbiqinə əsaslanaraq, Tunc dövrü mədəniyyətinin Koreya yarımadasına axını e.ə 1300-cü ildən əvvəl baş verdiyini iddia edirdilər. Arxeoloq Choi M.L. isə Connam əyalətində 109 dolmenin təhlilinə diqqət yetirmişdir. Onları zahiri formalarına görə şimal, cənub və baş daşı tipləri kimi üç kateqoriyaya ayırmış və bu sıranın xronoloji sıra ilə eyni ola biləcəyini irəli sürmüşdür [11, s.23].

1980-ci illər. Aparılan arxeoloji tədqiqatların həcmində tədricən artım müşahidə olunurdu. Ən mühüm inkişaf isə arxeoloqların Koreya yarımadasından kənar da öz tədqiqat işlərini genişləndirmələri idi. Bəzi arxeoloqlar Koreya yarımadasının tarixi kontekstini daha yaxşı başa düşmək üçün çalışırdılar, bəziləri isə saxsı qabların təhlili yolu ilə, bəzi digər maddi mədəniyyətlər ilə vaxtilə bu torpaqlarda məskunlaşanların həyatını daha yaxşı başa düşmək üçün çalışırdılar. Arxeoloq Choi M.L. dolmenlərin aşığıdakı məqsədlər üçün tikildiyini irəli sürmüşdür:

- yüksək vəzifəli şəxslər və onların ailələri. Sarayda uşaqlar üçün otaqların olması Pançonri dolmenlərinin bu bölgələrdə irsi statusun mövcudluğundan xəbər verdiyi ehtimal edilir.

- cəmiyyətlər. Connamdakı dolmen cəmiyyətinin vaxt aralığı onun əvvəlki mövqeyini təsdiqləyir. Və ən cənubdakı əyalətin eramızdan əvvəl V-IV əsrlər arasında olduğu təxmin edilir.

Sonrakı dövrlərdə dolmenlərin mənşəyi Koreya arxeologiyasında bu dövrün ikinci məşğuliyyəti oldu. Dolmenlərin mənşəyi ilə bağlı 3 əsas perspektiv var. Şimal mənşəli nəzəriyyə, Cənub mənşəli nəzəriyyə və yerli mənşəli nəzəriyyə. Şimal mənşəli nəzəriyyəyə görə, Koreya yarımadasındakı dolmenlərin Sibirdə kist dəfn ənənəsinin təsiri altında olduğu görünür. Cənub mənşəli nəzəriyyə isə B.M. Kimin əsərində izah olunur. İndoneziyadakı meqalitik mədəniyyətləri təhlil etdikdən sonra o, Koreya dolmen mədəniyyətinin cənub-şərqi Asiyanın çəltikçilik mədəniyyətləri ilə əlaqəli olduğunu müdafiə etdi. Üçüncü olan yerli mənşəli nəzəriyyə isə Koreya yarımadasındakı dolmenlərin kənar təsirlər olmadan müstəqil olaraq yarandığını göstərir. Bu dövrün son xüsusiyyəti isə sadə saxsı qabların mühüm bir qrup tərəfindən təhlil edilməsidir. Koreyada Tunc dövründə müxtəlif növ yastı saxsı qablar, məsələn deşikli haşiyəli kasalar, ikiüzlü saxsı qablar, Sonqqunqni tipli (Sonqqunqni mədəniyyəti-Koreya yarımadasının Son Tunc dövründə formalaşmış tuncdan istifadə və nəhəng kurqanların inşası ilə xarakterizə olunur - E.Q.) saxsı qablar aşkar edilmişdir.

1990-cı illər. Bu illərdə dolmenlərlə bağlı araşdırmaların nəticələri dolmen icmasının yenidən qurulması, Koreya dolmenləri ilə yanaşı Qyongi əyalətindəki dolmenlərin sintetik tədqiqi və nəhayət Qyongi əyalətində dolmen qazıntılarının əhəmiyyəti ilə bağlıdır. 1990-cı illərdə əsasən Seul, İnçon və Qyongi əyalətlərində və ölkənin hər yerində bir çox mühüm qazıntılar aparılmışdır.

Arxeoloq Sonq H.J.Qocoson mədəniyyətinin kimliyini və yerini araşdırdı. Bipa formalı tunc xəncər (Çinin şimal-şərqində və cənub-qərbi Koreyada qəbir əşyası kimi görünən və yalnız elit qəbir-lərdə tapılan tunc xəncər - E.Q.) mədəniyyətinin xüsusiyyətləri və Misonqri formalı saxsı qabların (bu tipli saxsı qablar düz dibli, qalın gövdəli, V şəkildə boyunlu və iki qulpludur. 1959-cu ildə Pyonqan-bukdo əyalətinin Uiciqun bölgəsində Misonqridə kəşf edildiyinə görə belə adlanır - E.Q.) yayılması, yeri və mədəni xüsusiyyətləri araşdırıldı. Bundan sonra isə Misonqri tipli saxsı qablardan ilk dəfə Qo-çoson mədəniyyətində istifadə edilməsi haqqında məlumatlar əldə edildi. Həmçinin Döyüşən Dövlətlər dövründə yeddi dövlətdən birinin sakinlərinin Dedonq çayının vadisində məskunlaşdığı görünür və buna görə də güman edilir ki, Daedonq çayı bölgəsi sonralar Qoçoson mədəniyyətinin mərkəzinə çevrilmişdir.

Bəzi tədqiqatçılar dolmen cəmiyyətinin aspektlərini yenidən qurmağa çalışırdılar. Lee Y.M. isə o vaxta qədər qazılmış Koreya dolmenlərinin nəticələrini sintez etmişdi. O, Connamda (şəkil 10) (Collanam-do) təxminən 16.000 dolmeni araşdırıb. O, üç regional bölgə əsasında bu dolmenləri araşdırmışdır. Bu bölgələr Younqsan çayı, Bosoung çayı və onun cənub sahili. Həmçinin, o, dolmenlər üçün üç funksiya: dəfnlər, qurbangahlar və ərazi nişanları təyin etmişdi. Həmin tədqiqatçı bildirdi ki, dolmenlərin yayılmasını iki miqyasda bölmək olar: böyük və kiçik klaster (bölgə). Kiçik klaster sahil-lərə, dərələrə, təpələrə və ya hövzələrə yaxın təxminən 5 km radiusda yerləşən dolmenlər qrupuna, böyük klaster isə dərələrdən, dağ silsilələrindən və ya çaylarda təxminən 20 km məsafədə yerləşən 4-6 kiçik klasterə aiddir. Böyük dolmen bölgələri təxminən eramızın IV əsrində Gyonqgi, Çunqonq və Collanam-do əyalətlərində yerləşir [4, s.47].

Şəkil 10.
Dolmen Park, Collanam-do

Ha M.S. Çinin Liaoning və Cilin əyalətlərində və Şimali Koreyada dolmenləri tədqiq edən “The study of dolmen culture in East Asia” adlı doktorluq dissertasiyasında dolmenlərin yayılmasını, quruluşu və növünü, habelə qəbir əşyalarını və dolmenlərin tarixini araşdırmışdır. Ha M.S. dolmenlərin coğrafi yerlərini də aşağıdakı kimi bölmüşdür: düzənliklər, təpələr, dağətəyi ərazilər və dağ zirvələri.

2000-ci illər. Yu Te Yonq Koreya Tunc dövründə dolmen cəmiyyətinin sosial iyerarxiyasını araşdırdı. O, əvvəlcə Qanqva adasında dolmenlərin coğrafi yayılmasını araşdırdı. Araşdırma nəticəsində belə bir qənaətə gəldi ki, bu məkanda ən böyük dolmenlər mövcuddur. Yu Te Yonq bu dolmenlərin gec dövrdə tikildiyi fikrini irəli sürdü, çünki burdakı ən böyük dolmenin baş daşı incə işlənmişdi və 108 ton ağırlığında idi. Bu dolmenin tikintisində 1100-ə yaxın insanın iştirak etdiyini təxmin etdi.

Fauna. Koreyanın faunası iki bölgəyə bölünə bilər: dağlıq və düzənlik. Düzənlik bölgəsinə dəniz səviyyəsindən 800-1900 metr hündürlükdə olan Qaema düzənliyi, Myohyanqsan dağları və Tebek dağları daxildir. Bu bölgədəki heyvan növləri Şimali Çin, Mancuriya və Şimali Yaponiyanın fauna bölgəsinə bənzəyir, təmsilçi növləri qırmızı maral, sika maral, Amur qoral, samur, Yapon sansarı, Asiya qara ayısı, bəbir pişiyi, alp pika, dişli su siçanı, fındıq qarğası, qartal bayquşu, çin dimisi və ağacdələndir [2, s.52]. Mülayim iqlimə malik olan aran bölgəsinin faunası mərkəzi Çin, Cənubi Mancuriya və Yaponiyanın faunası ilə eynidir və Koreya dovşanı, cüyür, hamster, ağ qarınlı qara ağacdələn, pəri pittasından ibarətdir. Arxeoloji sübutlara görə, Neolit dövrü yaşayış yerlərində it skeletləri və donuz sümükləri tapılmışdır.

Flora. Botanika araşdırmalarına görə, Koreya yarımadasında 4000-dən çox bitki növü mövcuddur ki, bu da Böyük Britaniyadakı növlərin sayından iki dəfə çoxdur. Koreyada yerli bitki örtüyü beş əsas növə bölünür: şimal-şərqdə ladin və küknar kimi dağlıq iynəyarpaqlı meşələr; şimalda ağcaqayın, cökə qarışıq yarpaqlı şam meşələri; mərkəzi hissədə yarpaqlı palıd; cənubda qarışıq mezofit meşələr və nəhayət cənubda həmişəyaşıl enliyarpaqlı meşələr [2, s.88].

Yaşayış məskənləri. Hinam-ri icması Koreya yarımadasının şimal-şərq bölgəsindən Yoksam-donq icması ilə əlaqələndirilir. Ha çayı hövzəsində Qarak-donq icmasının xüsusiyyətlərinin birləşməsi nəticəsində yarandığı qeyd edilir. Lakin, bu icmaların hər ikisinin başlanğıc nöqtəsi eyni dövrə təsadüf edir. Li Sang Yon Koreyada Neolit dövrünə aid dairəvi, kvadrat və düzbucaqlı formasında olan evlərin planlarını araşdırdı. O, tikilinin daxili hissəsinin yatmaq üçün yer, yemək bişirmə sahəsi və iş yerindən ibarət olduğunu güman edib. Bundan əlavə Neolit yaşayış məskənlərindəki evlərin planının təhlilinə əsasən yaşayış məntəqələrinin mərkəzində icma üçün yarım dairəvi ərazilərin olduğu ehtimal edilir. Digər bir Neolit yaşayış məntəqəsi olan Deçon-rini isə Ku Ca Cin tədqiq etmişdir. Bu yaşayış məntəqəsinin planında yaşayış sahəsi və əlavə göstərilir. Yaşayış sahəsini iki hissəyə bölmək olar: yatmaq və istirahət etmək üçün oturma yeri və yemək bişirmək və qızdırmaq üçün yer. Dördbucaqlı evlərin isə eramızdan əvvəl 3500-cü ildən sonra meydana gəldiyi və bütün Neolit dövrü boyunca davam etdiyi görülür. Daha sonra bu tikililər Tunc dövründə uzun düzbucaqlı ev planı ilə əvəz edilmişdir. Dördbucaqlı evlərin isə Koreya yarımadasında Son Neolit dövründə meydana çıxdığı aşkar edilib. Bununla belə, Koreya yarımadasının mərkəzi hissəsindəki tədqiqat sahəsinin arxeoloji qeydlərində bu evlərin Son Neolit dövrünə aid nümunələri hələ də aşkar edilməmişdir [1, s.255].

Park Sonq Hi Koreya yarımadasının orta qərb hissəsində Tunc dövrünə aid yaşayış məntəqələrinin coğrafi yerlərini təhlil edərək, hər bir mədəni tipin, yəni Qarak-donq, Yoksam-donq və Sonqunq-ni coğrafi yerlərini tədqiq etdi. O, ilk növbədə yaşayış yerlərini iki kateqoriyaya ayırdı: təpə və çay kənarı. Nəticədə Qarak-donq və Sonqunq-ni tipləri əsasən düzənliklərdə, Yoksam-donq növləri isə dağlıq ərazilərdə yerləşir. Bununla belə, arın ərazilərdə artefaktlar tapılmışdır ki, bu artefaktlar Qarak-donq tipinə aiddir, məsələn qoşa haşiyəli saxsı qablar və dairəvi daş ocaqlar. Buna görə də hər iki məskunlaşma qrupu arasında mədəni əlaqənin olduğu düşünülür.

Koreya arxeoloji dairələri Koreya yarımadasının cənub-qərb hissəsində yerləşən və Orta Tunc dövrünün sonu ilə Son Tunc dövrünə aid edilən Sonqunq-ni mədəniyyətinin dəfn məskənlərini tədqiq ediblər. Dəfnlərdəki xətti naxışların iyerarxiyanın ifadəsi kimi deyil, gender fərqi göstəricisi kimi şərh etmişdir [7, s.62].

Nəticə. Koreyada arxeoloqlar tərəfindən aparılan arxeoloji qazıntılar və tədqiqatlar nəticəsində Koreya arxeologiyası Cənub Şərqi Asiyanın arxeologiyasının önəmli bir hissəsi olduğunu sübut etmişdir. Bu tədqiqatlar nəticəsində qədim dövrlərdə yaşamış insanların yaşayış məskənləri, qəbir abidələri, dəfn mərasimləri və həmin dövrdə mövcud olmuş mədəni görüşlər haqqında dəyərli məlumatlar əldə edilmişdir. Həmin artefaktlar Koreyada mövcud olan həyatın çox daha qədim dövrlərdən bəri mövcudluğuna əsas gətirir. Koreyalı arxeoloqların söyləri nəticəsində bir sıra beynəlxalq konfranslar keçirilmişdir və həmin koreyalı arxeoloqlar bu konfranslar ilə Koreyada arxeologiya sahəsində əldə olunmuş uğurları bütün dünyaya çatdırmaq istəmişlər. Cənub Şərqi Asiya arxeologiyasının əhəmiyyətini fərqləndirmək üçün isə xüsusi terminologiya qurulmasını öz nailiyyətləri siyahısına daxil etmişlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Christopher J.Bae, Kim Jong Chan. The late Paleolithic – Neolithic transition in Korea: Current archaeological and radiocarbon perspectives. Cambridge University Press, 2016, 499 p.
2. Kim Hun Su. Illustrated Encyclopaedia of fauna and flora of Korea. Mubgyobu, 1973, 694 p.
3. Kim J.H. The prehistory of Korea. University of Hawaii Press, 1978, 237 p.
4. Kim Sun Woo. Life and death in the Korean bronze age (ca. 1500 – 400 BC): An analysis of settlements and monuments in the mid-Korean peninsula. Trinity Term, 2012, 322 p.
5. Kim W.Y. Korean archaeology today // Korea Journal, Vol.21, No.9, 1981, 43 p.

6. L.L.Sample. Tongsamdong: A contribution to Korean Neolithic culture history // Arctic Anthropology Journal. Vol.11 No.2, University of Wisconsin press, 1974, 125 p.
7. Manrizio Riotto. The Bronze Age in Korea: A historical Archaeological outline. Cheng and Tsui Co, 1989, 68 p.
8. Rhee Song Hai, C.Melvin Aikens, Gina L.Barnes. Archaeology and history of Toraijin. Archaeopress Publishing LTD, 2022, 246 p.
9. Sarah Milledge Nelson. Korean interpretations of Korean archaeology // Asian perspectives, Vol.27, No.2, 1986-1987, University of Hawaii Press, p.185-191.
10. Sarah Milledge Nelson. Recent progress in Korean archaeology // Advances in world archaeology Journal. Vol.1 No.1. University of Hawaii Press, 1982, 149 p.
11. Sarah Milledge Nelson. The archaeology of Korea (Cambridge World archaeology), Cambridge University Press, 1993, 323 p.

Koreya dilində ədəbiyyat

12. 이찬희, 조선영, 어언일, 김란희. 천안아산지역 청동기시대 무문토기의 물질적 특성과 고고학적 의미, 보존과학논집, Vol. 31, No. 1, 2015, 대한민국, 64 페이지
Lee Chan Hee, Cho Seon Yeong, Eo Eon Il, Kim Ran Hee. Cheonan-Asan region Bronze Age Mumun earthenware Material Characteristics and Archaeological Significance, Journal of Conservation Science, Vol.31, No.1, 2015, The Republic of Korea, 64 p.
13. 윤호필. 청동기시대 장례의식을 인식하다, 경남개발연구원 역사문화센터, 2009, 139 페이지
Yun Ho Pil. Recognizing the Bronze Age Funeral Rituals, Gyeongnam Development Research Institute History and Culture Center, 2009, 139 p.

ELMIRA GASIMOVA

4th year student of the Faculty of History of Baku State University

**FEATURES OF THE ARCHAEOLOGICAL MONUMENTS OF SOUTHEAST ASIA
(in Korean example)**

Korean archeology is important not only for understanding past events in East Asia, but also because it can shed light on cultural processes. Excavations in Korean soil at the end of the 20th century led to a reconsideration of Korean archeology and revealed various unexpected discoveries on the Korean peninsula. From Paleolithic hand axes to Silla tombs, from bronze daggers to dolmens, new archaeological finds reflect the breadth of Korean archaeology. Korean and a number of foreign archaeologists have prepared studies summarizing and evaluating these findings. Korean archaeological interpretations are based on ancient documents, some traditions, and some anthropological insights. Most publications on Korean archeology are in Korean, followed by Japanese. However, there are very few books and articles translated into English. The article describes the general archeology of Korea, material culture samples, settlements, grave monuments and other findings found in different periods. It should also be noted that in the present study was used the original version sources in Korean.

Keywords: Korea, Archaeological excavations, dolmens, settlements, artefacts.

Daxil olma tarixi: 24.10.2023-cü il.
Çapa imzalanma tarixi: 16.01.2024-cü il.

UOT 32:93/94

ФАТИМА АТАЕВА

*Бакинский Государственный Университет,
Магистрант I курса кафедры «Дипломатии и
современных интеграционных процессов»
ataeva.fatima@inbox.ru*

ОСНОВНЫЕ ОСОБЕННОСТИ АМЕРИКАНО-ТУРЕЦКИХ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

Научный руководитель:

доктор философии по политическим наукам Афет Сафарова

В статье говорится об основных особенностях Американно-Турецких взаимоотношений на современном этапе. Акцентируется внимание на политических, экономических и военных сферах в двусторонних отношениях между США и Турецкой Республикой. Указывается, что Соединенные Штаты и Турция в последнее десятилетие переживают напряженные и конфликтные отношения. Особенно после иракского кризиса, начала «арабской весны» и возникновения новой региональной конъюнктуры, трения между Вашингтоном и Анкарой обострились. Хотя Турция попросила США пересмотреть отношения в соответствии с внутривнутриполитическими событиями, новой региональной политической обстановкой и новым глобальным балансом сил, администрация США хочет сохранить давние иерархические двусторонние отношения. Именно этот фактор становится камнем преткновения на пути установления доверительных партнерских взаимоотношений.

Ключевые слова: Американно-Турецкие взаимоотношения, геополитика, НАТО, политика двойных стандартов, Греция, турки-киприоты, греки-киприоты, Конгресс, лобби, концепции, «ноль проблем с соседями», «мягкая сила», военная безопасность, F-16, F-35, C-400, Пэтриот, экономика, «образцовое партнерство».

Введение. Отношения между США и Турцией носят многоплановый характер, охватывают широкий спектр направлений, по которым стороны устанавливают взаимодействия на протяжении десятилетий.

Американно-Турецкие взаимоотношения исторически всегда шли по пути взлетов и падений. Роль Турции как страны с исламской идентичностью в тюрко-мусульманском мире, превращает эту страну в авторитетного субъекта международных отношений. На сегодняшний день отношения США с Турцией развиваются в сложной геополитической обстановке. В 2000-ых годах сложность этой ситуации стало наглядно проявляться [10]. Предпочтительная независимая политика Турции в рамках НАТО, антиизраильские настроения в политике, энергетическое и торговое сотрудничество Анкары с государствами- оппонентами Вашингтона, поддержка в определенное время иранской ядерной программы, приход к власти Партии справедливости и развития в 2002 году, иракский кризис 2003 года, стремление к активной деятельности в арабском регионе и в тюркском мире с обеих сторон, деятельность РПК, попытка нелегального государственного переворота в Турции в 2016 году в котором она обвиняла США - все эти перечисленные события и факторы стали причинами проявления негативных политических тенденций в Американно-Турецких взаимоотношениях. Особенно после иракского кризиса, начала «арабской весны» и возникновения новой региональной конъюнктуры, трения между Вашингтоном и Анкарой обострились [7]. Хотя Турция попросила США пересмотреть отношения в соответствии с внутривнутриполитическими событиями, новой региональной политической обстановкой и новым глобальным балансом сил, администрация США хочет сохранить давние иерархические двусторонние отношения. Другими словами, в то время как Анкара пытается усилить свои пози-

ции во внешней политике, правительство США, старается проводить политику двойных стандартов которое изолирует и отчуждает Турецкую Республику [14, с.20-22].

Хотя Государственный департамент США на своей веб-странице по-прежнему описывает Турцию как «ключевого союзника НАТО и важнейшего регионального партнера» и «важного партнера США в области безопасности» и указывает, что США хотят «сохранить Турцию привязанной к евроатлантическому сообществу», таким образом, правительство США продолжают проводить политику, которая изолирует и отчуждает Турцию. Например, в двусторонних турецко-греческих отношениях, Соединенные Штаты отказались от своей относительно-сбалансированной политики. В последнее время США демонстративно отдали предпочтение греческой стороне, в противовес турецкой [2]. Девять различных военных баз и огромный военный арсенал, были созданы на территории Греции, со стороны Вашингтона. Американская сторона объясняет этот шаг, как выступление против российской угрозы, возрастающей на территории Восточной Европы, в свою очередь турецкие официальные лица ставят под сомнение такого рода объяснение и выражают недовольство по поводу размещения такого рода баз вблизи границ своей страны. С целью усиления своего военного присутствия на островах Эгейского моря, Соединенные Штаты продали Греции большой объем различных вооружений. Таким образом, отмена санкций против греков-киприотов, со стороны правительства США, помогло им усилить военный потенциал греков-киприотов, против турков-киприотов. Политическая структура США, включая издержки и противовесы, позволяет различным субъектам, включая лоббистские группы интересов, влиять на лиц, принимающих решение.

С начала 2000-ых годов Турция в своей внешнеполитической деятельности ориентируется на концепцию Ахмета Давтуголу «ноль проблем с соседями» [5]. Ахмет Давутоглу, министр иностранных дел Турции в 2009-2014 годах, премьер-министр в 2014-2016 годах; отмечает в своей концепции важность мирного урегулирования возникающих проблем с соседними государствами, распространение влияния и мощи государства посредством культуры, языка и традиций. Эта концепция в свою очередь, очень схожа с американской внешнеполитической стратегией «Soft Power»-«Мягкая сила», которое было введено ещё в начале 1990-ых годов со стороны бывшего заместителя министра обороны США по вопросам международной безопасности Джозефом Найем. В результате этих внешнеполитических концепций, США и Турция стали конкурировать на мировой арене и в вопросах распространения своего влияния и силы [3].

В 2019 году у Анкары возникли проблемы с Вашингтоном по вопросу закупки военных самолётов F-16 BLOK, после того как, Турция купила у России зенитно-ракетный комплекс С-400. Соединённые Штаты сразу начали выступать против этого военного соглашения, в форме оплаты за поступок Турция была отстранена от проекта F-35 [8]. США оправдали свой поступок, назвав Турецко-Российское военное сотрудничество угрозой для системы безопасности НАТО, охарактеризовав действие Турции несоответствующим для общей стратегии альянса. Однако до этого, российский зенитно-ракетный комплекс был куплен Грецией- членом НАТО, при этом ни одного заявления со стороны США, против Греции не было сделано. Несмотря на активные двусторонние обсуждения и несогласия турецкой стороны с американской, правительство США отстояла свою позицию. Со стороны администрации США было сделано заявление, что предоставление вооружений Турции возможно только после одобрения Конгресса. Кроме того, был приостановлен предоставление Турции противозенитной системы «Пэтриот», не только со стороны США, но и со стороны всех членов- НАТО.

О влиянии конгрессменов можно говорить двояко. Во-первых, Президент может использовать вмешательство Конгресса в качестве предлога. То есть всякий раз, когда Президент хочет занять негативную позицию, но хочет сохранить положительный имидж, он использует отказ от предложения как оправдание своей негативной позиции. Во-вторых, вмешательство Конгресса может быть реальным. То есть иногда члены Конгресса могут выступать против определенных внешнеполитических предложений по разным причинам, исходя из личных политических воззрений или по запросам избирателей. С одной стороны, очевидно, что Турция страдает от политики Конгресса на протяжении всей истории турецко-американских отношений [4]. Всегда

трудно убедить Конгресс сделать протурецкий шаг, главным образом из-за антитурецких политических коалиций внутри системы США. В конце концов становится неясным, служат ли некоторые члены Конгресса американским национальным интересам или интересам определенной политической группы, т.е. лобби [14, с.23-25]. Поэтому турецкая сторона призывает американских политиков и лиц, принимающих решения, не жертвовать внешней политикой США и американскими национальными интересами ради поверхностных ожиданий ряда лоббистских организаций, в том числе греческих и армянских лобби [13].

С другой стороны, турецкие официальные лица утверждают, что стратегическая неопределенность правительства США смущает лиц, принимающих решения в американской внешней политике. Американские институты по-разному воспринимают Турцию, поскольку у каждого из них разный опыт работы со своими турецкими коллегами [9, с.2-4]. Американские институты подчеркивают различные потенциальные угрозы, направленные на американскую гегемонию. В то время как одни настойчиво подчеркивают растущую российскую угрозу, другие указывают на потенциальную мощь Китая. Некоторые другие считают Турцию претендентом на роль лидера в регионе Ближнего Востока.

Поскольку Турция будет продолжать проводить внешнюю политику, которая максимизирует ее национальные интересы, похоже, что правительство США вместе со многими западно-европейскими государствами продолжит свои усилия по инакомыслию против Турции. Цена потери Турции, в качестве партнера, будет велика не только для США, но и для стран-членов альянса НАТО, в качестве партнера в двустороннем формате, учитывая такие сегодняшние реалии как, рост политической и экономической мощи в Восточной Европе, Восточном Средиземноморье и на Ближнем Востоке, России и Китая [12]. Продолжение американской политики двойных стандартов еще больше подорвет взаимодоверие.

Долгое время в двусторонних отношениях между Соединенными Штатами и Турцией преобладали военно-политические отношения и стратегические соображения. Экономическая составляющая этого партнерства практически отсутствовала в стратегических рамках, что делает его уязвимым для политических колебаний и соображений в обеих странах.

Однако после визита Президента Обамы в Турцию в апреле 2009 года, началась новая эра в двусторонних отношениях. Оба правительства запустили «Стратегические рамки экономического и торгового сотрудничества между США и Турцией», в попытке улучшить торговые и инвестиционные связи с более структурированным участием частного сектора [6, с.80-88]. Во время визита в Турцию в апреле 2009 г. Обама выразил желание видеть более диверсифицированные и углубленные американо-турецкие отношения в контексте «Образцового партнерства». Это означало готовность придать новые измерения двусторонним отношениям, которые давно диктуются по соображениям сферы безопасности и интересов. Укрепление экономических связей помимо торговли, в которой доминируют военные товары, были основной целью выражения нового режима двустороннего стратегического взаимодействия, с точки зрения модели партнерства.

Восстановление доверия между Анкарой и Вашингтоном и изменение накопившихся негативных представлений потребуют терпения и конкретных действий. Консолидируя различные направления двустороннего взаимодействия в рамках общей политической ответственности, стратегический механизм может стать полезным средством увеличения взаимодоверия. В этом смысле американо-турецкие отношения могут остро нуждаться в постепенных, но конкретных шагах, которые со временем зададут новый тон более позитивному и конструктивному стратегическому партнерству и восстановят взаимное доверие.

Заключение. В рамках данной статьи были анализированы отношения между США-Турцией, в политическом, экономическом и военном контексте, ввиду того, что эти сферы занимают приоритетную роль в процессе взаимодействия двух государств. Американо-Турецкие взаимоотношения на сегодняшний день развиваются в сложной геополитической обстановке. Отношения между США и Турцией серьезно ухудшились с начала 2000-х годов, с тех пор тон двусторонних отношений в основном шел по нисходящей траектории. Если Анкара и Вашингтон смо-

гут продвинуть сотрудничество в некоторых из этих областей, это качественно улучшит американо-турецкое партнерство, которое традиционно ограничивалось расходящимися интересами безопасности и обороны. Стратегический механизм может помочь расширить эти отношения и сделать их более устойчивыми.

ЛИТЕРАТУРА

1. Аватков В.А. Идеино-ценностный фактор во внешней политике Турции // Вестник МГИМО - Университета, 2019, 12(4), с.113-129.
2. Алексис Гераклидес. Неразрешенный спор об Эгейском море: проблемы и перспективы. *Греция и Турция в конфликте и сотрудничестве*. Нью-Йорк: Routledge, 2019, с.89-108.
3. Васильева С.А. Влияние пантюркизма на идеологический процесс в Турецкой Республике // Теория и практика общественного развития, 2012 №3, с.208-212.
4. Coskun Alper. Making the New U.S.-Turkey Strategic Mechanism Meaningful: [Electronic resource] / Carnegie Endowment for International Peace, May 12, 2022. URL: <https://carnegieendowment.org/2022/05/12/making-new-u.s.-turkey-strategic-mechanism-meaningful-pub-87117> [29.10.2024].
5. Davutoglu. A. Turkey's Zero-Problems Foreign Policy: [Electronic resource]. URL: <https://foreignpolicy.com/2010/05/20/turkeys-zero-problems-foreign-policy/> [29.10.2024].
6. Han A.K. From strategic partnership to model partnership: AKP, Turkish-US relations and the prospects under Obama // UNISCI Discussion Papers, 2010, no. 23, May, pp.77-112.
7. Lesser I. Turkey's Third Wave - and the Coming Quest for Strategic Reassurance // GMF, On Turkey Series, German Marshall Fund, 25 October, 2011, 1-4.
8. Rumley Grant and Soner Cagaptay. Turkey's F-16 Request May Not Stave Off the Inevitable // Washington Institute for Near East Policy, October 28, 2021, p.20-35.
9. State Department. "Joint Statement on the U.S.-Türkiye Strategic Mechanism" and "Secretary Antony J. Blinken and Turkish Foreign Minister Mevlut Cavusoglu Before Their Meeting," January 18, 2023; State Department Press Briefing, January 18, 2023, p.2-6.
10. Walker. J.W. Reexamining the U.S. – Turkish Alliance // The Washington Quarterly, Winter 2007-08, pp.93-109.
11. Balcı A. Türkiye dış işleri politikası. Ülkeler, aktörler, uygulamalar [Turkey's foreign policy. Countries, actors, practices]. İstanbul, Etkileşim, 2013, s.1-150.
12. Erol Mehmet Seyfettin. Türkiye'nin Orta Asya Politikasına Rusya Federasyonu ve Bölge Ülkelerinden Genel Bir Bakış // Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, 12(1), 2012, s.1-20.
13. Erol Mehmet Seyfettin, Osman Nuri Beyhan. Dış Politikanın Belirlenmesi Sürecinde Siyasal Rejimlerin Rolü ve Türkiye Örneği. *Dış Politika Teorileri Bağlamında Türk Dış Politikasının Analizi*, Cilt: 1, Ertan Efeğil, Rıdvan Kalaycı (der.), Nobel Yayınları, İstanbul, 2012, s.335-356.
14. Nuh Y. ABD-Türkiye ilişkileri: 'boş gösteren' olarak model ortaklık // Insight Turkey, Cilt. 13(1), 2015, s.19-25.

FATİME ATAYEVA

Bakı Dövlət Universiteti,

"Diplomatiya və müasir inteqrasiya prosesləri" kafedrasının

I kurs magistrantı

MÜASİR DÖVRDƏ AMERİKA-TÜRKİYƏ MÜNASİBƏTLƏRİNİN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Məqalə çərçivəsində ABŞ və Türkiyə arasındakı münasibətlər siyasi, iqtisadi və hərbi kontekstdə təhlil edilib, çünki bu sahələr iki dövlət arasında qarşılıqlı fəaliyyət prosesində prioritet rol oynayır. Amerika-Türkiyə münasibətləri hazırda çətin geosiyasi şəraitdə inkişaf edir. Birləşmiş Ştatlar və Türkiyə arasındakı münasibətlər 2000-ci illərin əvvəllərindən bəri ciddi şəkildə qərginləşdi və ikitərəfli

münasibətlərin tonu ümumiyyətlə o vaxtdan bəri enmə trayektoriyası ilə davam etdi. Ankara və Vaşinqton bu sahələrdən bəzilərində əməkdaşlığı inkişaf etdirə bilsələr, bu, ənənəvi olaraq fərqli təhlükəsizlik və müdafiə maraqları ilə məhdudlaşdırılan ABŞ-Türkiyə tərəfdaşlığını əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdıracaq. Strateji mexanizm bu əlaqələri genişləndirməyə və onları daha davamlı etməyə kömək edə bilər.

Açar sözlər: Amerika-Türkiyə münasibətləri, geosiyasət, NATO, ikili standartlar siyasəti, Yunanıstan, Kipr türkləri, Yunan Kiprləri, Konqres, lobbı, konsepsiyalar, “qonşularla sıfır problem”, “yumşaq güc”, hərbi təhlükəsizlik, F-16, F-35, S-400, Patriot, iqtisadiyyat, “nümunəvi tərəfdaşlıq”.

FATİMA ATAYEVA

Master student 1 course, of the “Department of diplomacy and modern integration processes”, Baku State University

MAIN FEATURES OF AMERICAN-TURKISH RELATIONS AT THE PRESENT STAGE

Within the framework of this article, relations between the United States and Turkey were analyzed in the political, economic and military context, due to the fact that these areas occupy a priority role in the process of interaction between the two states. American-Turkish relations are currently developing in a difficult geopolitical environment. Relations between the United States and Turkey have seriously deteriorated since the early 2000s, with the tone of bilateral relations generally following a downward trajectory since then. If Ankara and Washington can advance cooperation in some of these areas, it will significantly improve the US-Turkey partnership, which has traditionally been constrained by divergent security and defense interests. A strategic mechanism can help expand these relationships and make them more sustainable.

Keywords: American-Turkish relations, geopolitics, NATO, double standards policy, Greece, Turkish Cypriots, Greek Cypriots, Congress, lobby, concepts, “zero problems with neighbors”, “soft power”, military security, F-16, F-35, S-400, Patriot, economy, “model partnership”.

Daxil olma tarixi: 29.10.2023-cü il.
Çapa imzalanma tarixi: 16.01.2024-cü il.

UOT 94

HAMIDA ISKANDAROVA

*Baku State University,
Master of the Department of History of Asian and African Countries
iskenderovah0903@gmail.com*

**A NEW STAGE IN THE COOPERATION OF TURKIC STATES –
ESTABLISHMENT AND ACTIVITY OF THE ORGANIZATION OF TURKIC STATES**

*Scientific supervisor:
PhD in history Aida Baghirova*

The basis of the article is the establishment and activity of the Organization of Turkic States, which takes its place as a new actor among international organizations in which Turkic states such as Turkey, Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, Turkmenistan and the Turkish Republic of Northern Cyprus participate as members or observers. The post-Soviet Turkic republics of the Organization of Turkic States, which were announced at the VIII Summit held in Istanbul in 2021, discussed the decisions made, prepared projects and plans to strengthen cooperation in various fields. The article shows the Organization's strategic position, military and economic power, and emphasizes the importance of the Organization of Turkic States in the international system.

Keywords: Summits of Heads of State of Turkic-Speaking Countries, Turkic Council, Summit Meeting, Organization of Turkic States, “Vision 2040”.

Introduction. Turks have had moral values based on a single religion, culture and traditions since the earliest times, and they were able to preserve their common moral values even under the rule of Arabs, Mongols and Russians. Starting from the end of the 19th century, some Turkish intellectuals put forward the idea of creating a single “Turan” state. By supporting this ideal initiated by the Young Turks, they laid the theoretical and ideological foundations of the Organization of Turkic States established in 2000. One of the opinion leaders, Ismail Gaspıralı, said “Unity in language, thought, and action!” idea has been the unity guide of Turkism. Since the 20th century, the first intellectual initiatives have been put forward in this context [2, p.718].

According to S.Huntington's theory, after the end of the Cold War, states sought to establish alliances with countries that have common cultural elements such as language, religion, and mutual values [11, p.10]. In the bipolar international system created after the Second World War, the fact that Turkey is subordinate to the West and the Turkic states to the USSR prevented them from establishing mutually independent relations. Turkey's relations with the Turkic republics were influenced by the relations of these states with Russia, the geopolitical and geostrategic position of the region, the demographic situation, and the fact that they have common cultural values. Thus, the dynamics of the development of these relations, formed under the influence of many factors, changed depending on the conjuncture [17] in the new international system created by the collapse of the USSR, some actors in the region came to the fore. Russia, the successor of the Soviets, and Iran, an important regional actor, were at the head of these. The United States and the Western world have encouraged Turkey to prevent the expansion of the sphere of influence of these two states in the region. Turkey's secular and democratic structure with a Muslim majority and its membership in NATO have increased its importance for the US in the region [16, p.147]. By welcoming Turkey's dialogue with the Central Asian republics, the West is of the opinion that the region will be freed from the influence of Russia, and at the same time, the influence of China and Iran will decrease [15, p.12].

With the 1921 Moscow Treaty between Turkey and the RSFSR, Turkey stopped its relations with “foreign Turks” living in the Soviet territory, and this policy continued until the fall of the Soviet Union [3, p.366]. After the reunification of Germany and the collapse of the USSR in 1990, the first states with which Turkey began to establish relations were the post-Soviet Turkic republics.

Establishment and activity of the Turkic States organization. As the first step in the direction of integration and cooperation of the post-Soviet Turkic World, the foundation of “Summits of Heads of State of Turkic Speaking Countries” was established in 1991 and continued until 2010. The first summit meeting was held in Ankara on October 30-31, 1992, hosted by Turkish President Turgut Özal and attended by the Presidents of the Turkic Republics Abulfaz Elchibey, Nursultan Nazarbayev, Asgar Akayev, Islam Karimov and Saparmurad Niyazov. During the activity of this institution, 10 summit meetings were held between Turkey, Kazakhstan, Azerbaijan, Kyrgyzstan, Turkmenistan and Uzbekistan and played an important role in the integration and development of relations between Turkic-speaking countries.

The first step towards the creation of the Turkic Council was taken with the Nakhchivan declaration signed by the member states Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan and Turkey at the IX Summit Meeting of the Heads of State of the Turkic-speaking Countries on October 2-3, 2009. Turkmenistan did not sign the Nakhchivan Declaration based on the principle of neutrality. In the preamble of the document, the member states stated that they are committed to the goals and principles of the Charter of the United Nations and noted that the main goal of the Organization is to strengthen comprehensive cooperation between the Turkic states and contribute to regional and global peace and stability. Member states have also expressed their commitment to fundamental principles such as democracy, respect for human rights, and the rule of law. The main goal of the Nakhchivan Declaration is to increase good neighborliness, friendship and mutual trust between the parties, to determine a common position on foreign policy issues, to ensure international coordination in the fight against terrorism, to promote effective cooperation on various issues of interest, to organize joint activities for the welfare of peoples, social-supporting economic development, protecting human rights and freedoms within the framework of international norms, promoting Turkic culture, technology, sports, etc. Important issues such as the expansion of mutual activities in the fields have been identified. It entered into force on November 17, 2010 after the ratification of the declaration by Turkey, Kazakhstan and Azerbaijan.

On November 12, 2021, the VIII Summit was held in Istanbul at the place known as the “Island of Democracy and Freedoms”, and at the summit, the Turkic Council was named the Organization of Turkic States (TDT). Of the 121-article Summit Declaration, 21 are “Cooperation on political issues, foreign policy and security issues”, 47 are “Economic cross-sectoral cooperation”, 21 are “International Cooperation”, 13 are “Institutional Cooperation of the Turkic World”, 16-s. Was under the title “Institutional Cooperation in the Turkic World” [18]. In addition to changing the name of the organization, four main issues were reflected in the summit held under the theme “Green Technologies and Smart Cities in the Digital Age”. Until now, Turkmenistan, which has been an honored guest at the organization’s summits, has been officially granted observer status, while Hungary received observer status in 2018. The third important result of the Istanbul Summit meeting was the approval of the Turkic World “Vision 2040” document, which defines medium and long-term goals, the establishment of new cooperation relations with third countries and organizations, and the establishment of the Turkic Investment Fund [19].

The “Vision 2040” Document was of both political and strategic importance for the member states, as well as joint action in solving regional and global problems. The document contains the issues of cooperation in the fight against Islamophobia, xenophobia and terrorism, ensuring border security between member states, illegal transportation of drugs, illegal migration, human and arms smuggling. According to the document, the future goals of the member states are to promote joint cooperation in the fields of Information and Communication Technologies, e-government and e-services, trade, transport, health and education, cyber security and space research. Another important issue included in the “Vision 2040” document was related to the energy sector. Considering the energy crisis experienced in Europe, the joint efforts of Turkey and the Turkic world in this matter played an important role in solving not only economic, but also political and security issues [14, p.100]. “Strategic Roadmap of the Organization of Turkic States for 2022-2026” was prepared for the implementation of the “Vision 2040” document. At this summit, an agreement was signed on the establishment of the Turkic Investment Fund in order to increase trade and develop entrepreneurship among the member countries and

provide a predictable investment environment. The Turkic Investment Fund was of special importance as it was the first financial mechanism established between the Turkic states [9, p.74].

It should be noted that with Turkey's proposal, Azerbaijan and Kazakhstan have been recommended to work together in the energy sector, Baku-Tbilisi-Ceyhan and Baku-Tbilisi-Erzurum transnational projects. International issues were also touched upon at the summit, and the situation in Iraq, Afghanistan, Palestine and Libya was discussed. In this regard, the participants of the summit called for the preservation of the territorial integrity of Iraq and the provision of fundamental rights and freedoms of Iraqi Turkmen [13, p.132]. Due to the fact that Afghanistan's security problems threaten not only Central and South Asia and cause concern in the entire Eurasian geography, the meeting of the Council of Ministers of Foreign Affairs held on September 27, 2021 regarding Afghanistan stated that the sovereignty and territorial integrity of the country in question is respected and the Afghan people are treated with dignity. It was emphasized that he should live. In the signed declaration, the TDT member countries expressed their readiness to contribute to the establishment of a government that includes all ethnic groups of Afghanistan, the continuation of the fight against terrorism, the prevention of illegal drug trafficking and the provision of law and order.

During this period, the transformation of the East-West route into a regional and global center was among the main issues of interest among the Turkic states. In this sense, with the realization of the Zangezur corridor, the Central Asia-Caucasus-Turkey line should become the most stable route from China to Europe. The proposal of the President of Kyrgyzstan Sadir Jafarov regarding the "Central Asia + South Caucasus Platform" project was supposed to enable the achievement of general development in transport and the realization of all potential in the direction of the use of the Middle Corridor of the Turkic World.

During the 44-day Patriotic War, the member states of the TDT supported the right cause of Azerbaijan and valued the implementation of international law. In general, the states included in this organization have repeatedly openly declared their support for Azerbaijan, and have approached all constructive proposals accepted to achieve reconciliation between Azerbaijan and Armenia from a peaceful position. At the suggestion of the President of Turkey, Recep Tayyip Erdogan, the President of the Republic of Azerbaijan, Ilham Aliyev, was awarded the "Higher Medal of the Turkic World" by TDT for his important services in the restoration of the territorial integrity of the Republic of Azerbaijan and thereby the Turkic unity, and the establishment of permanent peace and stability in the region [12, p.118], one of the most important issues of the Turkic world was related to the current situation in the Turkish Republic of Northern Cyprus. In this regard, the participation of the representative of the Turkish Cypriot people in the organization's activities at the suggestion of Turkey by the member states of the TDT has confirmed that the TTC is an integral part of the Turkic World.

As a result, although the main topic of the Summit was "Green Technologies and Smart Cities in the Digital Age", it made extremely important decisions regarding the Turkic World. If we consider the speeches of the leaders, it can be said that in general, they put forward mutual respect, common interests, a peaceful position, joint solution of security problems and joint strategies calculated for the future.

The Samarkand Summit (November 11, 2022) was hosted by the President of Uzbekistan Shavket Mirziyoyev. The participants of the summit discussed the topic "The new era of Turkic civilization: towards common development and progress", and at the same time they emphasized that they will stick to the "Vision 2040" document put forward at the Istanbul Summit. Protocol Amending the Declaration of Nakhchivan (2009), Strategy of the Organization of Turkic States for 2022-2026, Agreement on the Establishment of a Trade and Simplified Customs Corridor among Members, Agreement on International Joint Cargo Transportation, Protocol on Changes to the Transport Relations Program, Trade Facilitation Strategy The adoption and signing of the Memorandum of Understanding belongs to.

The adoption of the Turkish Republic of Northern Cyprus as an observer member of the organization has attracted attention as one of the strategic steps. The summit also reflected issues such as the support of the Turkic states regarding the lands of Azerbaijan freed from the Armenian occupation, and the protection of the rights of the Turkic communities living outside their borders. At the Samarkand Summit, along with the Karabakh issue, the Cyprus issue was accepted as a common issue of the Turkic world [5].

One of the most important decisions of the summit meeting was the establishment of the Turkic Investment Fund, which will provide the necessary resources for the economies of the TDT Member and Observer States, and help to create close financial integration. Bagdad Amreyev, who completed his post as secretary general of the organization at the Samarkand Summit, was appointed president of the Turkey Investment Fund by a special decision of the heads of state. Kyrgyz ambassador to Turkey K. Omuraliyev has been appointed as the new secretary general for the coming period.

At the proposal of the President of the Republic of Kazakhstan, G.J.Tokayev, the President of Turkey, Recep Tayyip Erdogan, was presented with the “Turkic World Supreme Medal” by the Council of Heads of State for his services to the brotherhood of the Turkic world and the protection of the rights of all Turkic peoples in the world. Also, it was decided to award the International Alishir Navai Medal established by the Organization to Kyrgyz writer Chingiz Aytmatov for his important contributions to Turkic unity, integration and progress.

On the initiative of Azerbaijan, at the emergency summit of TDT held in Ankara on March 16, 2023 on the topic of “Disaster-Emergency Management and Humanitarian Aid”, which occurred as a result of the earthquake disaster that occurred in the southern and southeastern regions of Turkey on February 6, 2023 the situation was discussed. TDT member and observer states mobilized to help Turkey by showing great solidarity and sent search and rescue teams and humanitarian aid [20, p.180].

On September 22, 2023, an informal meeting of foreign ministers of the TDT was held in New York, USA, Minister Jeyhun Bayramov reported on the anti-terrorist measures implemented against the illegal Armenian armed forces in the Karabakh region of Azerbaijan. He also noted that the projects implemented by Uzbekistan and Kazakhstan in Fuzuli region have become a symbol of friendship between the states. The minister noted that the creation of a new transport infrastructure in the liberated territories of Azerbaijan, as well as the opening of a new transport junction along the Middle Corridor with the start of operation of the Zangezur corridor, will play a decisive role for the Turkic world. C.Bayramov expressed his special gratitude to the Turkic states for the support shown to our country in connection with the measures implemented by Azerbaijan on their sovereign lands [21, p.11].

The Turkic world, formed on the basis of common history, language, ethnicity and culture, is not limited to the borders of the member states, but covers a wider geography than the countries that are members of the organization: a population of more than 300 million, a national income of 1.3 trillion dollars, a foreign trade turnover of 560 billion dollars and 250 It is a major socio-economic power with a billion dollar domestic investment [4, p.54; 8, p.75].

Although the TDT is not a security organization by its nature, member states have strong military capabilities. Thus, Turkey has the second largest army of NATO. At the same time, huge energy reserves and location at the intersection of strategically important energy routes increase the importance of the organization. Kazakhstan is the country with the second largest oil reserves in Eurasia and the twelfth largest in the world. It has the largest coal reserves in Central Asia and the second largest uranium reserves in the world. Besides having rich oil and natural gas reserves, Azerbaijan exports them abroad through major pipelines. Uzbekistan is the seventh largest supplier of uranium in the world [10]. Turkmenistan has the fourth largest natural gas reserves globally [6, p.25]. Although not a major energy producer, Turkey is home to pipelines that transport the oil and natural gas resources of the Caspian Basin to the West. Thus, the Baku-Tbilisi-Ceyhan pipeline transports oil from the Caspian Sea to the Mediterranean Sea. The Trans-Anatolian Natural Gas Pipeline (TANAP) is designed to transport Caspian natural gas through Turkey to Europe. After prolonged disputes, the agreement reached by the five littoral states in 2018 on the status and sovereignty rights of the Caspian allowed the completion of the project [7, p.50]. Disruption of trade, energy, production and supply chains not only geostrategically, but also from a geoeconomic point of view reveals the importance of TDT for economic cooperation [1, p.53].

Conclusion. Against the background of problems and crises occurring in the world: the Russia-Ukraine war, the global food and energy crisis, its damage to the world economy, US-China conflicts in the Far East, etc. Reveals new challenges in the international system. This reality shows that there is a need to deepen cooperation, solidarity and closer integration between the Turkic states. The “Vision

2040” document adopted at the Istanbul Summit and a road map for the future is aimed at accelerating the integration of the Turkic States. The document will serve to increase the strength of the Organization of Turkic States as a structure that the Turkic states have a great potential for joint action and that they act from a single platform on many common issues in the future.

REFERENCES

1. Akgün S. The Relationship between the Turkish Republic of Northern Cyprus and the Organization of Turkish States in the Framework of the Concept of Recognition in International Law // Sakarya Üniversitesi Türk Akademi Dergisi, 2023, 2(1), s.48-60.
2. Aydılek E. Türk Devletleri Teşkilatının Siyasi ve Ekonomik Potansiyeli // Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi, 2022, Cilt: 5, Sayı: 3, s.716-728.
3. Aydın M. “Kafkasya ve Orta Asya’yla İlişkiler”. *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*. Ed.: Baskın Oran. Cilt II: 1980-2001. İstanbul, İletişim Yayınları, 2013, s.366-439.
4. Bağhirov O. Organization of Turkic States Economic Potential and Cooperation Prospects among its Members // Perceptions, Spring-Summer 2022, Volume XXVII, Number 1, p.53-73.
5. Başaran Doğan. Türk Devletleri Teşkilatı Semerkant Zirvesi: Güçlü ve Bütünleşmiş Türk Dünyası’na Doğru: [Elektronik kaynak] / Ankasam, 12.11.2022. URL: <https://www.ankasam.org/turk-devletleri-teskilati-semerkant-zirvesi-guclu-ve-butunlesmis-turk-dunyasina-dogru/> [11.09.2023].
6. Çalışkan B. Hazar Denizi Raporu: Enerji Havzasında Mücadele / İNSAMER, Araştırma 121. Orta Asya. İstanbul, Ağustos 2020, 40 s.
7. Demir C. The Organization of Turkic States: Implications for the Regional Balance of Power // Güvenlik Stratejileri Dergisi, TDT Özel Sayısı, 2022, s.39-71.
8. Emeklier B., Taş T., Yılmaz K. Türk Devletleri Teşkilatı: Bütünleşme Sürecine Nereden Başlamalı ve Ne Yapmalı? // Manisa: Güvenlik Stratejileri Dergisi, TDT Özel Sayısı, 2022, s.73-107.
9. Güngör G. Bölgesel işbirliğinde öne çıkan bir aktör: Türk devletleri teşkilatı / Avrasya İncelemeleri Merkezi / 2022, s.72-76.
10. Kartal E. Türk Devletleri Teşkilatı’nın paradigması: 2040 vizyonu ve sekizinci zirvenin düşündükleri [Elektronik kaynak] / Türk Yurdu Dergisi, Aralık 2021, Sayı 110, 412. URL: <https://www.turkyurdu.com.tr/yazar-yazi.php?id=5414> [08.10.2023].
11. Maria A. “Central Asia: Background and U.S. Relations” / Congressional Research Service, September 24, 2021, 61 p.
12. Mustofaev M. The Organization of Turkic States: A New Approach to Global and Regional Challenges // Perceptions: Journal of International Affairs, Year 2022, Volume 27, Issue 1, p.105-120.
13. Мустофаев М. Приоритеты Узбекистана в рамках организации тюркских государств (ОТГ) // Sharq Mash’ali, 2022, s.130-135.
14. Парубочая Е.Ф. Саммиты Тюркских Государств (2006-2010 гг.): Реальная платформа для сближения стран // Вести Волгоградского гос. ун-та, Сер.4, Ист., 2011, №2(20), с.98-105.
15. Schnitzer-Skjønsberg A. South-South In Action: The Cooperation Council of Turkic Speaking States (The Turkic Council). New York, UNOSSC, 2017, p.54. URL: https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&opi=89978449&url=https://turkicstates.org/assets/dokuman/Final-Turkic-Council-Report-Interactive-High-Res.pdf&ved=2ahUKEwjWsPG_tZyEAxWTQPEDHR18B0UQFnoECBgQAQ&usg=AOvVaw0pGVwWN2-2YLZaBqzLmd7Q [08.10.2023].
16. Sobirov J. International Relations Between Turkic Speaking States // The American Journal of Political Science Law and Criminology, 2020, 2(12), p.144-149.
17. Türk Devletleri Teşkilatı Sekizinci Zirvesi İstanbul’da düzenlendi: [Elektronik kaynak] / Türk Devletleri Teşkilatı resmi internet sitesi. URL: https://turkicstates.org/tr/haberler/turk-devletleri-teskilati-sekizinci-zirvesi-istanbulda-duzenlendi_2394 [08.10.2023].

18. Türk Devletleri Teşkilatı liderlerinden birlik ve dayanışma mesajı: [Elektronik kaynak] / TC İletişim Başkanlığı, 16.03.2023. URL: <https://www.iletisim.gov.tr/turkce/haberler/detay/turk-devletleri-teskilati-liderlerinden-birlik-ve-dayanisma-mesaji> [08.10.2023].
19. TDT XİN başçıları Nyu-Yorkda görüşüb, Azərbaycanın antiterror tədbirləri müzakirə olunub: [Elektron resurs] / REPORT informasiya agentliyi, 22 sentyabr 2023. URL: <https://report.az/xarici-siyaset/nyu-yorkda-tdt-xin-bascilarinin-gorusu-kecirilib-azerbaycanin-antiterror-tedbirleri-muzakire-olunub/> [08.10.2023].
20. Yılmaz S. Kazakistan'ın Türkiye Politikası. Edirne, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016, 273 s.
21. Yüce M. Türkiye'nin Türk Devletleri Teşkilatı üyeleriyle ikili ilişkileri. İstanbul, Turkuvaz Haberleşme ve Yayıncılık A.Ş., 2022, 38 s.

HƏMİDƏ İSKƏNDƏROVA

Bakı Dövlət Universiteti

Asiya və Afrika ölkələri tarixi kafedrasının magistrantı

TÜRK DÖVLƏTLƏRİ ARASINDA ƏMƏKDAŞLIQDA YENİ MƏRHƏLƏ – TÜRK DÖVLƏTLƏRİ TƏŞKİLATININ YARANMASI VƏ FƏALİYYƏTİ

Məqalənin əsasını Türkiyə, Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan, Türkmənistan və Şimali Kipr Türk Cümhuriyyəti kimi Türk dövlətlərinin üzv və ya müşahidəçi qismində iştirak etdikləri beynəlxalq təşkilatlar arasında yeni aktor kimi öz yerini tutan Türk Dövlətləri Təşkilatının yaranması və fəaliyyəti təşkil edir. 2021-ci ildə İstanbulda keçirilmiş VIII Zirvə toplantısında elan edilən Türk Dövlətləri Təşkilatının postsovet Türk respublikaları arasında müxtəlif sahələrdə əməkdaşlığın gücləndirilməsi məqsədilə qəbul edilmiş qərarlar, hazırlanmış layihə və planlardan bəhs olunur. Məqalədə Təşkilatın strateji mövqeyi, hərbi və iqtisadi gücü göstərilir, beynəlxalq sistemdə Türk Dövlətləri Təşkilatının önəmi vurğulanır.

Açar sözlər: Türkdilli ölkələrin Dövlət başçıları Zirvələri, Türk Şurası, Zirvə görüşü, Türk Dövlətləri Təşkilatı, “Vision 2040”.

Daxil olma tarixi: 30.12.2023-cü il.
Çapa imzalanma tarixi: 16.01.2024-cü il.

UOT 94

İLKİN İBRAHİMOV

Bakı Dövlət Universitetinin, Türk dünyası tarixi üzrə magistrantu
ilk.in.ibrahim1038@gmail.com

**XX ƏSRİN SONU - XXI ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ
TÜRKİYƏ - ÖZBƏKİSTAN MÜNASİBƏTLƏRİ
(tarixi-analitik baxış)**

Elmi rəhbər:
tarix elmləri doktoru Əsməd Muxtarova

Məqalədə XX əsrin sonu - XXI əsrin əvvəllərində Türkiyə - Özbəkistan münasibətlərinin siyasi təhlilinə cəhd edilib. Məqalə tarixi-siyasi ədəbiyyatlarda mövcud materialların toplanması, müqayisəsi və təhlili əsasında işlənilib. Araşdırmanın yekununda gəlinən nəticə bundan ibarətdirki, Türkiyə-Özbəkistan münasibətləri birbaşa, ikitərəfli və çoxtərəfli formatda həyata keçirilib. Münasibətlər SSRİ-nin dağılması və Özbəkistanın müstəqilliyini elan etməsindən sonra qurulmağa başlanılıb. Məqalədə Türkiyə-Özbəkistan münasibətlərinin 1990-cı illərdə problemləli olsa da, XXI əsrdə artıq bu münasibətlərdə irəliyə doğru addım atıldığını görmək mümkündür.

Açar sözlər: Türkiyə, Özbəkistan, İslam Kərimov, Zirvə toplantıları, Məhəmməd Saleh.

“Bu gün Sovyetlər Birliyi, dostumuzdur; komşumuzdur, müttəfikimizdir. Bu dostluğa ihtiyacımız vardır. Fakat yarın ne olacağını kimse bu gündən kestiremez. Tıpkı Osmanlı gibi, tıpkı Avusturya-Macaristan gibi parçalanabilir, ufalabilir. Bugün elinde sınıksız tuttuğu milletler avuçlarından kaçabilirler. Dünya yeni bir dengeye ulaşabilir. İşte o zaman Türkiye ne yapacağını bilmelidir... Bizim bu dostumuzun idaresinde dili bir, inancı bir özü bir kardeşlerimiz vardır. Onlara sahip çıkmaya hazır olmalıyız. Hazır olmak yalnız o günü susup beklemek değildir. Hazırlanmak lazımdır. Milletler buna nasıl hazırlanır. Manevi köprüleri sağlam tutarak. Dil bir köprüdür... İnanç bir köprüdür... Tarih bir köprüdür... Köklerimize inmeli ve olayların bölüdüğü tarihimizin içinde bütünleşmeliyiz. Onların (Dış Türklerin) bize yaklaşmasını bekleyemeyiz. Bizim onlara yaklaşmamız gerekli...” [1].

Qazi Mustafa Kamal Atatürk

Giriş. 1991-ci ildə SSRİ-nin dağılması ilə soyuq müharibə qurtarmış, dünya dövlətləri arasında ikiqütblü münasibətlər sistemi başa çatmış və yeni müstəqil dövlətlər yaranmışdır. SSRİ-nin siyasi olaraq ən qaynar regionlarından sayılan Mərkəzi Asiyada 5 yeni dövlət yaranmışdır. Yaranmış dövlətlərdən Tacikistan istisna olmaqla, digərləri – Qazaxıstan, Özbəkistan, Qırğızıstan və Türkmənistan türk respublikalarıdır [2, s.11]. Müstəqillik əldə etmiş türk respublikalarını ilk tanıyan və səfirlik açan ölkə məhz Türkiyə olmuşdur. Türkiyə ortaq dil, din və mədəniyyətə malik olan yeni müstəqillik qazanmış Orta Asiya türk respublikalarına beynəlxalq arenada rəhbərlik etmiş və bu dövlətlərin BMT, BVF, Dünya Bankı kimi beynəlxalq qurumlarla əlaqələr qurmalarına kömək etmişdir. Digər tərəfdən, Türkiyə sosialist sistemindən liberal sistemə keçən bu ölkələr üçün nümunə kimi göstərilib. “Türkiyə modeli” anlayışı, Soyuq müharibədən sonrakı dövrdə tam müəyyən edilə bilməyən “Yeni dünya nizamı” axtarışında olan beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən maraqla qarşılanmış, yerli və xarici mətbuatda “Türkiyə modeli” ideyası təbliğ olunmuşdur. Orta Asiyada strateji və iqtisadi maraqları olan ABŞ administrasiyası Orta Asiyada regional rəqabətdə İrana qarşı Türkiyəni dəstəkləmiş, ABŞ prezidenti Corc Buş Türkiyəni türk respublikalarına “model” kimi təqdim etmişdir. Sözügedən dövrdə “Türkiyə modeli” beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən maraqla qarşılanmış, bu fikir media, akademik dairələr və siyasi müşahidəçilər tərəfindən qəbul edilmişdir [3, s.2].

Mərkəzi Asiyanın mərkəzində yerləşən, zəngin tarixi və mədəni köklərə malik Özbəkistan respublikası 447,400 km² ərazisi və təqribən 31 milyon əhalisi ilə keçmiş Sovet respublikaları arasında Rusiya və Ukraynadan sonra üçüncü ən böyük ölkədir [4, s.701-703]. Orta Asiya regionunda özünə-

məxsus çəkisi olan Özbəkistan pambıq, qızıl, uran, neft və təbii qaz kimi resurslarla zəngin bir ölkədir. Ölkənin idarəetmə forması respublikadır. 1992-ci il dekabrın 8-də qəbul edilən yeni konstitusiya ilə qanunvericilik, icra və məhkəmə orqanlarının səlahiyyət bölgüsü qəbul edildi və əsas vətəndaş hüquqları müəyyən edildi [5, s.46]. Prezident İslam Kərimov çoxşaxəli daxili siyasət yeritsə də, xarici siyasətdə təcrid olunmuş mövqə tutdu və daha çox tarazlıq siyasəti yeritdi. Türkiyənin Özbəkistan Respublikası ilə əlaqələri 1991-ci ilin sonundan etibarən sürətlə inkişaf etmişdir. Prezident, Baş nazir və nazirlər səviyyəsində çoxsaylı səfərlər zamanı əməkdaşlıq protokolları imzalanıb, qarşılıqlı səfirliklər açılıb, Türk Əməkdaşlıq və Koordinasiya Agentliyinin (TİKA) nümayəndəlikləri yaradılıb, türkdilli ölkələrin zirvə toplantıları keçirilib. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, bu əlaqələr həmişə bir düz xətt boyunca davam etməmiş, enişli-yoxuşlu bir yol izləmişdir.

Türkiyə – Özbəkistan münasibətlərinin qurulması. Ümumilikdə, SSRİ-nin dağılmasından sonrakı dövrdə türk dövlətləri ilə ikitərəfli və çoxtərəfli münasibətlərin qurulması Türkiyə xarici siyasətinin mühüm istiqamətlərindən biri olmuşdur. Bu baxımdan, Türkiyə ilə Özbəkistan arasında birbaşa münasibətlər Özbəkistanın müstəqilliyini elan etməsi ilə quruldu. Və müvafiq olaraq, ikitərəfli və çoxtərəfli formatda həyata keçirilməsinə başlandı. Belə ki, 1991-ci il sentyabrın 1-də müstəqilliyini elan edən Özbəkistan ilk olaraq Türkiyə Respublikası tərəfindən elə həmin gün tanınıb və Türkiyə ilə Özbəkistan arasında 4 mart 1992-ci ildə diplomatik əlaqələr qurulub. Həmin ilin aprelində Daşkənddə ilk səfirlik açılmışdır. Özbəkistanın Ankaradakı səfirliyi isə 1993-cü ilin yanvarında açılmışdır. Münasibətlərin hüquqi əsaslarının yaradılması məqsədilə 100-ə yaxın ikitərəfli saziş və protokollar imzalanıb [7, s.38].

Orta Asiyanın türk dövlətləri arasında Özbəkistanın özünəməxsus yeri vardır. Özbəkistanın geosiyasi mövqeyi, əhalisi, təbii sərvətləri, iqtisadi, siyasi və hərbi qüdrəti, digər Orta Asiya ölkələrində yaşayan özbək əhalisi, həyata keçirdiyi fəal xarici siyasət kimi amillər onun regionda “dominant aktor” mövqeyini yüksəldir. Öz coğrafi mövqeyinə görə Özbəkistan digər Mərkəzi Asiya ölkələrinin ortasında yerləşir və buna görə də həm bu ölkələr, həm də Əfqanıstanla ümumi sərhədə malikdir. Digər tərəfdən, Rusiya, İran və Çin kimi regional güclərlə həmsərhəd deyil. Coğrafi mövqeyi sayəsində özündən zəif olan qonşu dövlətlərlə münasibətlərinə təsir göstərə bilən Özbəkistan həm də regional güclərdən asılı olmayaraq hərəkət edə bilər. Digər tərəfdən, regionun ikinci ən böyük iqtisadiyyatına sahib olan ölkə Orta Asiyanın ən böyük hərbi gücüdür. O, həmçinin mühüm yeraltı və yerüstü ehtiyatlara, xüsusilə pambıq, uran və qızıla malikdir. Etnik quruluşu regionun digər ölkələrinə nisbətən daha homojen olan bu ölkə Mərkəzi Asiyada regional güc olmağa namizəddir.

XX əsrin sonlarında Türkiyə – Özbəkistan münasibətlərinə baxış. İkitərəfli münasibətlərin başlanğıcında Özbəkistan Prezidenti İslam Kərimovun 1991-ci ilin dekabrında Türkiyəyə rəsmi səfəri mühüm yer tutur. Qardaşlıq hissi ilə qurulan ilk əlaqələr zaman keçdikcə qarşılıqlı həmrəylik və əməkdaşlıqla əvəz olundu. Bu əməkdaşlıq o səviyyəyə çatdı ki, Türkiyənin xarici işlər naziri Hikmət Çətinin 1992-ci ilin fevralında Özbəkistana səfəri zamanı imzalanan protokolla Türkiyənin Özbəkistanı beynəlxalq forumlarda təmsil etməsi qərara alındı. Siyasi arenada Türkiyəyə olan bu inam iqtisadi sahədə də özünü göstərdi. Özbəkistan Orta Asiyanın ən çox əhalisi olan ölkəsi olduğu üçün əvvəldən böyük iqtisadi güclər üçün mühüm bazar kimi görünürdü. Türkiyənin ayırdığı kreditlərdən ən çox yararlanan ölkə Özbəkistan olub. Zaman keçdikcə türk şirkətlərinin Özbəkistandakı fəaliyyəti daha da genişlənir və investisiya sahələri şaxələndirdi [6, s.127-128]. Bu inkişaf edən münasibətlər nəticəsində dövlətin təşviqi ilə Türkiyədən bir çox iş adamı Özbəkistana getdi və ciddi sərmayələr qoydu [7, s.39].

16 dekabr 1991-ci ildə Özbəkistan Prezidenti İslam Kərimovun xaricə ilk səfərini Türkiyəyə etməsi onun qarşılıqlı əlaqələrə nə dərəcədə önəm verdiyini və bu əlaqələri inkişaf etdirmək istədiyini göstərirdi [8, s.99]. Bu istək və Ankara - Daşkənd xəttindəki mənəvi yaxınlıq Kərimovun aşağıdakı sözlərində aydın görünür:

“Türkiyə bizi dəstəkləsə, bundan sonra heç kim özbəkləri özünə tabe edə bilməyəcək... Atatürk prinsipləri bizim Özbəkistanda etmək istədiyimizlə paraleldir. Mən Atatürkə heyranam və ümid edirəm ki, Orta Asiya xalqı onun Türkiyədə əldə etdiyi uğurlara nail olacaq. Mən türk xalqının birliyi ideyasını müdafiə edirəm. Bu birlik mütləq həyata keçirilməlidir. Siyasi birlikdən əlavə, iqtisadi birlikdə yarıdıla bilər. Bunu “Türk Ortaq Bazarı”da adlandırma bilərsiniz” [9, s.31].

Bu səfərdən qısa müddət sonra (dörd ay) 1992-ci ildə Baş nazir Süleyman Dəmirəl və bir il sonra prezident Turqut Özal Özbəkistana səfər etdilər [10, s.261-265]. Bu səfər zamanı Süleyman Dəmirəl İslam Kərimova Ankarada türk dövlət başçılarının zirvə toplantısını keçirmək arzusunu ifadə etmiş və onun müsbət cavabını almışdır [2, s.113]. Belə yüksək səviyyəli səfərlər zamanı iki ölkə arasında iqtisadi və ticari əməkdaşlıq, mədəniyyət, təhsil, elm mübadiləsi, səhiyyə, idman, turizm, rabitə və nəqliyyat kimi bir çox sahələrdə sazişlər imzalanıb, Türkiyə-Özbəkistan İş Şurası yaradılmışdır. Bu inkişaf edən müsbət atmosfer nəticəsində dövlətin təşviqi ilə Türkiyədən bir çox iş adamı Özbəkistana getdi və ciddi sərmayələr qoyuldu [7, s.39].

1992-ci ilin oktyabrında Ankarada bütün türkdilli ölkələrin dövlət başçılarının qatıldığı birinci zirvə toplantısı baş tutdu. Zirvə toplantısına ev sahibi kimi Türkiyə prezidenti Turqut Özal, Azərbaycan prezidenti Əbülfəz Elçibəy, Qazaxıstan prezidenti Nursultan Nazarbayev, Qırğızıstan prezidenti Əsgər Akayev, Özbəkistan prezidenti İslam Kərimov və Türkmənistan Prezidenti Saparmurad Niyazov qatılmışdır [11]. Bu böyük tədbirdə Türkiyə prezidenti Turqut Özal öz çıxışında qeyd etmişdir ki, “Sovetlər İttifaqı dağılıqdan sonra sizin müstəqilliyinizi hamıdan tez tanıyan və ölkələriniz ilə birinci olaraq diplomatik əlaqə yaradan Türkiyə dövləti olmuşdur. Xalqlarımız bir-birinə ümumi dinimiz, dilimiz, kökümüz və mədəniyyətimiz bağlayır. Biz əl-ələ verib bu imkanlardan istifadə edərək, onları xalqımızın rifahına yönəltməliyik”. Toplantının sonunda imzalanan Ankara Bəyannaməsində bundan sonra belə görüşlərin müntəzəm keçirilməsi, müstəqilliyin qorunub saxlanması və daha da möhkəmləndirilməsi əks olunmuşdur. Birinci zirvə toplantısı, mahiyyət etibarilə tanışlıq xarakteri daşdığından gələcək əməkdaşlığın konturlarını şərtləndirən konkret məsələlərə toxunulmamışdı [2, s.114-115].

Lakin türk mədəniyyəti və sivilizasiyası tarixində, türk xalqının qəlb coğrafiyasında özünəməxsus yeri olan Özbəkistanla başlayan səmimi və ciddi əməkdaşlıq stabil şəkildə davam etməyib. Özbəkistan və Türkiyə arasındakı münasibətlər bəzi hadisələrə görə enişli-yoxuşlu bir siyasi kurs izləyib [7, s.39]. Qarşılıqlı etimad, dostluq və sıx əməkdaşlıq xəttində başlayan Türkiyə-Özbəkistan münasibətləri 1990-cı illərin ikinci yarısından başlayaraq öz yerini yüksək gərginlikli diplomatik böhranların ağır və təlatümlü dövrünə buraxdı. Bu münasibətlərin gərginləşməsinin müxtəlif səbəbləri var. Bunlardan birincisi Özbəkistanda müxalifət liderlərinə artan təzyiqlər və bu səbəbdən bəzi müxalifət liderlərinin Türkiyəyə sığınması olmuşdur [9, s.32].

Özbəkistanın qurucusu kimi tanınan və onun ilk prezidenti olan İslam Kərimovun idarəçiliklə bağlı sərt siyasi kurs izlədiyini desək, yəqin ki, yanılmırıq. Lakin onun fikrincə, bu, ölkə rəhbərinin malik olması olmalı olduğu xüsusiyyətdir. O düşünürdü ki, lider güclü olarsa, Özbəkistan müstəqil qala bilər. Məhz bu səbəbdən, İslam Kərimov Özbəkistanın ilk illərindən onun siyasətini müəyyən edən addır [12, s.27-28]. Dövlətdə yerini möhkəmləndirdikdən sonra İ.Kərimov müxalifətə təzyiq göstərməyə başladı. İlk növbədə əsas rəqibi olan Erk partiyası lideri Məhəmməd Salehi 6 aprel 1993-cü ildə həbs etdirdi. M.Salehin həbsinin ardından Avropa dövlətlərindən gələn sərt reaksiyalardan sonra (xüsusən Turqut Özal Fransa və ABŞ səfirlikləri ilə müdaxilə edib) aprelin 9-da sərbəst buraxmağa məcbur oldu. Get-gedə təzyiqlərin daha da artdığını görə Məhəmməd Saleh 1993-cü ilin aprel ayının ortalarında gizli yolla Özbəkistanı tərk edərək Türkiyəyə gəldi. Saleh ölkəni tərk etdikdən sonra partiyanın binası zəbt edildi, partiyanın xidməti maşınları və əmlakı dövlət tərəfindən talan edildi [13, s.117].

Özbəkistandakı müxalifətin əsas simalarından biri olan M.Salehin Türkiyəyə gəlişi münasibətlərin soyumasının əsas səbəblərindən biridir. Özbəkistan rəhbərliyi, Özbəkistana qarşı fəaliyyət göstərməsi səbəbiylə 12 il həbs cəzasına məhkum edilən Salehin ekstradisiyasını tələb edib, lakin bu tələb Türkiyə tərəfindən qəbul edilmir. Türkiyə hökumətinin mənfi cavabından sonra Özbəkistan Ankaradakı səfirini geri çağırıb. Özal dövründə baş verən bu hadisə İ.Kərimovun Türkiyəyə yanaşmasına mənfi təsir göstərən mühüm amil idi. Türkiyə bir tərəfdən M.Salehə Türkiyədə yaşamaq imkanı vermək istəyirdi, digər tərəfdən də Özbəkistanla münasibətlərini pozmamaya çalışırdı. Türkiyə buna müvəqqəti, lakin maraqlı bir həll yolu tapdı. Türkiyədə yaşamaq imkanı verilən Saleh Özbəkistanın yüksək rütbəli nümayəndələrinin Türkiyəyə səfəri zamanı ölkədən çıxarılırdı. Onlar getdikdən sonra yenidən Türkiyəyə gəlirdi. Təbii ki, bu həll yolu Türkiyənin nə İ.Kərimov, nə də Saleh ilə münasibətlərinə müsbət təsir etdi [14, s.220-221].

İki ölkə arasında münasibətlərin gərginləşdiyi bir vaxtda xarici işlər naziri Hikmət Çətin mübahisəni həll etmək üçün Daşkəndə səfər etdi, Kərimovu Türkiyəyə dəvət etdi və Salehin ekstradisiyası ilə bağlı mübahisənin həll ediləcəyinə söz verdi. Kərimov 21 iyun 1994-cü ildə Ankaraya səfər etdikdən sonra Hikmət Çətinin Daşkənd ziyarətində Məhəmməd Salehin deportasiya edilməsini tələb etdi. Lakin iki ölkə arasında ciddi problemə çevrilən bu məsələ Türkiyənin Özbəkistanın təzyiqi ilə Muhammet Salehi Almaniyaya göndərməsi ilə sakitləşdi [9, s.32]. Daha sonra Rifahyol hökuməti yenidən Salehin Türkiyəyə girməsinə icazə verdi. Türkiyədən 1997-ci il fevralın 28-də “Fevral hadisələri” vaxtı yenidən deportasiya edildi [14, s.220].

Türkiyə xarici işlər naziri Hikmət Çətinin dəvəti ilə İ.Kərimov 1994-cü ilin iyununda Türkiyəyə səfər etdi. Səfər zamanı İ.Kərimov həmkarı S.Dəmirələ üçüncü tərəflərin iki ölkə arasında münasibətləri kəskinləşməsinə icazə verilməməli olduğunu demişdi. Bu sözlər Salehin Türkiyədə aldığı qəbula reaksiya idi. Daha sonra iki ölkə prezidenti arasında keçirilən görüşdə münasibətlərin daha da yaxşılaşdırılması müzakirə olundu. Məhkəmə yardımı haqqında, Konsulluq sazişi, Mülki Aviasiya sazişləri, Xarici İşlər Nazirlikləri arasında əməkdaşlıq və məsləhətləşmələr haqqında protokollar imzalandı. Bundan əlavə, Türk dövlətlərinin İkinci Zirvə toplantısının İstanbulda keçirilməsinə dair razılıq əldə olundu [14, s.220].

Məlumat üçün qeyd edək ki, Türkdilli ölkələrin dövlət başçılarının ilk görüşündə ikinci zirvə toplantısının 1993-cü ildə Bakıda keçirilməsi qərara alınmışdı. Lakin Rusiyanın o zamankı prezidenti B.Yeltsinin “Bakıdakı toplantının MDB daxili münasibətlərə mənfi təsir edəcəyi” ilə bağlı Qazaxıstan və Özbəkistan prezidentlərinə “xəbərdarlığı”ndan sonra, dövlət başçılarının ikinci zirvə görüşü 1994-cü il oktyabrın 18-19-da Türkiyənin İstanbul şəhərində keçirildi.

Zirvə toplantısına ev sahibi kimi Türkiyə prezidenti Süleyman Dəmirəl, Azərbaycan prezidenti Heydər Əliyev, Qazaxıstan prezidenti Nursultan Nazarbayev, Qırğızıstan prezidenti Əsgər Akayev, Özbəkistan prezidenti İslam Kərimov və Türkmənistan Prezidenti Saparmurad Niyazov qatılmışdır [11]. Görüşdən əvvəl Rusiya Xarici İşlər Nazirliyinin sözcüsü “Türkdilli ölkələrin dövlət başçıları” adlı sammitdən narahat olduğunu bildirib və iştirakçı ölkələrin pantürkist əhval-ruhiyyəyə qarılması lazım olduğunu vurğulamışdı. Cavabında, Türkiyənin o zamankı prezidenti Süleyman Dəmirəl isə Rusiyanın narahatlığının yersiz olduğunu, ölkəsinin pantürkist və ya panislamist məqsədləri olmadığını və Mərkəzi Asiyada nüfuzunu inkişaf etdirmək niyyətində olmadığını bildirmişdi. Sammitdə müstəqillik, suverenlik, ərazi bütövlüyünə hörmət, daxili işlərə qarışmamaq və bərabərlik prinsipləri xüsusilə vurğulanmışdır. Sammitin sonunda İstanbul Bəyannaməsi imzalanmışdı [15, s.169].

Türkiyənin Baş naziri Tansu Çillər 9 iyul 1995-ci ildə Özbəkistana səfər etdi. Səfərin ilk günü T.Çilləri Daşkənd hava limanında şəxsən İ.Kərimov özü qarşıladı. T.Çillər ziyarətdən sonra jurnalistlərə verdiyi müsahibədə belə qeyd etmişdir: “Biz cənab Kərimovla, Türkiyə ilə Özbəkistanı birbaşa magistral yolu ilə birləşdirməli və buna təbii qaz və neft kəmərlərinin də əlavə edilməsi ilə bağlı prinsipial razılığa gəldik”. İ.Kərimov T.Çillərin şərəfinə verdiyi şam yeməyində iki ölkənin köklü şəkildə bir-birinə bağlı olduğunu, bu bağlılığın təkə soyumuzun, dilimizin, dinimizin eyni olmasından deyil, həm də Türkiyənin şərqdə yeni sistem qurmağa başlayan aparıcı ölkələrdən biri olmasından qaynaqlandığını vurğulamış, həmçinin qeyd etmişdi ki, “Dünya xəritəsində baş verən son dəyişikliklər və dövlətimizin 120 ildən artıq başqa dövlətin tərkibində olması qarşılıqlı görüşlərimizi xeyli azaldıb. Allaha şükürlər olsun ki, biz dörd il əvvəl müstəqilliyə nail olduq. Dörd il qısa müddətdir. Müstəqilliyimizin ilk dövrü bizim üçün inkişaf dövrü oldu. Özbək xalqı özünə edilən xeyirxahlığı unutmayan xalqdır” [14, s.218-219].

1995-ci il avqustun 27-29-da Bişkekdə türkdilli ölkələrin dövlət başçılarının üçüncü zirvə toplantısı keçirildi. Zirvə toplantısına ev sahibi kimi Qırğızıstan prezidenti Əsgər Akayev, Türkiyə prezidenti Süleyman Dəmirəl, Azərbaycan prezidenti Heydər Əliyev, Qazaxıstan prezidenti Nursultan Nazarbayev, Özbəkistan prezidenti İslam Kərimov və Türkmənistan Prezidenti Saparmurad Niyazov qatılmışdır [16, s.199-200]. Sammitdə əsasən informasiya, mədəni, elmi-iqtisadi əlaqələrin inkişafı, regional sabitliyin və təhlükəsizliyin təmin edilməsi məsələləri müzakirə olunub. Sammit zamanı Özbəkistan türkdilli ölkələrin dövlət başçılarının zirvə görüşlərinə dair perspektivlərini özündə əks etdirən çıxışı diqqəti cəlb edir. İslam Kərimov 1994-cü ildə yaradılan “Mərkəzi Asiya İqtisadi Birliyi” təşkilatı

tını vurğulayaraq, Türkmənistan və Tacikistanın icmaya üzv olmasını təklif edib. İslam Kərimov Türkdilli ölkələrin dövlət başçılarının zirvə toplantıları vasitəsilə Mərkəzi Asiya ölkələri arasında iqtisadi əlaqələri inkişaf etdirməkdən əlavə, regional səviyyədə bir-birini daha da bağlayacaq Mərkəzi Asiya İqtisadi Birliyi vasitəsilə iqtisadi əlaqələrin gücləndirilməsini təklif edib. Eyni zamanda o, sammitlərdə siyasi birliyə yönələn məsələlər müzakirə olunarsa, ölkəsinin sammit görüşlərində iştirak etməyəcəyini vurğulayıb. İslam Kərimovun Türkdilli ölkələrin dövlət başçılarının zirvə toplantısına əvvəlki müsbət baxışının dəyişməsi əslində həmin dövrdə Türkiyə-Özbəkistan münasibətlərindəki M.Saleh gərginliyi ilə bağlı idi [15, s.174-175].

1996-cı ildə Süleyman Dəmirəl İ.Kərimovun qonağı kimi Daşkəndə səfər etdi. S.Dəmirəl səfər zamanı vurğulamışdır ki, tələbə mübadiləsi hərəkatı iki ölkə xalqları arasında əlaqələri gücləndirir. O, həmçinin iki ölkə arasında ticarət həcminin sürətlə artdığını və nəqliyyatdan bank işinə, kənd təsərrüfatından neft sahəsinə qədər bir çox sahələrdə əməkdaşlığa nail olduğunu bildirmişdi. Bundan əlavə, iki ölkə liderləri arasında təmaslar nəticəsində “Əbədi dostluq və əməkdaşlıq haqqında saziş” və “İkiqat vergitutmanın qarşısının alınması və ətraf mühit sahəsində əməkdaşlıq haqqında saziş” imzalandı. S.Dəmirəlin səfər zamanı verdiyi mesajlar maraqlıdır. S.Dəmirəl Rusiyaya xəbərdarlıq edib ki, revizionist məqsədlərdən uzaq durmalı və keçmiş Sovet ölkələrinin müstəqilliyinə hörmət etməlidir. O, həmçinin Türkiyənin demək olar ki, bütün məsələlərdə Orta Asiya ölkələrinə köməyini əsirgəməyəcəyini və bu dövlətlərin dünya bazarlarına açılan yollarının Türkiyədən keçməsinə təmin edəcəklərini bildirmişdi. Digər tərəfdən, S.Dəmirəl bildirmişdi ki, Rusiya və dünyanın böyük neft şirkətləri Xəzər dənizindən gələn nefti Türkiyə boğazlarından keçirə bilməz [14, s.219].

21 oktyabr 1996-cı ildə türkdilli ölkələrin dövlət başçılarının dördüncü zirvə toplantısı keçirildi. Zirvə toplantısı Daşkənddə Özbəkistan Prezidenti İslam Kərimovun ev sahibliyi ilə Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin, Qazaxıstan Prezidenti Nursultan Nazarbayevin, Qırğızıstan Prezidenti Əsgər Akayevin, Türkiyə Prezidenti Süleyman Dəmirəl və Türkmənistan Prezidenti Saparmurad Niyazovun iştirakı ilə keçirilmişdir. Sammitin sonunda Daşkənd Bəyannaməsi imzalanıb. Sammitdə Daimi Katibliyin yaradılması qərara alınıb [11].

9 iyun 1998-ci ildə türkdilli ölkələrin dövlət başçılarının beşinci zirvə toplantısı keçirilib. Zirvə toplantısı Astanada Qazaxıstan Prezidenti Nursultan Nazarbayevin ev sahibliyi ilə Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev, Qırğızıstan Prezidenti Əsgər Akayev, Özbəkistan Prezidenti İslam Kərimov, Türkiyə Prezidenti Süleyman Dəmirəl və Türkmənistan Prezidenti Saparmurad Niyazovun iştirakı ilə keçirilmişdir. Zirvə toplantısının sonunda Astana Bəyannaməsi imzalanıb. Zirvə toplantısında Daimi Katibliyin Əsasnaməsi qəbul edilib. Astana Zirvə toplantısından sonra Özbəkistan və Türkmənistanın türkdilli ölkələrin dövlət başçılarının görüşlərinə marağı azaldı və onlar dövlət başçıları kimi sammitlərdə təmsil olunmadılar. Gördüyümüz kimi, Özbəkistan Prezidenti İslam Kərimovun Türkdilli ölkələrin dövlət başçılarının zirvə görüşü ilə bağlı siyasəti Özbəkistan-Türkiyə münasibətlərindən asılı olaraq inkişaf edib. Özbəkistan-Türkiyə münasibətləri 1997 və 1999-cu illərdə Məhəmməd Salihə görə yenidən gərginləşdi. Məlum olduğu kimi, iki il Almaniyada qaldıqdan sonra 1996-cı ildə Necmettin Erbakanın baş nazirliyi dövründə Məhəmməd Salehin Türkiyəyə yenidən qayıtması Özbəkistanı ciddi şəkildə narahat edirdi. Sonradan iki ölkə arasında mübahisə böhrana çevrildi. Özbəkistan rəhbərliyi türk iş adamlarının öz ölkəsinə sərmayə qoymasına bürokratik əngəllər qoydu və vergi qanunlarını pozduğu iddia edilən 21 türk şirkətinin ölkəsinə girişinə qadağa qoydu [15, s.176-177].

Türkiyə ilə Özbəkistan arasında ilk diplomatik böhrandan sonra ikinci mühüm məsələ “Radikal İslam” məsələsi oldu. Türkiyədə irticaçılıq-dünyəvilik mübahisələrinin gətirdiyi 28 fevrala qədərki dövrdə (Fevral hadisələri) Özbəkistan rəhbərliyi Türkiyəyə təhsil üçün göndərilən təxminən 2000 özbək tələbənə radikal islamçı təşkilatlara cəlb etməyə çalışdıqlarını iddia edərək geri çağırıb. Bu şəkildə, 1999-cu ilə qədər iki ölkə arasında yaşanan problemlərə baxmayaraq, münasibətlər müəyyən bir tarazlıqda saxlanıla bilmişdir. Ancaq, 1999-cu ildə Kərimova qarşı baş verən sui-qəsd hadisəsində Özbəkistanda yaşayan bəzi türk vətəndaşlarının adlarının çəkilməsi, sui-qəsdə əli olanların Türkiyəyə qaçması və Türkiyə hökumətinin onları təslim etməməsi ciddi gərginliyə səbəb olmuş və münasibətləri qırılma nöqtəsinə gətirən ən mühüm hadisələrdən biri olmuşdur. Bu gərginliyin ardından Özbəkistan rəhbərliyi mühüm qərarlar qəbul etmişdir. Özbəkistanda fəaliyyət göstərən türk şirkətlərinin bəzi rəh-

bərlərinin deportasiya edilməsi, Özbəkistanın Türk dünyası toplantılarından geri çəkilməsi və ölkədəki türk litseylərinin bağlanması bu qərarlara misaldır [9, s.32].

Turqut Özalın ölümündən sonra prezident olan Süleyman Dəmirəl dövründə Türkiyə-Orta Asiya əlaqələrində enişli-yoxuşlu bir siyasi kurs izlənilmişdir. Lakin 10-cu prezident Əhməd Necdət Sezərin dövründə Özbəkistan Respublikası ilə münasibətlərdə zəifləmə müşahidə olunurdu. 1991-ci ildən sonrakı 10 ildə siyasi əlaqələri qiymətləndirdiyimiz zaman Türkiyə ilə Özbəkistan Respublikası arasında iqtisadi və mədəni əlaqələri eyni məcrada davam etsə də, siyasi münasibətlərdə müxtəliflik özünü göstərirdi. Dövlətlərarası səfərlər bəzən tez-tez, bəzən də uzunmüddətli fasilə ilə olurdu. Bunun müxtəlif səbəbləri var. Amma ən vacib səbəblərdən biri Türkiyənin Aİ yönümlü və regiondan qopmuş xarici siyasət yürütməsidir [17, s.20]. Nəticədə ilk illərdə böyük həvəs və həyəcanla başlayan və çox müsbət istiqamətdə irəliləyən Türkiyə-Özbəkistan münasibətləri müxtəlif problemlər üzündən zəifləmiş və iki ölkə arasında qarşılıqlı etimad sarsılmışdır. Bu proses siyasi, iqtisadi-ticari, mədəni və təşkilati əlaqələrə mənfi təsir göstərsə də, Özbəkistan Orta Asiyada Türkiyənin 2000-ci illərə qədər ciddi irəliləyiş əldə edə bilmədiyini dövlətlərdən olmuşdur [9, s.33].

XXI əsrin əvvəllərində Türkiyə – Özbəkistan münasibətlərinə baxış. XX əsrin 90-cı illərinin sonuna doğru Türkiyə və Özbəkistan arasındakı tamamilə gərginləşmiş, hətta qırılma nöqtəsinə qədər gəlmiş münasibətlər yeni əsrin əvvəllərindən başlayaraq bərpa olunmağa başlamışdır.

2002-ci ildə Ədalət və İnkişaf Partiyasının hakimiyyətə gəlməsi ilə Türkiyənin Özbəkistanla bağlı siyasəti də gücləndi. Keçən əsrdən bəri pozulmuş münasibətləri düzəltmək üçün müəyyən addımların atıldığı nəzərə çarpır. Bu addımlardan biri də Baş nazir R.T.Ərdoğanın böyük bir heyətin müşayiəti ilə Özbəkistan səfəridir. Bu səfər iki dövlət arasındakı əlaqələrin inkişafına öz töhfəsini verdi. Lakin 2005-ci ilin mayında Özbəkistanda baş verən “Əndican hadisələri” və Türkiyənin bu hadisələrdə insan haqları ilə bağlı Özbəkistan hökumətini tənqid etməsi münasibətləri yeni böhran həddinə çatdırdı. Özbəkistan rəhbərliyi məhz Türkiyə dövlətinin bu addımına görə sonrakı illərdə türkdilli ölkələrin dövlət başçılarından zirvə toplantılarına qatılmamağa qərar vermişdi [9, s.33].

Əndican hadisələrindən uzun müddət keçdikdən sonra Türkiyə ilə Özbəkistan arasındakı gərginliyi aradan qaldırmaq və münasibətləri arzu olunan səviyyəyə qaytarmaq üçün müəyyən diplomatik təşəbbüslərin olduğu görünür. 2012-ci ildə xarici işlər naziri Əhməd Davudoğlu BMT-dəki təmasları çərçivəsində özbəkistanlı həmkarı Əbdüləziz Kamilovla görüşüb. Bu görüş iki ölkə arasındakı durğun münasibətlərin canlanması baxımından ilk yüksək səviyyəli diplomatik təşəbbüs idi. İki ölkə arasındakı münasibətlərin yaxşılaşdırılması istiqamətində atılan digər mühüm addım isə Baş nazir R.T.Ərdoğanın 2014-cü il Qış Olimpiya Oyunları üçün Rusiyanın Soçi şəhərinə getməsi və orada həmkarı İ.Kərimovla görüşüdür. 10 il aradan sonra ilk dəfə iki ölkə rəhbərlərinin görüşü Rusiya və Özbəkistan mətbuatında geniş işıqlandırıldı [18]. Görüş zamanı iki ölkə arasında qarşılıqlı əlaqələr müzakirə edilmiş, Türkiyə-Özbəkistan əlaqələrinin gələcəkdə daha da artırılması və inkişaf etdirilməsinin vacibliyini vurğulanmışdır. Bundan əlavə, Özbəkistanın “Uza” xəbər agentliyi iki lider arasında görüşlərin səmimiyyət və dostluq çərçivəsində keçirildiyini vurğulayıb. Müsbət əhval-ruhiyyə ilə keçən görüşdən dərhal sonra Türkiyə yenidən Daşkəndə səfir təyin etmək qərarına gəlib və Namık Güner Erpul səfir kimi təyin edilib [19]. Siyasi əlaqələrin inkişafı Davudoğlunun 10-12 iyul 2014-cü il tarixlərində Özbəkistana səfəri ilə gücləndirilib. Bu səfər 13 ildən sonra xarici işlər nazirləri səviyyəsində ilk səfər olduğu üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Qarşılıqlı səfərlərin və yüksək səviyyəli diplomatik təmasların artması iki ölkə arasında kommunikasiya kanallarının açılmasında mühüm rol oynayıb [20, s. 321].

2016-cı ilin sentyabrında İslam Kərimovun vəfatından sonra hakimiyyətə gələn yeni prezident Şavkat Mirziyoyev iki ölkə arasındakı münasibətlərə xüsusi önəm verib. Mirziyoyev vəzifəyə gəldikdən sonra Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğanın 17-18 noyabr 2016-cı il tarixlərində Özbəkistana səfəri ilə başlayan yüksək səviyyəli görüş, Özbəkistan Prezidenti Mirziyoyevin 25 oktyabr 2017-ci ildə Türkiyəyə səfəri ilə davam etdi. Bu görüşlər nəticəsində müxtəlif sahələrdə bir çox sənədlər, o cümlədən Ankara-Daşkənd hökumətləri arasında yüksək səviyyəli strateji əməkdaşlıq şurasının yaradılması ilə bağlı birgə bəyanat imzalanmış, Türkiyə-Özbəkistan Birgə Strateji Planlaşdırma Qrupu yaradılmışdır. Bu müsbət hadisələrin nəticəsi olaraq Özbəkistan Türkiyə üçün viza müraciətini ləğv etdi [7, s.39].

Qarşılıqlı münasibətlərdəki bu yaxınlaşma nəticə etibarilə Özbəkistanın Türkdünyası daxili inteqrasiya proseslərində iştirakına da müsbət təsirini göstərdi. Özbəkistan prezidenti Ş.Mirziyoyev 2018-ci ilin sentyabr ayında Türk dövlət başçılarının Qırğızistanın Çolpan-Ata şəhərində keçirilən görüşünə “ev sahibi ölkənin qonağı” qismində qatılmanın ardınca, 2019-cu ilin oktyabr ayında Bakıda keçirilən görüşdə Türk Şurasının tam hüquqlu üzvlüyünə qəbul edildi [11].

2021-ci il noyabrın 12-də baş tutan İstanbul Zirvəsi Türk Dünyası arasında on illərdir davam edən qarşılıqlı əlaqənin mühüm mərhələlərindən biri oldu. Zirvə toplantısına ev sahibi kimi Türkiyə prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan, Azərbaycan prezidenti İlham Əliyev, Qazaxıstan prezidenti Qasım-Comərd Tokayev, Qırğızıstan prezidenti Sadır Japarov, Özbəkistan prezidenti Şavkat Mirziyayev və Türkmənistan Prezidenti Qurbanqulu Bərdiməhəmmədov qatılmışdır. Zirvə toplantısı “Rəqəmsal dövrdə Yaşıl Texnologiyalar və Ağıllı Şəhərlər” əsas mövzusu ilə keçirilib. Sammitin nəticəsi olaraq Təşkilatın adının “Türk Dövlətləri Təşkilatı” olaraq dəyişdirilməsi qərara alınıb və Təşkilatın gələcəyi ilə bağlı mühüm məsələlərlə bağlı qərarlar, həmçinin “2040 Vision” sənədi qəbul edilib. Səkkizinci zirvə toplantısının Avrasiya Türk Dövlətlərinin müstəqilliyinin otuzuncu ildönümünə təsadüf etməsi sammitdəki dövlətlərin təşkilata üzv olması və Türkmənistan Dövlətinin müşahidəçi üzv kimi iştirakı bu sammitə xüsusi əhəmiyyət verib.

Nəticə. Türkiyə-Özbəkistan arasındakı ikitərəfli və çoxtərəfli münasibətlər əvvəllər enişli-yoxuşlu bir siyasi kurs izləsə də, müasir dövrimüzdə bu münasibətlər daha da möhkəmləndirilir. Bu cür fəaliyyətlər həm Türkiyənin, həm də Özbəkistanın və onların xalqlarının marağındadır. Çünki dövlətlərin yaxınlaşması iqtisadi əlaqələri daha yüksək səviyyəyə çıxarmaqla yanaşı, həm də beynəlxalq aləmdə müttəfiqlik qurmaq baxımından əhəmiyyətli ola bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Atatürk'ten: [Elektron resurs] / Türk Dünyası Araşdırmaları Vakfı. URL: <https://turan.org/ataturkten/> [30.12.2023].
2. Məmmədli Natiq. Mərkəzi Asiyanın türk dövlətləri və Türkiyə (XX əsrin 90-cı illəri). Bakı, AzAtaM, 2005, 284 s.
3. Hayati Aktaş. Türkiyə'nin Orta Asya'daki Politikasında İran Faktörü // Bilig, Kış 2002, Sayı 20, s.1-24.
4. Əmrahov M., Səfərov P. Türk xalqları tarixi. Bakı, ADPU, 2017, 734 s.
5. Sevinc Ruintən. XX əsrin sonu – XXI əsrin əvvəllərində Mərkəzi Asiyanın türk dövlətləri dünya dövlətlərinin maraqları sistemində. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2014, 242 s.
6. Dr. Mustafa Bostancı. Karşılıklı Ziyaretler Çerçevesinde Son yıllarda Şevket Mirziyoyev Dönemi Türkiye - Özbekistan İlişkileri / I. Milletlerarası Türkiye – Özbekistan Münasebetleri Sempozyumu. 8-10 Kasım, Kastamonu. Kastamonu, 2018, s.127-141.
7. Mehmet Yüce. Orta Asya Türk Cumhuriyetleri Ve Türkiye İle İlişkiler. I. Baskı. İstanbul, Seta yayınları, 2022, 52 s.
8. Mirzəyeva G.S. Türkiyənin Orta Asiya siyasəti // Elmi iş (Humanitar elmlər üzrə aylıq beynəlxalq elmi jurnal). Bakı, 2019, №1(2), s.98-103.
9. Sedanur Şeyban. Türkiyə'nin Orta Asya Türk Devletlerine Yönelik Politikaları: İki Taraflı Ve Çok Taraflı İlişkilerde Dönüşen İş Birliği. YLT. Karabük, Karabük Üniversitesi, 2022, 152 s.
10. Türkiyə-Özbekistan Siyasi İlişkileri. – “20. Yüzyılda Türkiyə - Türk Dünyası İlişkileri” kitabında. Editörler: Cihat Yıldırım, Fatih Tuğluoğlu, Mustafa Gökçe, Osman Okumuş. Ankara, Pegem Akademisi, 2021, s.247-291.
11. Zirveler / Türk Devletleri Təşkilatı: [Elektron resurs]. URL: <https://www.turkicstates.org/tr/zirveler> [30.12.2023].
12. Süleyman Servet Bozbağ. İslam Kerimov Dönemi Özbekistan Dış Politikası Ve Küresel Güçler. YLT. İstanbul, Marmara Üniversitesi, 2019, 58 s.
13. R.Tanku Bulduk. Bağımsız Özbekistan'ın Demokratikleşme süreci ve sorunları. YLT. İstanbul, İÜ, 1996, 173 s.

14. Erkan Avcı. Türkiye'nin Orta Asya Politikalarının Dönemsel Analizi // Bilge Strateji, Yıl: 2022, Cilt: 13, Sayı: 24, s.209-242.
15. Aidaarbek Amirbek, Almasbek Anuarbekuly, Kanar Makhanov. Türk Dili Konuşan Ülkeler Entegrasyonu: Tarihsel Geçmişi Ve Kurumsallaşması // Bölgesel Araştırmalar Dergisi, Yıl: 2017, Cilt: 1. Sayı: 3, s.164-204.
16. Qurbanov Ramin. Türk xalqlarının tarixi. Bakı, "İqtisad Universiteti" nəşriyyatı, 2011, 216 s.
17. Ainur Yerbilayeva. Türkiye'de Orta Asya İle İlgili Araştırma Yapan Kurumlar. YLT. İstanbul, İÜ, 2009, 127 s.
18. 10 yıl aradan sonra Erdoğan-Kerimov görüşmesi: [Elektron resurs] / Cumhuriyet, 10.02.2014. URL: <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/10-yil-aradan-sonra-erdogan-kerimov-gorusmesi-39661> [30.12.2023].
19. Özbekistan'da 16 yıl sonra Türk Cumhurbaşkanı / Milliyet, 17.11.2016. [Elektron resurs]. – URL: <https://www.milliyet.com.tr/siyaset/ozbekistanda-16-yil-sonra-turk-cumhurbaskani-2346625> [30.12.2023].
20. Hamzaoğlu Halit. Turkey-Uzbekistan Relations: Strategic Cooperation and Partnership // International Journal of Social Sciences, Vol:6, No:2, 2022, p.313-329.

ILKIN İBRAHİMOV

Master student in the history of the Turkic world, Baku State University

**TURKEY-UZBEKISTAN RELATIONS
AT THE END OF THE 20th - BEGINNING OF THE 21st CENTURY
(historical-analytical view)**

The article attempts to analyze the political relations between Türkiye and Uzbekistan at the end of the 20th century and the beginning of the 21st century. The article was developed based on the collection, comparison and analysis of the available materials in the historical and political literature. The conclusion of the study is that Türkiye-Uzbekistan relations were conducted in direct, bilateral and multilateral form. Relations began to be established after the collapse of the USSR and the declaration of Uzbekistan's independence. It is possible to see in the article that although Türkiye-Uzbekistan relations were problematic in the 1990s, they have already taken a step forward in the 21st century.

Keywords: Türkiye, Uzbekistan, İslam Karimov, Summit meetings, Muhammad Saleh.

Daxil olma tarixi: 30.12.2023-cü il.
Çapa imzalanma tarixi: 16.01.2024-cü il.

UOT 94; UOT 32:93/94

NARMIN JAVADOVA

Second year graduate student of the new and modern history department
of European and American countries, Baku State University
nermincavadova2000@gmail.com

MAIN ESSENCE OF GEORGE KENNAN'S "THE LONG TELEGRAM"

Scientific supervisor:
PhD on History science Zarifa Nazirli

Using the structure of the "Long Telegram" by George Kennan published in 1946, this paper organizes unclassified and opensource information into a contemporary understanding of Russian behavior. The analysis of the sources of Russian behavior provides a better understanding of the threat posed by a contemporary Russia. A number of critical events led to the initiation of the Cold War between the Soviet Union and the United States and ultimately the adoption of the policy of containment. In the "Long Telegram", Kennan genuinely intended to understand the root of the differences, which makes it arguably more relevant today than it was in 1946. The first step is to create a framework from the "Long Telegram" by extracting themes from events and activities of the time period that Kennan used to explain Soviet behavior. Using this framework, the second step is to articulate what a contemporary "Long Telegram," if written today, might say. The framework, coupled with present-day data, should provide a current, and relevant, contemporary "Long Telegram". All data used in this section will be unclassified and derived from open-source materials.

Keywords: George F. Kennan, "The Long Telegram", Cold War, Containment policy.

Introduction. The reason for this approach is that the initial question by the United States Treasury Department to Kennan, the minister-counselor to the US ambassador in the Soviet Union at the time, was to produce a report on why the Soviet Union was not complying with the IMF or World Bank. The Treasury Department request was note intended to be a personality assessment of the Soviet leader. February 1946, following a request by the Treasury Department to explain Soviet behavior, regarding its disinclination to support the International Monetary Fund and the World Bank, Kennan sends Secretary of States, James Byrnes a very lengthy report in the form of a telegram, where he outlines how to handle diplomatic relations with the Soviet Union (1). The telegram arrived very on time, almost simultaneously with Stalin's famous speech at the Bolshoi Theater on January 21, 1946 and Churchill's speech on March 5, 1946. Six months before these events after the Potsdam Conference, Truman wrote: "Our experience with them in Germany and in Bulgaria, Romania, Hungary and Poland was such that I decided not to take more risk in joint ventures with the Russians... Strength is the only thing that Russians understand". Kennan gave his own definition to what Truman wrote about-"the logic of power, the only logic that the Soviet leaders understand.

The telegram seems to have laid the bases for a whole new kind of institutions that were to shape the next 50 years, in the form of the Truman Doctrine, the Marshall plan and the national Security Council Report 68 and reached a hysterical peak with McCarthyism, to Kennan's critic (7). Kennan was partly responsible for shaping the first two, however much he thrilled in protest over and denied any partaking in both the Truman Doctrine and the NSC-68.

The Truman doctrine that followed, as well as the Marshall Plan will be further examined through Rational Choice Institutionalism. They are in line with Kennan's arguments in his telegram, namely, that to include Germany as part of the program would, in effect automatically engender the

exclusion Russia from it, albeit not in an openly and hostile way. The latter would have made the United States appear responsible for Europe's division. In fact, these two institutions were just the real life reproduction of what was stated in the 'Telegram'.

Kennan is a product of the Roosevelt Era Institutions, with one major difference though: he did not share the new-found war sympathy for the Soviet Regime that was honed, but remained close to the pre-war institutions that were anti-Soviet by definition. Kennan's conclusions and practical recommendations regarding the Soviet Union and the development of Soviet-American relations, drawn up in the "Long Telegram", formed the basis of the US foreign policy during the Cold War (8). Kennan worked side by side with representatives of the top political and military elites of the United States and the USSR.

The five parts Kennan created to answer the one question posed by the State Department were as follows: 1. Basic features of post-war Soviet outlook 2. Background of this outlook 3. Its projection in practical policy on official level 4. Its projection on unofficial level 5. Practical deductions from standpoint of US policy.

G.Kennan's "Long Telegram" principles. *Basic features of post-war Soviet outlook:* The expectation that the Soviet Union with Communism was deliberately and clandestinely inserting themselves in every organization available from local groups, to national associations to international organizations to simply further the Communist agenda and more importantly expand their control was frightening and truly believed. As a rule, they are used to penetrate, and to influence or dominate, other organizations less likely to be suspected of being tools of the Soviet Government, with a view of accomplishing their purposes through (apparent omission) organizations, rather than by direct action as a separate political party (6, s.56). In the first part, Kennan gives the basic postulates of the post-war Soviet worldview. Kennan comes to the conclusion that the USSR aims at to strengthen its power precisely in contrast to the Western states, also to incite conflicts between capitalist states, the struggle against socialists and social democrats in the West, and attempts to pressure the governments of capitalist countries with the help of democratically progressive elements within these states "whose reactions, aspirations and activities happen to be "objectively" favorable to interests of USSR" (9). The Soviet leaders are depicted as "neurotic", "impervious to logic of reason". Kennan further portrays the general atmosphere in the Government as pervaded by "oriental secretiveness and conspiracy. As stated before, Kennan's telegram was the catalyst for US Foreign Policy that was to last for over fifty years, it was the basis on which the US determined their attitude towards the Soviet Union and the starting point of the Cold War. *"The immediate post-World-War II order laid the foundations of a highly institutionalized multilateral system that provided key benefits for a number of countries while simultaneously constraining and enhancing US power"* (2). Having said that, the NSC-68 and McCarthyism take Kennan's advice a step further by taking on military and full-force character as opposed to the recommended diplomatic option.

"It is entirely possible for the United States to influence by its actions the internal developments, both within Russia and throughout the International Communist Movement, by which Russian policy is largely determined [...] The US has in its power to increase enormously the strains under which Soviet policy must operate, to force upon the Kremlin a far greater degree of moderation and circumspection than it has had to observe in recent years. The issue of Soviet-American relations is in essence a test of the overall worth of the US as a nation among nations. To avoid destruction, the US need only measure up to its own best traditions and prove itself worthy of preservation as a great nation" (4). Kennan's reaction to the collapse of the Soviet system, there was neither a shadow of malevolence, nor even intellectual satisfaction from his realized predictions. George Kennan established himself as a scrupulous historian of Russian-American relations and the author of famous works on American foreign policy. George Kennan and Hans Morgenthau are considered the founders of "political realism." The "realism" of both became the fundamental basis for the "neo-realism" or "structural realism" that took shape at the end of the 20th century and is now very relevant (3). Experts in the theory of international relations attribute George Kennan's legacy to the so-called "realistic" tradition, which postulated the Cold War as a traditional development of the force conflict in in-

ternational relations (9). "Realists' analyze international relations from the standpoint of pragmatism, behaviorism, psychoanalysis, structural and functional method.

"The effect of the Long Telegram was rapid and sensational. It arrived in Washington on a holiday, Washington's Birthday, 22 February. Soon it was circulated, reproduced, sent and read by the secretaries of war and navy and, it seems, by President Truman himself" (9). The Long Telegram provided the first of several lifelong demonstrations that Kennan was a man who could command influence through the force of his arguments and the power of his prose.

Background of this outlook: is about basic principles of Soviet outlook, Kennan underlined, it was no coincidence that Marxism, which had smoldered ineffectively for half a century in Western Europe, caught hold and blazed for first time in Russia. In this dogma, with its basic altruism of purpose, they found justification for their instinctive fear of outside world. Basically, this is only the steady advance of uneasy Russian nationalism, a centuries old movement in which conceptions of offence and defense are inextricably confused (9). Kennan describes the government hypocritical, secretive and insincere, which is "actually a conspiracy within a conspiracy", and even Stalin himself does not receive anything like an objective picture of outside world.

Its projection in practical policy on official level: Kennan writes about the official plane of the implementation of the USSR program. The USSR will take part in the activities of international organizations, in order to achieve its own goals, attempts will be made to reduce the influence of the capitalist countries in relation to colonial and dependent peoples. An illusion of cultural collaboration and a "correct" course towards individual foreign governments will be created in every way, *"with great stress being laid on prestige of Soviet Union and its representatives and with punctilious. Instructive picture of sort of world we would like to see than we have put forward in past...We should be better able than Russians to give them this. And unless we do, Russians certainly will"* (9).

The forceful aspect of US foreign policy must be formulated according to strict logic and efficiency, and there is no place for good moral impulses and expansion of the American way of life.

Its projection on unofficial level: "Following May Be Said as to What We May Expect by Way of Implementation of Basic Soviet Policies on Unofficial, or Subterranean Plane, i.e. on Plane for Which Soviet Government Accepts no Responsibility". Inner central core of Communist Parties in other countries. While many of persons who compose this category may also appear and act in unrelated public capacities, they are in reality working closely together as an underground operating directorate of world communism, a concealed Comintern tightly coordinated and directed by Moscow. A wide variety of national associations or bodies which can be dominated or influenced by such penetration. These include: labor unions, youth leagues, women's organizations, racial societies, religious societies, social organizations, cultural groups, liberal magazines, publishing houses, etc. Russian Orthodox Church, with its foreign branches, and through it the Eastern Orthodox Church in general. Pan-Slav movement and other movements (Azerbaijan, Armenian, Turcoman, etc.) based on racial groups within Soviet Union. Governments or governing groups willing to lend themselves to Soviet purposes in one degree or another, such as present Bulgarian and Yugoslav Governments, North Persian regime, Chinese Communists, etc. (8). Not only propaganda machines but actual policies of these regimes can be placed extensively at disposal of USSR. Efforts will be made in such countries to disrupt national self confidence, to hamstring measures of national defense, to increase social and industrial unrest, to stimulate all forms of disunity. All persons with grievances, whether economic or racial, will be urged to spelt redress not in mediation and compromise, but in defiant violent struggle for destruction of other elements of society (5).

Practical Deductions From Standpoint of US Policy: There can be no permanent modus vivendi that it is desirable and necessary that the internal harmony of our society be disrupted, our traditional way of life be destroyed, the international authority of our state be broken, if Soviet power is to be secure. This political force has complete power of disposition over energies of one of world's greatest peoples and resources of world's richest national territory, and is borne along by deep and powerful currents of Russian nationalism. Soviet power, unlike that of Hitlerite Germany, is neither schematic nor adventunstic. It does not work by fixed plans. It does not take unnecessary risks. Im-

pervious to logic of reason, and it is highly sensitive to logic of force. Success of Soviet system, as form of internal power, is not yet finally proven. It has yet to be demonstrated that it can survive supreme test of successive transfer of power from one individual or group to another. Lenin's death was first such transfer, and its effects wracked Soviet state for 15 years. All Soviet propaganda beyond Soviet security sphere is basically negative and destructive (5). It should therefore be relatively easy to combat it by any intelligent and really constructive program

Conclusion. History has shown the foresight of the basic strategy presumptions of "reducing power and influence" of the USSR the diagnosis of the weaknesses of the "socialist camp" and the forecast of its fate, including the interconnection of the collapse of the system and the Soviet regime in the USSR itself. Kennan was mistaken only in one thing - he underestimated the ability of the late Soviet leadership to renounce its control of Eastern Europe without a fight, which made possible the very peaceful withdrawal of the Soviet Union from it that the American strategists could not figure it out. The same renouncement led to the collapse of the socialist system, which also had not been foreseen by Kennan and his colleagues' evolutionary scenario.

Kennan's conclusions and practical recommendations regarding the Soviet Union and the development of Soviet-American relations, drawn up in the "Long Telegram", formed the basis of the US foreign policy during the Cold War.

The telegram encapsulated the perspective of the Soviet Union, which provided explanation to a sometimes unexplainable situation and behavior. Instead of conducting a country study by the Central Intelligence Agency or carrying out a threat assessment by the State Department, the purpose of this paper is to examine the "Long Telegram" in the current time period using the methodology of Kennan's "Long Telegram" as a baseline and most importantly to understand the value. It is of importance to acknowledge that Kennan did not address Stalin directly in the "Long Telegram", and with the contemporary "Long Telegram". Kennan referenced the government, the people, and the ideology of communism, and the contemporary telegram will do the same. While certainly Kennan used the words of Stalin, they were not included to reflect him as an individual, but specifically as the leader of the USSR. The research will use the outline provided in Kennan's "Long Telegram" to build a contemporary understanding of Russian behavior. This methodology allows for consistency with the hypothesis and limits deviation from the intent of the actual "Long Telegram".

REFERENCES

1. Bacon, Leanne M.J. George F. Kennan's Strategy of Containment: An Assessment Of Kennan's Coherence And Consistency. Department of American and Canadian Studies The University of Birmingham. April 2010. URL: <https://etheses.bham.ac.uk/id/eprint/789/1/baconMPhil10.pdf> [15.11.2023].
2. Beeson M. & Hoggott R. Hegemony, Institutionalism & US Foreign Policy // Third World Quarterly 26(7), 2005, p.1173-1188. DOI:10.1080/01436590500235777 [15.11.2023].
3. Bessmertnykh, A. Patriarch of American Diplomacy (On the 100th anniversary of George Kennan) // International Affairs, No.4-5, 2004, p.125.
4. David Alexandra. George Kennan's "Long Telegram" 1946 & The Onset Of The Cold War. Approaches to Political Sciences, 2010, p.25-39.
5. Kennan F. George. 861.00/2 - 2246: Telegram, 1946. URL: <https://nsarchive2.gwu.edu/coldwar/documents/episode-1/kennan.htm> [15.11.2023].
6. Nash, L. A Contemporary "Long Telegram", MAJ Amy, Kansas 2016. URL: <https://apps.dtic.mil/sti/pdfs/AD1022168.pdf> [15.11.2023].
7. Sauce Essay. Explain Kennan's idea of containment and the development of the Four Pillars of American foreign policy. 2019. URL: <https://www.essaysauce.com/politics-essays/2016-12-7-1481145233/> [15.11.2023].
8. Sourabh Guptav, George Kennan, "The Sources of Soviet Conduct", and its Application to the China Challenge. Issue Brief. 2022. URL: <https://chinaus-icas.org/research/george-kennan-the-sources-of-soviet-conduct-and-its-application-to-the-china-challenge/> [15.11.2023].

9. Джордж Кеннан - "Длинная телеграмма". Laplage em Revista (Sorocaba), vol.6, n Extra A, 2020, p.123-128. URL: <http://www.coldwar.ru/bases/telegramm.php> [15.11.2023].

NƏRMİN CAVADOVA

Avropa və Amerika ölkələrinin yeni və müasir tarixi kafedrası üzrə II kurs magistrant, Bakı Dövlət Universiteti

CORC KENNAN'IN "TELEGRAM" ININ ƏSAS İDEYASI

1946-cı ildə nəşr olunan Corc Kennanın "Teleqramı" Sovet Rusiyasının siyasətini anlamağa şərait yaradır və Sovet siyasi davranışının proqnozunu verməyə imkan verir. Sovet Rusiyası siyasi xəttinin mənşəyini təhlil etmək bizə müasir Rusiyanın siyasi addımlarını daha yaxşı anlamağa imkan verir. Bir sıra kritik hadisələr Sovet İttifaqı ilə ABŞ arasında Soyuq Müharibənin başlanmasına və nəticədə "Çəkəndirmə" siyasətinin tətbiq edilməsinə səbəb olmuşdu. "Teleqramda" Kennan həqiqətən fərqlərin kökünü anlamağa çalışırdı ki, bu axtarış onu 1946-cı ildən etibarən soyuq müharibənin məşhur siyasi xadiminə çevirdi. Mətn tarixi hadisələrdən və siyasi terminologiyadan təhlil strukturu yaradaraq "Teleqram"ı müasir siyasi baxışla tədqiq etmişdir. Bu strukturdan istifadə edərək, ikinci addım "Teleqram"ın müasir siyasi gedişatı təsvirini anlamaqdır. Bu konsepsiya tarixi və siyasi məlumatlarla birləşərək müvafiq təhlili formalaşdırır.

Açar sözlər: Corc Kennan, "Teleqram", Soyuq Müharibə, Çəkəndirmə siyasəti.

Daxil olma tarixi: 15.11.2023-cü il.
Çapa imzalanma tarixi: 16.01.2024-cü il.

UOT 32:93/94

НИДЖАТ МАМЕДЗАДЕ

Магистрант II курса кафедры «Дипломатии и современных интеграционных процессов» Бакинского Государственного Университета
nijatmamedzade@gmail.com

ИСТОКИ И ПРИЧИНЫ ВОЗНИКНОВЕНИЯ ИСПАНСКОГО ЭКСТРЕМИЗМА

Научный руководитель:
доктор философии по историческим наукам Эмин Гаджинский

В статье рассматривается каталонский сепаратизм, как явление, присущее демократическим режимам, является реальной угрозой существования Испании в силу того, что европейская демократия как гибкая система, допускает появление различных факторов, стремившихся изменить сложившиеся системы. Европа, как один из традиционных оплотов демократии, постоянно принимает вызовы сепаратистов для сохранения тех ценностей, на которых и существуют такие европейские политические ценности, такие как свобода, право на самоопределение, социальное благополучие, стабильность во всех сферах экономики.

Проблема сепаратизма рассматривается также с точки зрения международных отношений и международного права. Сепаратизм представляет собой сложный феномен, который, рассматривается с разных научных позиций. Основные понятия, взаимодействующие с феноменом сепаратизма, можно обозначить как суверенитет, национальное государство, национально-культурная идентичность, регионализм, право на самоопределение нации, меж-национальные конфликты.

Ключевые слова: сепаратизм, территориальная целостность государства, право на самоопределение, этнические конфликты.

Введение. В преддверии наступившего XXI века были отчетливо заметны многочисленные симптомы, которые стали вызывать обеспокоенность у мировой общественности. Среди них укрепление материальной базы террористических организаций и трансконтинентальных связей между ними, рост их числа, расширение социальной базы поддержки терроризма, его сращивание с организованной преступностью, стремление «диверсифицировать» арсенал используемых средств.

Наступление нового тысячелетия ознаменовалось появлением нового вызова человеческой цивилизации - международного терроризма, который эволюционировал по тем же законам, что и общество в целом. Пройдя сложный путь исторического развития, трансформируя свои целевые установки, он из локального внутривнутриполитического фактора превратился в международный феномен, организационно обретающий черты своего рода «террористического интернационала» как по составу участников и спонсоров, так и по характеру преследуемых целей. На смену «классическому» терроризму, ориентированному на общественный резонанс, а не на гибель людей, и представляющему собой лишь один из механизмов реализации политических устремлений, приходит новая установка, рассматривающая террористические действия как самостоятельное средство достижения цели, средство войны. То есть, налицо трансформация ограниченного, декларативного терроризма как орудия шантажа в анонимное проведение целенаправленных террористических кампаний. Совершение терактов не сопровождается выдвиганием каких-либо политических требований, никто не берет на себя ответственности за них: задача - нанести как можно больший ущерб, посеять панику в обществе, вызвать неверие в способность властей контролировать ситуацию.

Баскская проблематика отличается исключительной сложностью. В ней переплелись экономические, социальные, политические, этнические, географические, культурные аспекты. Баскский сепаратизм черпает идеи в основном в традиционализме. Известные баскологи, такие

как Хулио Каро Бароха, Хосе Мигель де Барандиаран, сходятся во мнении, что национальный политический менталитет басков во многом имеет свое объяснение с точки зрения исторического развития баскского общества [5, с.15]. Баскский сепаратизм уходит корнями в средневековье, когда Кастилия подчинила себе неиспанские государства, присоединив Каталонию, Галисию, баскские земли.

Интересна ранняя история территории, которую занимает Эускади, и народа, ее населяющего. Считается, что баски – древнейшее коренное население Пиренейского полуострова. Высказывается мнение, что они – потомки племен, живших в Европе около 10 тыс. лет назад, хотя по поводу их этнической принадлежности до сих пор нет единой точки зрения.

Представители этой народности исторически населяют провинции Алава, Бискайя, Гипускоа и Наварра в современной Испании и приграничные районы Франции по склонам Кантабрийских гор, к которой в XV веке после Столетней войны отошли три провинции нынешнего департамента Атлантические Пиренеи: Лабур, Суль, Басс-Наварра. Это пространство охватывает более 20 000 кв. км (из них 17 655 кв. км в Испании). Вся территорию этой юго-западной оконечности европейского континента можно разделить на две части: континентальная получила название Северная Эускади или Ипаральде, полуостровная – Южная Эускади или Эгоальде [4, с.43].

Кроме того, на территории Страны Басков можно отыскать анклавов других автономий. Наиболее значительный из них – графство Де Тревиньо, которое принадлежит к Старой Кастилии, конкретно к Бургосу, находится в нескольких километрах от столицы баскской автономии города Витории.

В настоящее время среди населения этого немногочисленного графства обсуждается вопрос о целесообразности проведения референдума по поводу присоединения к Стране Басков. Защитники «интеграции» в качестве главного аргумента выдвигают близость к столице Алавы, так как большинство там работает, там же расположены лечебные учреждения и т. д. Споры между интегритами и защитниками независимости от баскских территорий ведутся с 1904 года [7, с.42]. Графство Тревиньо представляет собой «стратегический» анклав («Тревиньо» переводится как «три дороги»): оно находится на пересечении трех путей. Графство имеет своеобразную историю; территория попеременно занималась то арабами, то кастильцами, то наконец, наваррцами [1, с.331].

Население Эускади составляет около 3 млн. человек, из них басками являются около 1 млн. (более 860 тыс в Испании и 140 тыс во Франции, плюс еще около 120 тысяч, живущих в Латинской Америке и США). Данная оценка основывается на показателе владения баскским языком, которым на этой территории пользуется около трети населения. Сложность выделения носителей баскской этничности, носителей баскского языка состоит в отсутствии ее четко определенных критериев, потому что большинство местных жителей, имеющих баскские корни, осознают себя одновременно басками и испанцами, басками и французами [3].

Борьба за отделение Страны басков уходит корнями в историю. На формирование национализма повлиял ряд факторов: мечта о создании политически независимого государства басков, которого у них никогда не было; стремление к объединению всех земель, населенных этой народностью; нежелание делиться с менее экономически развитыми соседями природными и финансовыми ресурсами.

Отношения баскских провинций с Мадридом издавна строились на основе фуэрос, гарантировавших баскам права и привилегии, которые давали им возможность самоуправления. Фуэрос являлся своего рода компромиссом между центральной властью и свободолюбивым регионом. Первые реальные попытки национального самоопределения басков датируются началом XIX столетия, когда в результате участия в карлистских войнах началась постепенная отмена их фуэрос [2, с.29].

Недовольство, которое вызвало у басков решение об аннулировании фуэрос, усилилось во второй половине XIX века было подогрето индустриализацией Испании. Экономически активно развиваясь, баски требовали сохранения своих прав и невмешательства в их внутренние

дела. В XX веке 45% торгового флота Испании строили в Басконии, и почти все производство металла также переместилось туда [10, с.12].

Проблема фуэрос – один из базовых постулатов, взятый на вооружение ЭТА – чрезвычайно важна для понимания идеологической эволюции самой организации. Кроме того, тема фуэрос всегда была удобным рычагом политического маневрирования в руках центрального правительства Испании в отношениях со Страной Басков.

На протяжении веков баскские земли в рамках каждой провинции постепенно вырабатывали свое собственное законодательство, основанное на идеях фуэрос – фуэризме. Впоследствии оно становилось частью общепаскского, законодательства фуэрос, с которым баски выступали перед Испанским государством. Смысл самого понятия этого законодательства состоял в том, чтобы «отгородить» Эускади от остальной части Испании. Самоуправление, предоставлявшееся сводом «капитуляриев» о фуэрос, позволяло сохранять известную экономическую самостоятельность благодаря специфической системе таможенных барьеров. Таким образом, фуэрос являлся своего рода компромиссом между центральной властью и свободолюбивым регионом [8, с.11].

Баски показали свою непреклонную приверженность ей, когда Испанское государство вновь попыталось ограничить их суверенные права. Посягательство на местные привилегии побудило басков в 70-е годы XIX века выступить против центральной королевской власти. В результате второй Карлистской войны в 1876 году баски были лишены и оставшихся свобод. Эти исторические обстоятельства, катализирующие протестные настроения в обществе, стали дополнительным стимулом большей склонности баскских националистов к правому флангу политического спектра [9, с.31].

К началу 30-х годов XIX века в среде баскских националистов оформилась программа борьбы за достижение государственной независимости. Основным пропагандистским лозунгом с этого времени становится географическое понятие Эускади. Этот термин, впервые предложенный братьями Сабино и Луисом Арана Гойри, означает предполагаемую в будущем суверенную баскскую конфедерацию трех провинций: нынешней автономной области Страна Басков (Бискайя, Гипускоа, Алава), особой автономной области Наварра и трех районов Франции. Они же вдохнули жизнь в самостоятельную идеологию и политическую доктрину, по сути, сформулировали платформу баскского национализма. Они утверждали, что Кастилия, а затем Испания насильно колонизировали Страну Басков. Понятно, что участие в экспансионистской политике более мощного централизованного объединения неминуемо ведет к поглощению самостоятельности национальной периферии, поскольку она утрачивает роль экономической опоры. Это дало право теоретикам национального движения утверждать, что началом упадка стала эпоха роста могущества централизованного государства. Братья Арана разработали национальную символику, ввели национальные праздники и название своей родины – Эускади [6, с.92].

Девиз баскского фуэризма на этапе зарождения баскского национализма, – «Бог и фуэрос», или «Бог и старые законы», – явился символом вновь оформившейся старой концепции. Новаторская миссия С.Арана Гойри состояла не только в осмыслении с новых исторических позиций старых положений традиционного фуэризма, а в том, что движению за национальное самосознание были предложены новые формы борьбы и цели.

Для этого, 31 июля 1895 года, создается Баскская националистическая христианско-демократическая партия (в последствии Баскская националистическая партия – БНП), с тех пор постоянно занимающая важное место в политической системе страны. Она была создана на расовой, политической и религиозной основе.

Исторические корни борьбы баскского народа за право на самоопределение, к чему и сводится вся деятельность ЭТА, следует искать именно в этом времени, когда националистическое движение получило свое организационное и теоретическое оформление.

В документах ЭТА не скрывается, что ее истоки восходят к идеям Сабино Арана Гойри. Все это происходило на фоне запоздалого развития капиталистических отношений, одним из

основных стимулов которого стал колониальный вопрос. До этого времени у испанских дворян, избалованных притоком богатств Латинской Америки, не было особой нужды интенсифицировать индустриализацию страны, равно как и развитие капитализма. Колониальный вопрос, был закреплён в программных документах националистических сил Королевства, куда именно и проникает тезис о «насильственной колонизации» окраин Испании [6, с.71].

Широкое распространение получило заблуждение, что процветание уничтожает национальный вопрос, причем не только применительно к Стране Басков. Но в этом случае это не соответствует истине. По мере роста благосостояния, культурного уровня, создания системы общего, профессионального, специального и высшего образования, появления национальной интеллигенции и местных элит и происходит вспышка национализма [4, с.51].

Вторая группа факторов, провоцирующая экстремистские настроения в Стране Басков, связана с экономическими параметрами региона, который в результате промышленной революции из отсталого, сельскохозяйственного превратился в развитый район. Сепаратистские настроения в среде басков проявляются и в силу особенности экономического развития Испании. Интенсивный процесс индустриализации Эускади превратил ее в наиболее развитый район, где доход на душу населения в 2 раза превышал доход в среднем по стране. В 1960-х годов Страна Басков платила 13% всех испанских налогов, в то время как на ее долю приходилось 5% средств, выделяемых центральным правительством [8, с.42].

Это обстоятельство вело к росту недовольства среди населения региона, не желавшего, чтобы заработанные «трудолюбивыми» басками средства направлялись на поддержку менее развитых «ленивых» районов. В настоящее время этнические баски составляют менее половины населения Страны Басков. Помимо весомых экономических показателей Страны Басков, следует отметить и тот факт, что этот регион обладает значительным по европейским меркам потенциалом, выражающимся в запасах нефти и наличии собственных полезных ископаемых.

В испанской части Эускади наблюдаются сильные внутренние хозяйственные различия. Провинции Бискайя и Гипускоа имеют ярко выраженный промышленный облик. Их недра содержат значительные запасы железной руды, близость астурийских залежей угля позволило в свое время развиться здесь металлургии и металлоемким отраслям машиностроения, например строительству судов.

Все перечисленные экономические особенности являются весомым аргументом в пользу государственности, используемым экстремистки настроенными сепаратистами.

Заключение. Проведенное исследование показало, что одной из основных проблем Испании последней трети XX - начала XXI века является проблема сепаратизма, особенно терроризма, как одной из форм его проявления. Использование сепаратистами в борьбе за создание самостоятельного государства террористических методов оказывает постоянное влияние на внутривнутриполитическую ситуацию в стране. Создание "государства автономий" еще раз убедительно доказало, что в испанской истории периоды демократизации тесно связаны с увеличением степени самоуправления регионов, а авторитарные режимы - с жесткой централизацией всех сфер жизни страны. Опыт Испании показывает, что подавление стремления регионов к самостоятельности не дает положительного результата. Скорее наоборот, такая политика приводит к крайне негативным последствиям.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абрамова О.А. Региональный сепаратизм в Европе: политико-правовые аспекты // Образование и право. М., 2020, - №5, -с.329-334.
2. Альтамира-и-Кревеа Р. История Испании. Т. 1. М.: Изд-во иностранной литературы, 1951, 520 с.
3. Бирюков С.В. Сепаратизм: идейные истоки, современное состояние, пути преодоления: [Электронный ресурс] / Русский журнал, 24 июля 2007, с.45-60. URL: <http://www.politnauka.org/library/territor/biryukov1.php> [26.10.2023].

4. Бьюкенен А. Сецессия: Право на отделение, права человека и территориальная целостность государства. М.: Рудомино, 2001, 474 с.
5. Витюк В.В. Под чужими знаменами: лицемерие и самообман «левого» терроризма. Москва, Мысль, 1985, 206 с.
6. Ландабасо Ангуло А.И., Коновалов А.М. Терроризм и этнополитические конфликты: книга вторая: терроризм сегодня. М.: Огни, 2004, 796 с.
7. Орлов А.А. Испания в системе военно-политических организаций и союзов Запада: обретение «нового лица». М., ООСТ, 2000, 276 с.
8. Терроризм и контртерроризм в современном мире: аналитические материалы, документы глоссарий: справочное издание. М., Экслит, 2003, 408 с.
9. Терроризм в современном мире: истоки, сущность, направления и угрозы / Сб. статей. Отв. ред. В.В.Витюк, Э.А. Паин. М.: Ин-т социологии РАН, 2003, 356 с.
10. Хью Томас. Гражданская война в Испании 1931-1939 гг. М.: Центр-полиграф, 2003, 576 с.

NİCAT MƏMMƏDZADƏ

Bakı Dövlət Universitetinin "Diplomatiya və müasir integrasiya prosesləri" kafedrasının II kurs magistrantı

İSPAN EKSTREMİZMINİN MƏNŞƏYİ VƏ SƏBƏBLƏRİ

Məqalədə basklara, katalonlara və qallisiyalılara müstəqillik verilməsi və onların vahid İspaniya dövlətindən çıxarılması məsələsində İspaniyada münaqişənin mənşəyi, mahiyyəti və mümkün həlli yolları təhlil edilir. Tərəflərin mövqelərini başa düşmək və münaqişənin dinamikasında amilləri müəyyən etmək üçün məkan-təşkilati və identitar yanaşmalardan, eləcə də etnosiyasi münaqişə anlayışından istifadə edilmişdir. Məqalədə həmçinin İspaniyada ümumi siyasi qeyri-sabitlik fonunda, habelə Avropaya integrasiya və Avropa İttifaqının ayrı-ayrı üzv dövlətlərində etnik millətçiliyin yüksəlişi fonunda Bask və Kataloniya ölkələrinin mərkəzi hökumətinin və regional hakimiyyətlərinin siyasəti qiymətləndirilir. Avropa Birliyi. Sonda İspaniyadakı separatçı münaqişənin həlli üçün perspektivlər və mümkün ssenarilər təqdim olunur.

Açar sözlər: separatizm, dövlətin ərazi bütövlüyü, öz müqəddəratını təyinetmə hüququ, etnik münaqişələr.

NIJAT MAMMADZADE

Master student of the "Department of Diplomacy and modern integration processes" of Baku State University

ORIGINS AND CAUSES OF SPANISH EXTREMISM

The article analyses the origins, character and possible ways of resolution of the conflict in Catalonia over the independence of this region and its secession from Spain. Spatial organization and identity approaches, along with the concept of ethno-political conflict, are employed to examine standpoints of parties to the conflict and to identify factors that drive its dynamics. The policies of the central government and of the Catalan regional authorities are also examined against the backdrop of general political instability in Spain as well as in the context of the European integration and the rise of ethnic nationalism in several member-states of the European Union. In conclusion, prospects and possible scenarios of managing the secessionist conflict in Catalonia are presented.

Keywords: separatism, territorial integrity of the state, the right to self-determination, ethnic conflicts.

Daxil olma tarixi: 26.10.2023-cü il.
Çapa imzalanma tarixi: 16.01.2024-cü il.

UOT 32:93/94

RUSTAM RUSTAMZADEH

*Master's student specializing in "International Relations and
Diplomacy" of Baku State University*
rustamzada.rustam@mail.ru

GLOBALISM, REGIONALISM AND THE MIDDLE EAST

Scientific supervisor:
PhD on political science Afet Safarova

The article analyzes the reasons for the lack of regional cooperation in the Middle East region. It is noted that the Middle East is seen as an exceptional region resisting the global trends of economic and political liberalism, as well as regionalism in the era of globalization. Modern economic and political processes taking place in the Arab East directly affect many countries of the world, since this region is of critical infrastructure, raw materials and military-political importance for global stability. It is concluded that the Middle East challenges pose more global challenges than perhaps the sum of other regional challenges, demonstrating the region's central role for the world.

Keywords: regionalism, globalism, Middle East, regional cooperation, regional security, conflict resolution, "Arab Spring".

Introduction. Regionalism and globalism are two of the leading phenomena in world politics. In the age of globalism, regionalism can be treated as a complementary and interacting phenomenon – or as a competing and conflicting one. Globalization creates powerful demands for regionalism that are not particular to one specific region, but to all regions. A scarcity of regional cooperation in the area has also led interested commentators and scholars to label the Middle East as “the region without regionalism” [1, 91] or a space of weak regionalism.

The Middle East is often viewed as exceptional, resisting global trends of economic and political liberalism as well as regionalism in the age of globalization [10, 207-208]. Having said that, regionalism in the Middle East continues to be a part of wider scholarly debate on regionalism with different perspectives and approaches. When treating regionalism as a positive phenomenon – leading to economic, political and security cooperation in a geographically defined area – it is expected to conform to the needs of global governance. In the presence of various regionalisms, Middle East regionalism has some commonalities and differences compared to Asia, Africa or Latin America. As with other regions, the Middle East is a constructed region whose boundaries and the level of its region-ness are open to discussion, especially in the absence of significant degrees of institutionalization or a definition of common norms and identities.

There are a large number of studies indicating how weak regionalism has always been in the Middle East due to issues such as a lack of democracy, the absence of regional hegemony, and the non-existence of economic interdependence. A general consensus prevails that the Middle East has not been a successful example of regional cooperation or regional integration over the years. Almost all forms of regional initiatives aiming at conflict resolution, democracy promotion or creating a common market have mainly failed. Recent Middle Eastern problems are posing more global challenges than perhaps the sum of other regional challenges – demonstrating the centrality of the region to the wider world. In other words, what is regional and what is global have become obscure given that the Syrian civil war, in particular, opened Pandora's box with the worldwide challenges of transborder armed groups, migration, human rights abuses, and failed states.

Socio-political crises in the Middle East in the context of globalism. In the early days of the Arab Spring post-2010, the diffusion effects of what happened, in Tunisia particularly, raised some expectations about whether the Middle East would see the beginning of a new era of regional cooperation. Instead, it seems that the further weakening of the Arab state system has given rise to new

transnational identities such as tribalism, sectarianism and ethnicism – rather than regional unity. Instead of seeing the growing interconnectedness as a result of flows of capital, labor, and common democratic values, there have been challenging spillovers of conflicts and civil wars. Having said that, despite these established pessimistic views, in recent years some studies have begun to address Middle East regionalism rather differently by focusing on non-state actors and emphasizing the significance of ongoing networks and interactions in assessing the new possibilities of bottom-up regionalization. In other words, assessing Middle East regionalism on its own terms rather than comparing it with other regionalisms. After outlining the conceptual framework that will be applied to regionalism in the Arab Middle East, the chapter briefly revisits the most common arguments about what went wrong with Middle East regionalism. It then looks at regionalism in the Arab Middle East in the light of existing institutional forms of regionalism – while taking new multidimensional perspectives of regionalism into account. Framing Regionalism in the Middle East

The definition of “region” is essential for any regional analysis including that of the Middle East. There has been a tendency to deemphasize the geographic elements of regions while focusing on political and ideational characters. Thus, according to Katzenstein, regions are “socially constructed and politically contested” [12, 7]. In defining regions, scholars underscore various characteristics for being or becoming a region. For instance, Russett emphasized factors such as geographical proximity, social and cultural homogeneity, political institutions, and economic interdependence [15, 11]. On the other hand, Cantori and Spiegel [3, 6–7] regard geographical contiguity, common historical, cultural, and linguistic bonds as well as international interactions as a necessity for the definition of a region. Based on these definitions, where the Middle East stands is not clear.

Considering cultural and religious commonalities, the Middle East has the potential for being regarded as a region. For example, in the Arab Human Development Report 2002, it is suggested that “perhaps no other group of states in the world has been endorsed with the same potential for cooperation, even integration, as have the Arab countries” [20, 121] given that the area has a common historical experience and Arab-Muslim identity represents a relatively high degree of cultural, religious, and linguistic homogeneity. The region has also been identified by a significant degree of interaction witnessed in extensive family ties across borders, and the presence of transnational actors including Islamists, migrants, and business communities [14, 2]. Moreover, the emergence of a well-integrated Arab media market has also created an Arab public space. On the other hand, when examining economic interdependence or creating common norm and values, it is hard to resolve the capacity of the Middle East for region-ness. As in most regions of the world, the Middle East was first framed by strategic considerations and military concerns. The Middle East also had its roots in “the security conceptions and practices which were imposed or invented by Western powers” [5, 26]. Considering Europe’s colonial and imperial past, the imposition of the Cold War and the War on Terror, it is hard to separate the idea of the Middle East “from the power and the knowledge created and imposed by the West on the rest of the world” [9, 240]. Given this, Gasper argues that the Middle East exists “because the West has possessed sufficient power to give the idea substance” [9, 240].

The Middle East is, then, an externally invented region. It was first mentioned in name in an article entitled “The Persian Gulf and International Relations,” by American naval strategist Alfred Thayer Mahan in 1902 who signified the strategic value of the region for British imperial needs [2, 37]. The term Middle East was used in the Second World War by the British, for the first time, when they called their contingent in Egypt the Middle East Command. At the time, Britain had troops as far as China and also as close as Western Europe. In view of this, British forces in Egypt remained somewhere in the middle in terms of closeness to Britain. So, the term Middle East was a descriptive one for the British and eventually became ubiquitous. Since then, the response to how the region has been constructed in the interplay between various types of state, market and civil society actors remains ambiguous. Reconstructing or deconstructing of the Middle East remains an open question. External initiatives such as the Euro-Mediterranean Partnership or the Greater Middle East have taken their turn, but with no success. On the other hand, the uprisings of the Arab Spring signaled that possible

regionalized interactions through networking or other means call for new interpretations of regionalism in the Middle East.

In view of the above, looking at the state of regionalism in the Middle East from the New Regionalism Approach [NRA] perspective could be more promising to comprehend current and future forms of regionalism – or at least to review some of the common pessimistic accounts. The new regionalism approach is generally defined as a comprehensive, multidimensional, and political phenomenon – including all different varieties of issues including economy, security, culture, and environment [11, 19]. The NRA's definition of the region as a space open to reconstruction and its acceptance of multiplicity of the actors and different forms of regionalism give a better perspective to look at the Arab Middle East. Consequently, looking at various forms of regionalism in addition to state-led regionalism could be better matched to inquiry about regionalism in the Middle East. Even though there are ample works examining the problems of top-down weak regionalism in the Middle East, there are also recent studies emphasizing the significance of networks, interactions and transnational movements in assessing regionalism, and new possibilities of regionalization in the area [8; 18]. Some of these movements are led by classical interstate organizations such as the Arab League, while others are more ad hoc transregional processes. Concurrently, some distinctions made in the literature about regional cooperation – such as regionalism and regionalization – could be of use in the context of the Arab Middle East.

There is a broad consensus in the literature that regionalism in the Middle East in the meaning of social, political cohesiveness or economic interdependence – or the existence of region-wide institutions – is not a strong phenomenon. The absence of viable states, the authoritarian nature of Arab states, ongoing issues like the Arab–Israeli conflict, and external intervention are generally accepted as the causes which make the process of region building in the Middle East difficult to achieve. Taking all these into account, regionalism in the area would be better treated very widely since it may incorporate regional groups and networks as well as interstate arrangements and organizations. A regionalism/regionalization division could be beneficial to better comprehend the Middle East in regionalism studies. In discussing the multifaceted experience of regionalism in various regions, regionalism and regionalization are the two concepts which are often used to signify different forms and stages of regional cooperation and interactions. These two concepts are interwoven and hard to differentiate, but regionalization and regionalism are perceived differently in terms of involving actors, their occurrence with top-down or bottom-up initiatives, and their attention to the outcome or procedure. Regionalism is generally understood as a state-led or states-led project designed to reorganize particular regional space along defined economic, institutional, and political lines. Regionalization, on the other hand, defines more spontaneous and endogenous processes which involve “undirected economic and social interactions between non-state actors whether individuals, firms, companies, NGOs, etc.” [14, 1]. Having said that, there is no such a thing as state led regionalism versus non-state led regionalism.

Varying Forms of Regionalism in the Arab Middle East. Formal institutional forms of regionalism in the Arab Middle East are embodied in several organizations among which the Arab League and the Gulf Cooperation Council [GCC] will be taken into account. Both are forms of state-driven regional cooperation, but do not represent a profound kind of economic and political integration. Other than their rare contribution to regional cooperation, these organizations generally remain incompetent in resolving regional crises or enabling reliable regional cooperation. Regional organizations are supposed to contribute to conflict resolution, the formation of a common market, and the consolidation of democracy and human rights. But, these have hardly been achieved in the Middle East. However, it would be too far reaching to exclude them altogether as players of regionalism in the Arab Middle East. Ferabolli suggests that they still at least could provide relevant platforms for the growing exchanges in Arab society and therefore also indirectly contribute to the regionalization of the Arab Middle East [8, 189]. As regards security and conflict-resolution, there are some cases where the Arab League has played a role, but no final solution has been accomplished. The League, for instance, played a mediating role in the Kuwait–Iraq crisis in 1961, Algeria's invasion of Morocco in 1963, and provided regional support to the intervention in Libya during the Arab Spring. Nonetheless, instead of

providing a regional solution, the Arab League has often remained ineffective due to internal rivalries during regional crises such as the 1990–1991 Gulf crisis, the 2003 Iraq War and the 2009 Gaza conflict [18]. Other than the Israel issue, the League members are rarely united on critical issues. The Arab Middle East is therefore widely accepted as one of the least regionally integrated or institutionalized areas of the world.

The first formal regional organization in the Middle East – the Arab League – came into being in 1945 and became the first regional organization in the Third World. The Arab League was initially founded by Egypt, Iraq, Jordan, Lebanon, Saudi Arabia, Syria, and Yemen. It currently has 22 member states and is based on a shared culture and language with the aim to serve the common good of all Arab countries. However, as Barnett points out, shared identities do not necessarily promote regional cooperation as long as inwardlooking state survival takes priority [4, 213]. For example, having the feeling of Arabness did not lead to a common understanding about common norms that each Arab state should adopt. Even a strong appeal of Arab nationalism [Pan-Arabism] during Nasser’s reign did not bring about cross national unity since the state-centered approach in the Arab world remained persistent. Most of the regional organizations, including the Arab League, were awarded with only limited autonomy by the member states who preferred to retain power at the nation-state level. Consequently, the existing cooperation among the authoritarian states of the Arab League is defined as “regime boosting regionalism” where the status, the legitimacy, and the general interests of authoritarian regimes are strengthened through the League at the expense of genuine regional cooperation [6]. Between 1945 and 1970 Pan-Arabism became the basis for regional organizations and cooperative projects in the region. However, this Arab discourse was not transformed into practical outcomes [16, 191]. Rather than progress along the lines of Pan-Arabism, nationalism and the promotion of state interests gained the upper hand over regionalism based on common culture.

The Arab League has traditionally been a club of authoritarian Arab states [18]. This situation is evident in the Freedom House reports which consistently rate the Middle East as the most authoritarian in the world [20]. With regard to this situation, Tripp states that leaders who are unwilling to make compromises with domestic constituencies appear similarly unwilling to make compromises with neighboring states [17, 302]. In the context of Arab unity, the Arab world therefore aimed at creating an organization that would preserve state sovereignty. Therefore, the prominence of the principle of non-interference and unanimity in the charter of the Arab League is not a coincidence [7, 195–96]. These principles prevented the organization from taking an effective action in the case of major regional conflicts. How reversible these principles have become came under scrutiny when the unanimity and interference principles were overlooked by Saudi Arabia during its intervention in Yemen since 2015. Despite its serious weaknesses in capacity and fulfillment, the League occasionally took significant steps in some issues such as promotion of education. Other steps such as the establishment of a Human Rights Committee were also taken following the Arab Charter on Human Rights in 2008. However, such efforts remained superficial and the League did not sincerely engage in a debate about political liberalization and democratization even after the Arab Spring [18]. Thus, the Charter on Human Rights was generally regarded as a tentative move to preclude outside intervention in domestic and regional affairs.

As has been the case with political issues, regional leaders have been often hesitant to surrender power to a regional economic community. The Arab Middle East is, therefore, still generally regarded one of the least economically integrated regions in the world. Low integration with the global economy and the domination of state entrepreneurship have hindered the rise of a private entrepreneurial class across the region [4, 184]. Intra-regional trade in the Arab Middle East is also low and the region’s global share of non-oil exports is marginal [16, 189]. The trade pattern largely consists of agriculture and raw materials, displaying a lack of complementarity. The large differences in GDP per capita among the Gulf states and the rest of the Arab countries is also regarded as one of the reasons for failing economic unity [19]. Attempts to institutionalize regional trade and economic relationships with the initiatives such as the Agadir Agreement, the GCC Customs Union, the North African Union, and the Arab Maghreb Union [AMU] have all failed to create an integrated regional economy. The

Arab League's foremost project, the Greater Arab Free Trade Area [GAFTA], launched in 1997 also fell short of providing integrated trade relations in the region [18].

The rise of sub-regionalisms in the Gulf or North Africa in the 1980s also brought about a new dimension to reassess state-led regionalism at a different level in the Middle East. The most famous example of subregionalism in the region is the GCC which includes Saudi Arabia, Kuwait, Bahrain, Qatar, the UAE, and Oman and was established in 1981 in the wake of the Iranian revolution of 1979. Despite all its shortcomings, the GCC is regarded as the most successful example of regionalism in the Middle East especially in the context of other examples of sub-regionalism in the region. Compared to the other sub-regionalisms, the GCC is moving towards the consolidation of a common market and a monetary union. The Arab Maghreb Union [AMU] was also set up in 1989 with the involvement of Algeria, Libya, Mauritania, Morocco, and Tunisia to provide economic and social progress with the free circulation of goods and people in North Africa. Among other sub-regionalist projects, the AMU emerged as a response to the growing integration in Europe by aiming at creating a customs union along the same lines as the European Community. However, it was destined to fail in view of consistent political quarrels among member states and the members giving priority to their bilateral relations with the European Union over intra-AMU economic integration. Other than the abovementioned organizational regionalisms, the presence of civil society and growing transnational exchanges in the region leads many to consider the extent of regionalism in the Arab Middle East in the context of regionalization. In the 1980s and 1990s, civil society and networks of civil society activism in the Middle East came to the forefront. The liberal waves of the 1990s – the globalization of the ideas of human rights, political participation, and market economy – opened up new spaces for social mobilization in the Middle East. All sorts of NGOs mushroomed in the region. They became critically important in expressing the common people's needs and also formed “the social safety net that every country requires” [9, 140]. UNDP Arab Human Development Reports consider the emergence of civil society as a significant factor of human development progress. The regional conjecture also affected the rise of some other important issues. For example, in the 1990s when the signing of the Oslo Accords between the Israeli and Palestinian leadership created an atmosphere of hope, a civil society initiative – the Alliance for Middle East Peace [ALLMEP] – assembled 44 NGOs promoting coexistence between Arabs and Jews in the Middle East [12, 41]. Another large gathering also took place in Cairo in 1997 when 700 NGO representatives from all parts of the Arab world came together to exchange their views and projects on population and development [5, 15]. Over a range of transnational and global issues, Arab networks are working together. For example, there are numerous Arab Networks for environment, human rights, and development issues that share knowledge, expertise, and projected solutions.

Despite all the problems and complexities involved, bottom-up regionalization is very much at work. “Open and horizontal” features of social media also provide previously marginalized groups such as youth, women and ethnic minorities in the MENA region with a new “Arab public sphere” [8, 6]. All sorts of people and social actors are on the move in the region – on a voluntary basis as well as due to necessity. There is a growing interaction among Arab societies on voluntary basis to work, travel, and get better education or health services. For example, labor mobility within the Arab world is still one of the significant drivers of regional economic and social integration. For example, the presence of Palestinians in the Gulf helped the “transmission of ideas and building of activist organizations” [8, 136].

Conflict has also become an important cause of increasing mobility of people from all social classes and professions. For example, a series of regional crises have enforced a new form of regionalization via growing number of refugees. In times of necessity, Iraqis, Syrians and Palestinians flee to the borders of their Arab neighbors which incites the dynamics of regional belonging. The neighboring countries of the conflict regions in the Middle East face large numbers of forced migrants. Moreover, regionalization in the form of expanding cross border radicalization is on the rise. Both cooperative and conflictive regional dynamics are simultaneously in play. Regionalization driven by civil wars,

refugees, and transnational identities based on sectarianism poses a novel set of regionalism debates as to the Middle East – with global consequences.

In recent times, the Arab Spring led to a revisiting of all forms of regionalism in the area. Looking at how unexpectedly the people took to the streets during the Arab Spring protests in one country after another, the picture initially displayed hope about the future of Middle East regionalism. The region-wide protests, the searching for democracy and a better life against repression resulted in synchronized protest in quite a number of Arab states. The street protests displayed how regionalization of the Arab Middle East is on the rise when unprecedented region-wide protests with the involvement of various transnational networks and region-wide interactions appear. The uprisings did not cause a transformation to democracy or regional solidarity for the overall change of the status quo. Instead, the authoritarian state mechanism survived and even worsened in some cases. On the other hand, the unprecedented feeling of togetherness among the masses gave hope about the possibility of forming a basis of a long-term cooperation with the participation of multiple actors through interaction. Traditional, long standing, civil society groups were not as active as expected in anti-regime demonstrations during the Arab Spring. Other than the classical organized form of civil society such as NGOs, new forms of civil society activism were observed with the new name ‘activated citizenship’ throughout the protests [3, 78]. It became evident that there were numerous modes of engagement ranging from blog writing, artistic expression or mass participation to non-political events [6, 81]. The Arab world never seemed more unified than during the protests of the Arab Spring with the wave of transnational diffusion in the Arab world.

Following the Arab uprisings in March 2011, the Arab League and the GCC have also reassessed their standings and tried to improve their image – or adjusted themselves to the changing political dynamics of the region. Some even argue that the Arab uprisings triggered a revitalization of regional organizations, particularly the Arab League and the GCC [7, 190]. Firstly, Libya’s League membership, and then Syria’s, were suspended. With Libya’s suspension, the League took a radical decision to get involved in the internal affairs of a member state by taking the matter to the UN Security Council. This resulted in UN Resolutions 1970 and 1973 which authorized intervention against the Qaddafi regime through military means. Despite this unusual over-involvement, the League was gradually sidelined by superior US and European involvements including massive NATO bombardment of Libya. In the case of Syria, the Arab league was again quite active with the decision to suspend Syrian membership after Assad’s policy towards Syrian civilians and also dispatched joint observer missions with the UN in 2012 and 2013 [18, 1225]. While it did fall short in forwarding an Arab solution to either the Syrian or ISIS crises, the security concerns of Arab states seemed to be taking a new turn. Consequently, the Arab League announced the creation of a joint military force comprising some 40,000 troops in 2015 [18, 1229]. In the meantime, the GCC launched campaigns such as an intervention in Bahrain showcasing hard means of security rather than societal instruments of security.

These examples show that conventional nation-state centered understandings of politics in the Middle East fail to capture the realities on the ground. In reality, political and military developments in almost all critical regional issues are heavily influenced by the acts of several non-state actors including Hamas, Hezbollah, ISIS, Jabhat Fatah al-Sham, PKK and PYD. The proliferation of non-state actors, transnational armed groups, the rise of multilayered tribal, and sectarian identity beyond the state request new forms of organizations and cooperation for democracy, development, and security in the region.

Conclusion. While the Middle East might not be a region without regionalism, it seems that any expectations that high levels of regionalization would translate into an advanced regionalism have not been matched by the realities on the ground, yet. In many cases, regionalism in the Arab Middle East remains closely tied to the intensification of insecurity or the consolidation of authoritarian regimes rather than to a cooperation for prosperity, conflict resolution, or democracy. Meanwhile, the Arab League and the GCC frequently underperform and often remain ineffectual. The Middle East is therefore still not a region easily associated with cooperation or integration and is undoubtedly one of the most volatile zones in the world, dominated by crises, conflicts, and wars. Having said that, the

potential for cooperation and integration should not be overlooked, and the low level of regionalism should not be taken as a static phenomenon – especially since the protests of the Arab Spring suggested otherwise with the display of unprecedented degrees of regionalization. For the foreseeable future, multifaceted novel forms of regionalism seem to make their appearance with multilayered levels of regional cooperation, transnational diffusion or unwanted forms of regionalization in the region. Considering all the uncertainties and challenges ahead for the region, we would do well to revisit Fawcett’s reminder that “there is no ideal region, nor any single agenda to which all regions aspire. Regions, like states, are of varying compositions, capabilities and aspirations”.

REFERENCES

1. Aarts, Paul. 1999. “The Middle East: A Region without Regionalism or the End of Exceptionalism?” *Third World Quarterly*, 20, no.5 (October): 911-925.
2. Adelson, Roger. 2012. “British and US Use and Misuse of the Term Middle East.” In *Is There a Middle East: The Evolution of a Geopolitical Concept*, edited by Bonine, Michael E. and others, 36-56. Stanford: Stanford University Press.
3. Cantouri, Louis J. and Steven L. Spiegel. 1970. *The International Politics of Regions: A Comparative Approach*. New York: Englewood Cliffs.
4. Barnett, Michael and Etel Solingen. 2007. “Designed to Fail or Failure to Design? The Origins and Legacy of the Arab League.” In *Crafting Cooperation: Regional International Institutions in Comparative Perspective*, edited by Amitav Acharya and Alistair Iain Johnston, 180-221. Cambridge: Cambridge University Press.
5. Bilgin, Pinar. 2004. “Whose ‘Middle East’? Geopolitical Inventions and Practices of Security,” *International Relations* 18, no. 1 (March): 25-41.
6. Börzel, Tanja A. and Thomas Risse. 2016. “Three Cheers for Comparative Regionalism.” In *The Oxford Handbook of Comparative Regionalism*, edited by Tanja A. Börzel and Thomas Risse. Oxford: Oxford University Press.
7. Brynen, Rex and Pete W. Moore. 2013. “New Horizons in Arab Politics.” In *Beyond the Arab Spring: Authoritarianism and Democratization in the Arab World*. New York: Lynne Rienner.
8. Beck, Martin. 2015. “The End of Regional Middle Eastern Exceptionalism? The Arab League and the Gulf Cooperation Council after the Arab Uprisings,” *Democracy and Security*, 11, no. 2 (June): 190-207.
9. Ferabolli, Silvia. 2015. *Arab Regionalism: A Post-Structural Perspective*. New York: Routledge.
10. Gasper, Michael Ezekiel. 2012. “Conclusion: There is a Middle East,” edited by Bonine, Michael E. and others,” In *Is There a Middle East: The Evolution of a Geopolitical Concept*, 231-243. Stanford: Stanford University Press.
11. Hazbun, Waleed. 2012. “The Middle East through the Lens of Critical Geopolitics: Globalization, Terrorism and the Iraq War.” In *Is there a Middle East: The Evolution of a Geopolitical Concept*, edited by Michael E. Bonine and others, 207-230. Stanford: Stanford University Press.
12. Hettne, Björn. 1999. “The New Regionalism: A Prologue.” In *Globalism and the New Regionalism*, edited by Björn Hettne and others, xv-xxxii. (New York: Macmillan Press, 1999).
13. Katzenstein, J. Peter. 1997. “Introduction: Asian Regionalism in Comparative Perspective.” In *Network Power: Japan and Asia*, edited by J. Peter Katzenstein and Takashi Shiraiishi, 1-47. Ithaca N.Y: Cornell University Press.
14. Legrenzi, Matteo and Cilja Harders. 2008. “Introduction” In *Beyond Regionalism? Regional Cooperation, Regionalism and Regionalization in the Middle East*, edited by Matteo Legrenzi and Cilja Harders, 1-13. Abingdon: Ashgate.
15. Legrenzi, Matteo. 2013. “Regionalism and Regionalization in the Middle East: Options and Challenges”, IPI Paper (March): 1-12. URL: https://www.ipinst.org/wp-content/uploads/publications/ipi_e_pub_regionalism_me.pdf [29.10.2023].

15. Russett, Bruce M. 1970. International Regions and International Systems. Chicago: Rand-McNally.
16. Schulz, Helena and Michael Schulz. 2005. "The Middle East: Regional Instability and Fragmentation." In Global Politics of Regionalism, Theory and Practice, edited by Björn Hettne, 187–202. London: Pluto Press.
- Seeberg, Peter. 2016. "Analysing Security Subcomplexes in a Changing Middle East-the Role of Non-Arab State Actors and Non-State Actors," Palgrave Communications, 2, art. no. 16087.
17. Tripp, Charles. 1981. "Regional Organizations in the Arab Middle East." In Regionalism in World Politics. Oxford: Oxford University Press.

RÜSTƏM RÜSTƏMZADƏ

Bakı Dövlət Universiteti

"Beynəlxalq nüənasibətlər və Diplomatıya" ixtisası üzrə magistrant

QLOBALİZM, REGIONALİZM VƏ YAXIN ŞƏRQ

Məqalədə Yaxın Şərqlə regionunda regional əməkdaşlığın çatışmamazlığının səbəbləri təhlil edilir. Qeyd olunur ki, Yaxın Şərqlə qloballaşma dövründə iqtisadi və siyasi liberalizmin, eləcə də regionalizmin qlobal tendensiyalarına müqavimət göstərən müstəsna region kimi qəbul edilir. Ərəb şərqlində baş verən müasir iqtisadi və siyasi proseslər dünyanın bir çox ölkələrinə birbaşa təsir göstərir, çünki bu bölgə qlobal sabitlik üçün ən vacib infrastruktur, xammal və hərbi-siyasi əhəmiyyətə malikdir. Yaxın Şərqlə problemlərinin, bəlkə də digər regional çağırışların cəmindən daha qlobal çağırışlar yaratdığı və bölgənin dünya üçün mərkəzi rolunu nümayiş etdirdiyi qənaətinə gəlinir.

Açar sözlər: regionalizm, qlobalizm, Yaxın Şərqlə, regional əməkdaşlıqlə, regional təhlükəsizlik, münaqişələrin həlli, "ərəb baharı".

Daxil olma tarixi: 29.10.2023-cü il.

Çapa imzalanma tarixi: 16.01.2024-cü il.

UOT 930

SEVIL GARAYEVA

Second year graduate of Baku State University
majoring in "Source studies and Historiography of the History of Azerbaijan"
sevilqarayevaa@gmail.com

THE ORKHON-YENISEI INSCRIPTIONS IN THE HISTORIOGRAPHY OF EUROPE

Scientific supervisor:
PhD in history Aynur Hajigadirli

The historical investigation of the Orkhon-Yenisei inscriptions became an increasingly relevant topic from the second half of the 19th century. The search and research efforts, which began with Filipp Johan Strahlenberg, reached their culmination point when Vilhelm Thomsen read and translated the inscriptions in 1893. The study of the Orkhon inscriptions holds significant importance for understanding the culture, state organization, governance, writing system, ancestry, and history of Turkic peoples. The critical step in learning the history of these inscriptions is to focus on their historiography. Therefore, the commentaries, prefaces, articles, dissertation works, and multi-volume books written by scholars who discovered, translated, and studied the inscriptions represent authentic sources. Author provides insights into the initial exploration and research of the Orkhon-Yenisei inscriptions in Europe, the works of scholars who conducted in-depth research, and the role of these inscriptions in European and, to some extent, American historiography in this article.

Keywords: Thomsen, Bilge Khagan, Turks, orientalist, scientist.

Introduction. The Orkhon inscriptions are a common national heritage that deeply traces the values and history of the Turkish nation, reflecting them accurately in written form for the first time. The first Turkish word and a number of Turkic language expressions found their reflection in this monument. The inscriptions of Orkhon have been elevated during the second Göktürk khaganate which existed from 681 to 744. The inscriptions of Orkhon, which existed during the second Göktürk Khaganate from 681 to 744, have been elevated. The monument is of particular importance, consisting of three main and several other inscriptions. The first one, Kül Tigin's inscription, was erected by Bilge Khagan, one of the two sons of Ilterish Khagan, in 732, in mourning for the beloved brother Kül Tigin, following his death. The second one, the Bilge Khagan inscription, was erected by his own son after Bilge Khagan's death in 735. The third, the inscription of the famous vizier of the Göktürk state, Ton-yukuk, was erected to honor himself between 720-725. These inscriptions were found in the territory of Mongolia. The inscriptions reflect the culture, state structure, administrative system, and kinship relations of the Turkic people. Although references to the inscriptions were made in the 12th century in Shams al-Din Juvayni's "Tarikh-i Jahangusha" and some Chinese sources, the inscriptions remained a mystery in history until the 18th century. It is known that in 1709, during the famous Battle of Poltava between the Russian Empire and the Swedish Empire, a number of prisoners were captured, including Philipp Johann von Strahlenberg. During his 13 years as a prisoner in Siberia's Tobolsk province, he conducted research in the areas where the inscriptions were located. In 1730, based on the information he collected upon returning to his country, he published a book in Stockholm containing historical and geographical information about Asia. This book immediately caught the attention of other scholars, and in 1809, Russian archaeologist Nikolai Yadrintsev, in 1890, Finnish ethnographer Axel Heikel, and in 1891, German-born Russian turkologist Vasily Radlov began organizing expeditions for the discovery and study of the inscriptions. Finally, in 1893, Danish scholar Vilhelm Thomsen managed to read the words "Türk," "Tengri," and "Kül Tigin" in the Orkhon inscriptions, and later he succeeded in reading the entire inscription, announcing it by publishing it in the bulletin of the "Danish Academy of Science and Literature" in Copenhagen. Radlov continued his research. In short, the Orkhon inscriptions, especially in the 19th and 20th centuries, were the center of attention for European scholars, and hundreds

of articles, scientific works, and books were dedicated to the historical significance of this matter [4, s.14-22].

First investigations and studies about monuments. The Orkhon Yenisei inscriptions greatly assist us in understanding the ancient Turkic written language. The term "Türk" (T'uküe) was used by the Chinese to refer to the Turks in the 8th century, and the Turkic language became the official language of the Eastern Turkic Khaganate (680-740). We find this term in written form for the first time in the Orkhon inscriptions, which also provide evidence that, although several Turkic states existed in the past (White Huns or Hephthalites, Western Huns, Uighurs), it was the Göktürks who first officially used the Turkic word in the name of their state. The inscriptions, particularly Bilge Khagan's inscription, offer us this information. While Bilge Khagan's inscription is somewhat taller than Kül Tigin's inscription, it has undergone more deformation. The inscription contains a warning about Bilge Khagan's advice to his people and his vigilance against the Chinese Empire. The Ongin inscriptions, another set of inscriptions, were discovered by the Russian scholar Yadrintsev in 1891. These inscriptions are located 250 meters to the northwest of the Tonyukuk inscription, along the banks of the Ongin River. The Kuli-Chor inscription was found in Central Mongolia by the Polish researcher Władysław Kotwicz in 1911. The expeditions organized from Finland to Siberia in 1887-1888 played a significant role in the discovery of these inscriptions. As a result, in 1889, the work "Inscriptions de Yenissei, recueillies et publiées par la Societe finlandaise d'Archeologie" was written. In the same year, the Russian archaeologist Yadrintsev discovered new inscriptions along the Orkhon River in Mongolia and published his research on the findings in 1890 in St. Petersburg under the title "Anciens caracteres trouves sur des pierres et des ornements au bord de l'Orkhon." The Orkhon-Yenisei research benefited significantly from the Finnish expeditions, and Radlov's research in "Atlas der Altertümer der Mongolei" (St. Petersburg, 1892-1899) played an essential role in this context. The Finnish research was particularly notable because it included translations of the readable portions of Chinese inscriptions, making it highly relevant. While not all parts of the inscriptions could be deciphered, the deciphered sections suggest that one of the inscriptions was erected in honor of a Turkic Khagan in the year 732. It's worth mentioning that the English professor Eduard Parker, who played a role in the research, translated the Chinese text in the inscription as "The Deceased Köl Tegin's Tablet," as found in Thomsen's book. In 1897, the biologist F.Klement conducted research on the Tonyukuk inscriptions. His research findings were compiled in two main works: "Friedrich Hirths Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk" and "Die alttürkischen Inschriften und die arabischen Quellen." In 1912, the Hungarian-born ethnographer Mark Aurel Stein published his research in a work titled "Turkish Runic script from Miran and Tun-Huang." In 1913, the Finnish scholar Gustav John Ramstedt published the work "Zwei uigurische Runeninschriften in der Nord-Mongolei." In 1922, Thomsen completed his work titled "Gammel-tyrkiske indskrifter fra Mongoliet i oversaettelse og med indledning," and two years later, in 1924, German Iranologist Hans Heinrich Schaeder translated and published this research work into the German language. In 1932, the Finnish Turkologist Arvo Martti Oktavianus Räsänen's research work titled "Beiträge zur Frage der türkischen Vokalharmonie" was published. In 1936, the Danish Turkologist Kaare Grønbech published his dissertation titled "Der türkische Sprachbau" in Copenhagen. In his dissertation, he also discussed some grammatical errors in the Orkhon inscriptions. Research on the Orkhon inscriptions continued in the second half of the 20th century. In 1958, Ramstedt, Granö, and Alto collectively published their research in Helsinki under the title "Materialien zu den alttürkischen Inschriften der Mongolei." In 1961, the French Turkologist René Girard published his research on the Tonyukuk inscription in Paris [9, p.13-20].

The interests for inscriptions after XVIII century. As noted, interest in the Orkhon monuments began to increase after the 18th century, and from this period onwards, as a result of research conducted on the monuments in Europe, the publication of books began.

When talking about the Orkhon-Yenisei monuments, it's impossible not to mention Wilhelm Thomsen. He was a Danish scholar and Turkologist. Thomsen's first research work was related to the Hungarian language. Thomsen, who uncovered the Orkhon inscriptions, announced this in the Royal Danish Academy on December 15, 1893, and compiled it under the title "Déchiffrement des Inscip-

tions de l'Orkhon et de l'Yenisei, Notice Préliminaire". After conducting in-depth research on Chinese and Byzantine sources, he published it in 1896 as "Inscriptions de l'Orkhon et de Déchiffrées." Additionally, he also researched the Yenisei scripts with his students and published these findings in 1912 under the title "Une Lettre Méconnue des Inscriptions de l'Yenisei." The work "Inscriptions de l'Orkhon et de Déchiffrées" was published by the Hungarian-Finnish Society. In this work, Thomsen provides detailed information about the Göktürk alphabet and translations of the expressions. In his research work titled "Turcica, Etudes concernant l'interprétation des inscriptions turques de la Mongolie et de la Sibérie," Thomsen compiled his final thoughts on the Orkhon-Yenisei [11, p.85].

The famous British orientalist and linguist Edward Denison Ross referred to both Tomsen's work and the Orkhon inscriptions extensively in his own work, "Orkhon Inscriptions - Being a Translation of Professor Vilhelm Tomsen's final Danish rendering," published in 1930. In this work, the location of the Orkhon inscriptions is also noted: "The monuments dedicated to Kül Tigin, Bilge Khagan, and Tonyukuk are located approximately 25 meters north-west of the Orkhon River, in the vicinity of the ruins of the Uighur Khaganate's capital. The monuments are quite large, but some of them have been overturned. One of the monuments has four sides, with three sides containing Turkic runic inscriptions and one side featuring Chinese characters. The Chinese characters are carefully carved, and it is assumed that the Turkic letters on the other three sides were also carved by Chinese scribes. Tomsen, who published the book in 1896, later published the third edition in 1922, which served as the definitive version of his writings. After reading the inscriptions on the Tonyukuk monument, Tomsen made additions to his work". The author subsequently provided accurate transcriptions of the inscriptions found on the northern, eastern, western, and southern sections of the monuments [7, p.861].

In 1972, the British statesman, diplomat, orientalist, and Turkish language specialist Gerard Clauson published his work titled "An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish". In this book, he explains the names of the most important monuments, including "Tonyukuk, Kül Tegin, Bilge Khagan, Ongin, Yenisey, Talas, Kuli-Chor, Moyun-Chor, Suci". Clauson adds, "When we look at the Yenisey monuments, we see that the Kyrgyz people, who are a branch of the Turks, were originally settled in Tuva, not in the Caucasus" [2, s.13, 17]. It's worth noting that the Moyun-Chor monument mentioned here was discovered by a Finnish expedition led by Ramstedt in 1909, while the Kuli-Chor monument was found by the Polish scholar Kotwicz in 1912.

In 1986, Martin Sprengling, professor from Chicago university, published his research as "Tonyukuk's epitaph: An old Turkish masterpiece (Dedicated to Mustafa Kemal Gazi Atatürk, Bilge Iltiris of Modern Turkey)". In this work, we find several important pieces of information. He notes, "It is possible to learn 45 years of the 70-year history of the Uighur state from the five main written monuments. The most recent of these, a text written in runic script, was published in 1928 in the Polish journal 'Rocznik Orientalistyczny' in Lvov, Ukraine. The monument named 'Ongin' can be considered as remnants that have reached us. The best-preserved monuments, undoubtedly, are those of Bilge Khagan, Tonyukuk, and Kül Tigin". The author discusses the Göktürk Khaganate and the services of the vizier Tonyukuk, stating, "When we look at Vilhelm Tomsen's work 'Inscriptions de l'Orkhon' and Chinese sources, we can see how justified Tonyukuk was in the inscriptions he had carved". In the work, it is mentioned that Radlov published some of the less accurate but significant depictions from Tonyukuk's monument in his own atlas, and later, the information in the atlas was compared with the notes of Tomsen and Ramstedt. One copy of the atlas was sent to the München City Library, but the author expressed a desire to see it in Copenhagen [8, p.732, 736, 739].

One of the works that includes the Orkhon monuments was written by the German Turkologist Annemarie von Gabain in Leipzig in 1950. In 1988, it was translated into the Turkish language by Mehmet Akalın. The work is titled "Eski Türkçenin grameri" (Grammar of Old Turkish) and consists of twelve chapters. In this book, there is comprehensive explanation of the letters, word combinations, consonants and vowels, and the difference between voiced and voiceless sounds found in the Orkhon inscriptions. In the introduction prepared for the first edition of the book, the author writes: "The role of Thomsen, Radlov, Müller, Malov, Ramstedt, Nemeth, Foy, and others in these historical researches is undeniable" [5, s.15].

The latest studies about translation of inscriptions. Another work was written by the American Turkologist and Eurasian historian Peter Golden. The book is titled "An Introduction to the History of the Turkic Peoples" and was written in 1992. It received recognition from Rutgers University in the United States. The author divides the book into twelve chapters. In each chapter, various Turkic ethnic groups from Asia, the states they established, and the languages and alphabets they used are discussed. The book provides information about the construction of the Orkhon monuments: "The reign of Bilge Khagan, in whose honor the monuments of Tonyukuk, Kül Tigin, and Bilge Khagan were also erected, came to an end with the poisoning of Bilge Khagan by one of his own men in 734". When discussing the governance system of the Göktürk Khaganate, the author makes reference to the Orkhon inscriptions: "In the inscription of Kül Tigin, the title 'khaqan' frequently appears: 'bumın qağan istemi qağan olurmıs olurupan tür(ü)k boduning ilin törüsin tuta birmis iti birmis'". When talking about the writing systems used by the Turks, the author mentions that for carving inscriptions like the Orkhon ones on stone, the Turkic khans would bring specially skilled craftsmen from China [6, p.138, 147, 152].

In the field of Orkhon-Yenisei research, Michael Drompp's research work titled "Breaking the Orkhon tradition: Kirghız adherence to the Yenisei region after A.D. 840" published in 1999 by Harvard University Press holds significant importance. It was published in the renowned "Journal of the American Oriental Society." Drawing on the works of scholars like Talaat Tekin, Drompp writes, "In the Orkhon inscriptions, Bilge Khagan refers to himself as "Heavenlike": "Tengriteg Tengride bolmıs Türk Bilge Qaghan" [3, p.400].

In connection with a symposium held in 1290 of the Turkish calendar (1873 Gregorian calendar), a series of articles by European scholars were published under the title "From Otuken to Istanbul". One of these articles was written by the German translator Jens Vilken, titled "Remarks on a topos in the Orkhon inscriptions". The author notes, "All the letters and texts used in the Orkhon alphabet differ significantly from the modern Chinese alphabet. The inscriptions are quite fragile, and moving them from one place to another can entirely destroy them. Articles published in Germany a few weeks ago shed light on the letters and word combinations found in the inscriptions. Words like 'tirgrü,' 'tanri,' 'bodng,' 'tonlg' read in the inscriptions are very important for studying the history of the second Göktürk state". Jens Vilken also mentions the idea put forth by his colleague Peter Zieme that the inscriptions may have been influenced by Christian art, but he acknowledges the need for further research, especially in Chinese churches. According to Thomas Allsen's opinion, the majority of the inscriptions reflect the political and ideological ideas of the Turks. While we may see similar words when looking at Mongol scripts, we don't come across similar expressions". The author also compares the writing language and letters used in the "Book of Dede Korkut" with the Orkhon inscriptions in the same work [10, p.255-261].

In her 2004 article "Shamanism or Monotheism? Religious elements in the Orkhon Inscriptions", Edina Dallos, an ethnographer and Turkologist from the University of Szeged in Hungary, conducted an in-depth examination of the Orkhon inscriptions. She states, "The inscriptions provide us with information about how ancient Turks fought against their enemies and spread their culture. From the texts, we can learn whether the Turks were monotheistic or shamanistic. Tomsen himself acknowledges that ancient Turks were shamanistic until other worldly religions emerged. They referred to their gods as Tenqri. Other scholars such as Mircea Eliade (1986) and Omeljan Pritsak (1988) suggest that the Orkhon inscriptions reveal that the Turks continued to practice shamanism and Tengriism even after accepting other religions". In her article, she gives significant attention to the ideas of the French orientalist and Turkologist Jean-Paul Roux: "According to Roux, we encounter the term 'Tenqri' in various forms in the Orkhon inscriptions. Roux has read words such as 'gök' (sky, blue) and 'möngke' (immortal)". She explores what the concept of God meant to the Turks and their focus on matters of war and peace in the inscriptions. In the article, the name Yenisey is also mentioned: "Unlike the Orkhon inscriptions, when we look at the Yenisey inscriptions, we see that the term 'tenqri' is written as 'tanri'". While the inscriptions may suggest the coexistence of Tengri with another deity named Umay or the presence of dualism, Roux dismisses these ideas and asserts that the Turks were unequivocally monotheistic [12, p.63-67, 72].

Another work, titled "Altaic Languages", was written by the Czech historian Václav Blažek in 2019. In this work, it is mentioned: "Initial information about the stone inscriptions found on the Yenisei shores was provided by Filipp Johann Tabert, or, to use his famous surname, Strahlenberg in 1730. However, the most significant research was conducted by the Danish scholar Vilhelm Thomsen, with his phased research (1893, 1896, and 1916). His work was continued by his rival Radlov. Radlov began his own research in 1895 and brought it to a professional level in 1909-1912" [1, p.22].

When we focus on the historical study of the Orkhon-Yenisei inscriptions, we can observe the wide range of aspects it covers. In addition to the scholars mentioned earlier, several European and American researchers have included the study of the Orkhon inscriptions in their works (even if these works were not published directly under the title Orkhon-Yenisei).

One of these authors is the German Turkologist Gerhard Doerfer. In his works, including "Zur Syntax der Geheime Geschichte der Mongolen" (1954), "Bemerkungen zur Verwandtschaft der sog. altaische Sprachen" (1963), and "Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen" (1963–1975), brief information about the Orkhon inscriptions and runic scripts can be found.

Another author is Nikolay Poppe, who, despite being a Russian linguist, defended his doctoral thesis at the University of Bonn and was elected a member of the Finnish Academy. Poppe, who primarily wrote his works in German and English, has researched the languages and grammar of Turkic peoples. In his work "Introduction to Altaic linguistics", he also discusses the Orkhon-Yenisei inscriptions.

Even Hovdhaugen, a prominent linguist from the University of Oslo, describes the Orkhon inscriptions in his scholarly article "The relationship between the two Orkhon Inscriptions". He notes, "The most challenging issue for us is to distinguish the letters from each other and to confirm the correctness of the read words and expressions". When comparing the two inscriptions, Kül Tigin and Bilge Khagan, he considers the visual and textual materials obtained from the 1892 research: "I have used the images and texts obtained in the investigations of 1892. On the other hand, although Radlov and Thomsen's studies are completely correct, I could not find the images that prove them". Additionally, references to Talat Tekin's work are often present in Hovdhaugen's writings [13, p.55-56].

Conclusion. As mentioned, the reading of the Orkhon-Yenisei inscriptions was not possible until the second half of the 19th century. From the latter half of the century onwards, thanks to the efforts of scholars such as Tomsen and the researchers mentioned above, these inscriptions became known in the scholarly world. Each of the discovered and read inscriptions has been the subject of research and has been published in books and articles by scholars and archaeologists who have examined them. In addition to famous researchers like Tomsen, Strahlenberg, and Sprengling, a number of other scholars have addressed the Orkhon-Yenisei inscriptions in their works. Notable among them are Gerhard Doerfer, a renowned German Turkologist and philologist who referred to these inscriptions in his works on the Turkish language. Thede Kahl, a German ethnographer and ethnologist, included references to the inscriptions in his works, albeit indirectly. György Kara, a Hungarian orientalist specializing in Mongolic languages, has contributed to the research in this field. Lars Johanson, a Swedish scholar, Turkologist, and linguist who serves as a lecturer at Uppsala University, has also made references to these inscriptions. Alexander Vovin, originally of Russian origin but having conducted most of his research in France, conducted extensive research related to the inscriptions. Janos Harmatta, a Hungarian scholar and linguist, and professor at the Hungarian Academy of Sciences, has written about these inscriptions. Rüdiger Schmitt, a German linguist specializing in Indo-Iranian languages, has also delved into these inscriptions. Johanna Nichols, an American linguist, and a professor of Slavic languages at the University of California, has contributed to this field. Bert G. Fragner, who serves as the director of the Austrian Academy of Sciences' Institute for Iranian Studies, has conducted research related to the inscriptions. Helmuth von Glasenapp, a German Indologist, has also explored this area of study. Additionally, Even Hovdhaugen, a Norwegian scholar, and linguist from the University of Oslo, contributed to this field with his work "The relationship between the two Orkhon Inscriptions." His research also included a comparison of the inscriptions of Kül Tigin and Bilge Khagan. Today, research on these inscriptions continues.

REFERENCES

1. Blažek V. Altaic Languages. Brno: Masaryk University Press, 2019, 360 p.
2. Clauson G.J. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford: Oxford at the Clarendon Press, 1972, 1034 p.
3. Drompp M.R. Breaking The Orkhon Tradition: Kirghiz Adherence To The Yenisei Region After A.D. 840. Michigan: Journal of the American Oriental Society, 1999, 119 (3), p.390-403.
4. Ergin M.H. Orhun abideleri. Istanbul: Boğaziçi Yayınları, 2011, 187 p.
5. Gabain A.A. Eski Türkçenin Grameri. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988, 324 p.
6. Golden P.H. An Introduction to the History of the Turkic Peoples. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1992, 493 p.
7. Ross D.A. The Orkhon Inscriptions; Being a Translation of Professor Vilhelm Thomsen's Final Danish Rendering // London: Bulletin of the School of Oriental Studies, 1930, 5 (4), p.861-876.
8. Sprengling M.J. Tonyukuk's Epitaph: An Old Turkish Masterpiece Introduction, Text, Annotated Scientific Translation, Literary Translation And Transliteration // Chicago: The American Journal of Semitic Languages and Literatures, 1939, 56 (1), p.729-739.
9. Tekin T.I. A Grammar of Orkhon Turkic. Bloomington: Indiana University, 1968, 419 p.
10. Wilkens. J. Remarks on a Topos in the Orkhon inscriptions // From Ötüken to İstanbul. Istanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı Kültür Müdürlüğü, 2010, p.255-274.
11. Bilgin A.A. Thomsen Vilhelm (1842-1927): [Electronic resource] / 2012. - URL: https://www.academia.edu/31108639/V_Thomsen [04.12.2023].
12. Dallos E. Viewpoint: Shamanism or Monoteism? Religious Elements in the Orkhon Inscriptions: [Electronic resource] / Spring-Autumn, 2004. - URL: https://www.academia.edu/28889460/Shamanism_or_Monothoism_Religious_Elements_in_the_Orkhon_Inscriptions [04.12.2023].
13. Hovdhaugen E.E. Viewpoint: The relationship between the two Orkhon Inscriptions: [Electronic resource] / 1974. - URL: <https://journals.uio.no/actaorientalia/article/view/5162/4508> [04.12.2023].

SEVİL QARAYEVA

Bakı Dövlət Universitetinin "Azərbaycan tarixinin mənbəşünaslığı və tarixşünaslığı" ixtisası üzrə II kurs magistrantı

ORXON-YENİSEY ƏLYAZMALARI AVROPA TARİXŞÜNASLIĞINDA

Orxon-Yenisey abidələrinin tarixi bir mənbə kimi tədqiqi XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq aktual bir mövzuya çevrilmişdir. Filipp İohan Stralenberqin söyləri ilə başlayan axtarış və tədqiqatlar 1893-cü ildə Vilhelm Tomsenin yazılı kitabələri oxuyub tərcümə etməsi ilə özünün kulminasiya nöqtəsinə çatmışdır. Orxon yazılarının öyrənilməsi türk xalqlarının mədəniyyəti, dövlət quruluşu, idarəetmə və yazı sistemi, soykök və əcdadlarını öyrənmə baxımından olduqca böyük əhəmiyyətə malikdir. Kitabələrin tarixini öyrənmək üçün ən önəmli məqam onun tarixşünaslığına nəzər salmaqdır. Bu baxımdan abidələri aşkarlayan, tərcümə edib oxuyan və tədqiq edən alimlərin yazdığı rəy və ön sözlər, məqalələr, dissertasiya işləri və çoxcildli kitablar əsl mənbə xarakteri daşıyır. Müəllif məqalədə Orxon-Yenisey yazılı abidələrinin Avropada ilkin axtarış və tədqiqi, onu dərinliklə tədqiq edən alim və tədqiqatçıların əsərləri, abidələrin Avropa və nisbətən Amerika tarixşünaslığında tutduğu yer haqqında bir sıra məlumatlar əks etdirmişdir.

Açar sözlər: Tomsen, Bilge xaqan, türklər, şərqlşünas, alim.

Daxil olma tarixi: 04.12.2023-cü il.
Çapa imzalanma tarixi: 16.01.2024-cü il.

UOT 94(479.24)

SƏKİNƏ NADİROVA

Azərbaycan Universiteti,
"Azərbaycanın yeni və ən yeni tarixi" ixtisası üzrə II kurs magistrantı
sekine.nadirova@mail.ru

MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏNİN İCTİMAİ-SİYASİ FƏALİYYƏTİNDƏ ELM VƏ TƏHSİL MƏSƏLƏLƏRİ

Elmi rəhbər:
tarix üzrə fəlsəfə doktru Nüşabə Quliyeva

Məqalədə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılmasından sonra təhsil sahəsində görülən işlərdən, bu sahədə mövcud olan problemlərin həllinin prioritet məsələlərdən biri kimi qarşıya qoyulması haqqında bəhs olunur. Cümhuriyyətin yaradılması ilə Xalq Maarifi Nazirliyi də fəaliyyətə başlamış, təhsil sahəsində keçiriləcək islahatlarla bağlı təkliflər hazırlayıb təqdim etmişdir. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və digər ziyalıların bu sahədə gördükləri tədbirlər əsasında təhsil müəssisələri, orta məktəblər yaradıldı, həmçinin Azərbaycan (türk) dilli təhsilə keçirildi və ali tədris ocağı olan Bakı Dövlət Univresiteti yaradılmasına nail olundu. Ümumiyyətlə, Cümhuriyyətin mövcud olduğu 23 ay ərzində xalqın maariflənməsi və savadlanması istiqamətində mühüm işlər görüldü. Cümhuriyyət qurucularının bu gün təhsil sahəsində keçirdiyi islahatları təhlil etmiş olsaq, günümüzdə təhsil sahəsində əldə olunan uğurların təməlinə bu islahatların dayandığını açıq şəkildə görə bilərik.

Açar sözlər: təhsil, elm, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyət, xalq, universitet, məktəb.

Giriş. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandıqdan sonra onun ən öndə gedən nümayəndələrindən olan Məhəmməd Əmin Rəsulzadə bir sıra gerilikləri, ən əsas da təhsil sahəsində olan problemləri həll etmək məqsədilə müəyyən işlər görmüşdür. Bu yolda onunla addımlayanlar da, fikirlərinə qarşı çıxanlar da olmuşdu. Hələ Cümhuriyyət yeni yaranan dövrlərdə təhsil sahəsində xeyli gerilik müşahidə olunurdu. Hər şeyin təməli olan təhsil sahəsindəki mövcud problemlər ən tez bir zamanda həll olunmalı idi. Bu, xalqın maariflənməsi, inkişafı, dünya görüşünün formalaşması və savadlanması üçün ən vacib məsələ idi. Cümhuriyyət qurucuları təhsil sahəsində qarşıda duran əngəllərin öhdəsindən ən gözəl şəkildə gəlməyə çalışırdılar. 1918-ci ilin 27 iyununda Azərbaycan dilinin dövlət dili elan olunması, təhsilin milliləşdirilməsi, qadın və kişilərə təhsil sahəsində bərabər hüquq əldə verilməsi, 100 gəncin xaricdə təhsil almasının təmin olunması və ən əsas da, xaricə gedə bilməyən gənclərin savadlanması üçün Bakı Dövlət Universitetinin açılması yolunda uzun bir proses keçilmiş oldu. Məktəblərdə kadr çatışmazlığının aradan qaldırılması, tədris müəssisələrinin dərəcə vəsaitləri ilə təmin edilməsi üçün 1 milyon dollar vəsait ayrıldı. Bütün bu görülən işlərlə, əslində bu günkü təhsilimizin təməl daşları qoyulmuş oldu.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin banisi, Azərbaycan ictimai-siyasi tarixinin görkəmli şəxsiyyətlərindən olan Məhəmməd Əmin Rəsulzadə elm və təhsil sahəsində də böyük işlər görmüşdür. O, məqalələrində, çıxışlarında xalqı maariflənməyə, təhsilə, elmə, birliyə, türkçülüyə səsləyirdi. M.Ə.Rəsulzadə o dövrdə gəncləri təhsilə, xüsusən də Azərbaycan dilli təhsilə səsləyir və bu yolda mübarizəsini davam etdirirdi. Elm haqqında çıxışlarında qeyd edirdi ki, "Bu vaxta bizə lazım və vacibdir ki, hümmət edib elm öyrənməyə və öyrətdirməyə səy və kuşiq qılaq. Elmsiz heç bir nöqsanımız götürülməyəcəkdir. Elmin fəzilətində bu bəsdür ki, peyğəmbərlərimiz əleyhissalam hədisi müqəddədə elə bizlərə tapşırıblar" [6].

Rus idarəçiliyi altında olduğumuz dövrdə xalqın təhsil baxımından daim məhdud çərçivədə saxlanmasına çalışılır, təhsilin öndə gedən nümayəndələri müəllimlərə hər cür həqarət və təhdidlər edilir.

di. Ucqarlarda, o cümlədən Şimali Azərbaycanda vəziyyət daha pis idi. Zorla ruslaşdırma siyasəti aparılan çarizm rus dilli təhsil həyata keçirir, o cümlədən milli mədəniyyətin inkişafına da əngəllər yaradırdı. M.Ə.Rəsulzadə yüzilliklər boyu təhsilin fars, ərəb, XIX əsrdən sonra isə rus dillərində aparılmasını kəskin şəkildə tənqid edərək yazırdı ki, “*Çarizm Azərbaycanda ruslaşdırma siyasətini iki yolla həyata keçirirdi. Birincisi, üləmaları, əfəndiləri, mollaları idarələrdə məmur vəzifəsinə təyin edərək özünə “sadiq” tərəfdaşlar yetişdirir, ikincisi isə azərbaycan uşaqlarını rus məktəblərində oxudub, rus təbiətli “uçitellər” hazırlayırdı. Belə olduğu halda Cənubi Azərbaycanda “mirzələr” Sədini, Firdovsini, rus “uçitelləri” isə Tolstoyu, Puşkini, Lermantovu təbliğ edirdilər. Rəsulzadə dəfələrlə vurğulayırdı ki, nə farslaşmış “mirzələr”, nə də ruslaşmış “uçitellər” xalqın istək və arzularını başa düşürmürlər, biz onlarla yanaşı öz şəxsiyyətlərimizi xalqa tanıtmalı və öyrətməliyik. Bu onlarda tarix, ədəbiyyat, təhsil biliklərinin inkişafına ümünilikdə isə onlarda milli özünüdərkini formalaşmasına təkan olacaq*” [7, s.14-15].

Mövcud vəziyyəti dəyişməyə cəhd göstərən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti fəaliyyətinin ilk günlərindən xalqın maariflənməsi, savadlanması, təhsil alması, o cümlədən milli kadrların yetişdirilməsi sahəsində əsaslı tədbirlər həyata keçirmişdi. 1918-ci il iyunun 16-da paytaxt Tiflisdən Gəncəyə köçürüldükdən sonra ikinci müvəqqəti hökumət kabinetinin vətəndaşlara ünvalanan 17 iyun 1918-ci il tarixli müraciətində yeni hökumətin qarşısına qoyulan tələblər sırasına digər sahədəki tədbirlərlə bərabər təhsil, maarif, məktəb sahəsində islahatların aparılması təhsilin tez bir zamanda ana dilinə keçilməsi, təhsil müəssisələrinin milliləşdirilməsi ən vacib tədbirlər sırasına daxil idi.

“*Dil həmənlər millətdir*” deyən Rəsulzadə Azərbaycan türkcəsinin qorunmasını başlıca öhdəliklərdən sayır, millətin oyanışı, bir millət olaraq tam olmasının səbəbini də bunda görürdü. “*Milli dirilik*” məqaləsində yazırdı: “*Milliyyətin ümdə rüxnünü təşkil edən şey dildir. Dil hər bir heyətin hansı bəşər dəstəsinə mənsub olduğunu göstərən bir lövhədir... Bir milliyyəti məhv edib, aradan götürmək qəsdində olan siyasətlər də əsil bunun üçündür ki, təməssül (assimilasiyon) əməliyyatı icra edərək, ən birinci fikirlərini dilə verər və ən əvvəl bir millətin dilini yaddan çıxarmağa səy edirlər*” [3]. Rəsulzadə düşünürdü ki, yad dildə təlim-tərbiyə birbaşa olmasa da, dolaylı yolla gənc nəsli öz doğma soy kökündən uzaqlaşdırır, yad ruhda tərbiyələndirir, öz tarixini, ədəbiyyatını, adət-ənənəsini unutturur, nəticə olaraq xalqına, vətəninə yararsız yad düşüncəli insan yetişdirir.

Cümhuriyyət qurucularınının bu sahədə ən əsas tədbiri dil haqqında qanunun qəbul olunması oldu. 1918-ci il 27 iyun tarixli qərarı ilə Azərbaycan (türk) dilinin dövlət dili elan edilməsi idi ilə bağlı qanun qəbul olundu. Azərbaycan hökuməti ilk gündən başlayaraq əsas tədbirlərinə milli kadrların hazırlanması, bu sahədə təhsilin tamamilə yenidən qurulmasına əsas sıralarda idi.

Uşaqların təhsildən kənar qalmasına birmənalı olaraq qarşı çıxan Rəsulzadə xüsusən Bakı kəndlərində vəziyyəti araşdırmış, araşdırma zamanı 1200-ə yaxın şagirdin məktəbdən kənar qalması aşkarlanmışdı. M.Ə.Rəsulzadə Həsən bəy Zərdabinin dəfnindəki nitqində xüsusən vurğulayırdı ki, “*Cəməti ayılmaq, onu dərrakəli etmək üçün nə lazımdır? Yalnız maarif, maarif, maarif!*” [2]. Yalnız təhsilli və savadlı camaat özünün nə olduğu və nə olacağını anlaya bilər. Bu nitq “*İrşad*” qəzetinin 2 dekabr 1907-ci il tarixli sayında da dərc edilmişdi.

Rəsulzadə uşaqların tərbiyəsi mövzusunda da diqqətdən kənar qoymurdu. “*Açıq söz*” qəzetində nəşr etdirdiyi “*Uşaq bağçası*” məqaləsində uşaqların məktəbə hazırlıqları ilə bağlı xüsusi tərbiyə ocaqlarına cəlb olunmasının ciddi məsələ olduğunu qeyd edirdi. Bu problemi həll etmək məqsədilə 1919-cu ilin 1 mart tarixli qərarına əsasən Bakıda Azərbaycan Birinci milli qadın gimnaziyası nəzdində 1 sentyabr 1919-cu ildən uşaq bağçası təsis olundu. Uşaq bağçasını saxlamaq üçün hətta sentyabrın 1-dən dekabrın 31-nədək büdcədən 30.933 manat 33 qəpik pul vəsaiti də ayrıldı. Cümhuriyyət dövründə “*küçə uşaqlar*”na da diqqət ayrılmış, 1919-cu ilin avqust ayında koloniyaya yaradılmış, bu cür uşaqlar toplanılıb koloniyaya göndərilmişdi. Bakıda isə “*Uşaqlara yardım bürosu*” təşkil edilmişdi.

Təhsil sahəsində qarşılaşılan ən böyük əngəl isə milli kadrların və tədris vəsaitlərinin çatışmazlığı ilə bağlı idi. Bu sahədə bir sıra işlər görülməyə başlanılmışdı. İlk çıxış yolu olaraq Türkiyədən vəsait gətirilməsi və qısamüddətli Azərbaycan dilini bilən müəllim kadrların hazırlanmasına başlanılmışdı. Xüsusən Gəncə, Zaqatala və Şəkidə müəllim seminariyaları açılmış, burada 150-i nəfərə yaxın

oxumağa başlamışdı. Bu sahədə daha bir tədbir, Qori müəllimlər seminariyasının Azərbaycan şöbəsinin Qazaxa köçürülməsi haqqında qərarın verilməsi ilə bağlı idi. Tədris vəsaiti çatışmazlığını aradan qaldırmaq məqsədilə Türkiyədən dərs vəsaiti alınması üçün Xalq Maarif Nazirliyinə 1 milyon dollar vəsait ayrılmışdı. “Görünür, maarifə, təhsilə, mədəniyyətə xüsusi əhəmiyyət verməyin nəticəsidir ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin tarixini tədqiq edən bir çox Qərb araşdırıcıları haqlı olaraq o dövrün Milli Hökumətini “maarifçi hökumət” kimi dəyərləndirirdilər” [4]. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Rəsulzadə həmçinin tarix fənninin tədrisinə də böyük önəm verir, öz tarixini bilməyi vacib sayır, təməlin buradan başladığını və “*bir millətin öz tarixini bilməsi qədər qüvvətli bir ittihad və təcəddün amili təsəvvür edilə bilməz*” deyirdi.

Azərbaycanın müasir tarixinin araşdırmaçısı olan Amerika tarixçisi Tadeuş Svyatoçovski 1985-ci ildə Kembriç Universiteti tərəfindən çap olunmuş “Rusiya Azərbaycanı: 1905-1920” adlı əsərində Cümhuriyyət dönəmində mədəniyyət, təhsil, maarif sahəsində görülən işlərə toxunmuş, yeni rejimin əsas səylərini xüsusən təhsil sahəsinə yönəltməsi və qarşıda duran problemlərin həlli üçün əlindən gələni etməsi barədə yazmışdır. Bu dövrdə Azərbaycan dilinin öyrədilməsinə xüsusi diqqət yetirilmiş, Rusiya tarixi əvəzinə türk xalqları tarixinin tədris edilməsinə başlanılmışdı. İbtidai təhsilin Azərbaycan dilinə keçirilməsi lakin, kadr azlığı nəticəsində orta təhsilin türkləşməsinin ləngiməsi prosesi gedirdi.

Görülən tədbirlər haqqında M.Ə.Rəsulzadə qələmə aldığı “Əsrimizin Siyavuşu” əsərində yazırdı ki, “*təhsil sahəsinin inkişafı sevindirici haldır, istər yeni məktəblərin açılması, kişi və qadın seminariyalarının açılması, Türkiyədən müəllimlər dəvət olunması, istərsə də ibtidai məktəblərin çoxaldılması. Ən əsası isə qadın və kişi təhsilinin bərabər tutulması*”.

Rəsulzadə çıxışlarında dönə-dönə vurğulayırdı ki, gənc nəsil təhsilli olmalıdır. O dövrdə xaricə təhsil almaq məqsədi ilə 100-ə yaxın tələbə göndərmişdi. Rəsulzadənin xüsusən dediyi bu fikir çox önəmli idi. O qeyd edirdi ki, burada da gənclərimizin xüsusən də gənc qızlarımız ali təhsil alması vacibdir. Xaricdə təhsil alıb gələn gənclərimiz qoyun elə burada müasir düşüncəli qızlarımızla ailə həyatı qursun və dünya görüşləri, düşüncələri üst-üstə düşsün.

Bu yolda ən doğru addım universitetin açılması bağlı idi. Bu yolda xeyli əngəllərlə qarşılaşmışdılar. Bu fikir 1919-cu ildə parlamentin altmış yeddinci iclasında birinci məsələ olaraq müzakirə edildi. Rəsulzadə bu sahədə fikirlərinin parlamet üzvlərinə çatdırdı. Parlamentdə universitetin açılmasına tərəddüd edənlər çox idi. “*Kimlər açacaq, necə açılacaq, kimlər oxuyacaq*” deyən insanlar var idi.

M.Ə.Rəsulzadə bu düşüncələri aradan qaldıran və universitet açılmasının millətə gərəклиyi vacib olan məzmununda çıxış edərək dedi: “*Darülfunun faydalarında birisi də budur ki, burada bir kərə elmi bir müəssisə vücuda gələcək. Bununla məmləkətin məchul qalmış bir çox xüsusiyyəti öyrəniləcəkdir. Camaat arasında elmə və fənnə nə qədər həvəs artacaqdır*” [5].

Rəsulzadə həmişə deyirdi ki, kim inkar edə bilər ki, Afina Univesiteti Afina dövlətini yaratmayıb. Biz universitet yaradırsaq, buna da mütləq nail olacağıq. Rəsulzadə açılacaq olan Bakı Dövlət Universitetində tədris dilinin önəmli olduğunu vurğulayırdı: “*Lakin, bu, başqa dildə olsa, Universitetin fəaliyyət göstərməsinə mane olmamalıdır. Universitetdə türk dili keçiriləcək, tələbələrin özləri də Bakıda, öz doğma xalqları içərisində özlərini rahat hiss edəcəklər*” [1].

Universitetin yaradılmasında Rəsulzadənin böyük rolu olmuşdur. Maliyyə vəsiti olmayan gənc bir dövlət üçün yeni açılan təhsil müəssisəsinin xərclərini qarşılamaq heç də asan bir proses deyildi.

Parlamentdə müzakirə zamanı qarşı çıxılrsa da, Rəsulzadə, Nəsim bəy Yusifbəyli və Rəşid bəy Qaplanov üçlüyü sonadək öz prinsipliliyini qorudu, nəticədə universitetin təməli qoyuldu. Təhsinin təşkili haqqında nizamnamənin üç aylıq müzakirəsindən sonra, 1919-cu il sentyabrın 1-indən etibarən universitet fəaliyyətə başladı. Bu sahədə göstərdiyi fəaliyyətin nəticəsi olaraq, Bakı Dövlət Universiteti bir müddət elə Rəsulzadənin adını daşdı. Universitetin ilk rektoru Razumovskinin də xatirələrində var idi ki, parlamentdə universitet məsələsi müzakirə ediləndə buna ən çox qayğı, diqqət göstərən Rəsulzadə olmuşdu. Rəsulzadə həmçinin universitet fəaliyyətə başladıqdan sonra Tarix-filologiya fakültəsində Osmanlı ədəbiyyatı tarixini tədris etməyə başladı.

Həqiqətən, Bakı Dövlət Universiteti Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xalqımıza bəxş etdiyi ən böyük ərimə və şah əsərdir. Bakı Dövlət Universiteti Azərbaycan dövlətçilik tarixində təhsil və dövlət quruculuğu sahəsində ən böyük uğurdur.

Nəticə. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti 23 aylıq qısa bir zaman fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq xeyli işlər görmüş, xalqın bütün sahələrdə inkişafına nail olmaq üçün əlindən gələni əsirgəməmişdir. Xüsusən də təhsil və məktəb məsələsində böyük işlər həyata keçirilmişdir. Çox təsüff olsun ki, sovet dövründə təhsilimizin, tariximizin, mədəniyyətimizin bu parlaq səhifələri xalqdan gizlədilmiş, elm, maarif sahəsində əldə edilən uğurlara qara yaxılmış, təsildə milliləşmə tədbiri isə “antiazərbaycan”, “antimillət” hadisələr kimi qələmə verilmişdir. 1991-ci ildə Azərbaycan xalqı özünün dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra isə, Cümhuriyyət dövründə milli təhsil sahəsində görülmüş tədbirlər tarixşünaslıq ədəbiyyatlarında öz əksini tapmış, yazılan əsər və yazılarda açıq şəkildə bəhs keçmişdir.

Bu gün Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətindən danışanda M.Ə.Rəsulzadə kimi Cümhuriyyət qurucularının müxtəlif sahələrdə ən əsası dövlətçilik və milli şüurun inkişafında özək olan təhsil, maarif və elmin formalaşmasında əməyini qürurla qeyd edirik. Təhsilin Azərbaycan dilində tədrisinə keçilməsi, təhsilin milliləşdirilməsi və mövcudunun artıq 105-ci ilini qeyd etdiyimiz Bakı Dövlət Universitetinin yaradılmasını bu insanlara borcluyuq.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ensiklopediyası. İki cildə. Təkmilləşdirilmiş 2-ci nəşri. II cild. Bakı, Şərq-Qərb, 2014, 472 s.
2. “Rəsulzadənin elm və təhsillə bağlı çox mühüm işləri olub” – professorun maraqlı faktlar // EduPress, 06.03.2023. URL: <https://edupress.az/az/more/66> [30.12.2023].
3. Mələhət Mürşüdlü. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə irsində təlim-tərbiyə məsələləri / Azərbaycan müəllimi, 31 yanvar 2020. URL: <https://muallim.edu.az/news.php?id=9586> [30.12.2023].
4. Misir Mərdanov, Əsgər Quliyev. Azərbaycan təhsili Xalq Cümhuriyyəti illərində (1918-1920). Bakı, Çarşıoğlu, 2003, 240 s.
5. Nəsiman Yaqublu. Cümhuriyyət qurucuları. Bakı, Nurlar NPM, 2018, 504 s.
6. Nəsiman Yaqublu. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə ensiklopediyası. Bakı, Kitab Klubu, 2013, 506 s.
7. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı, Elm, 1990, 116 s.

SAKINA NADIROVA

Azerbaijan University,

2nd course master student majoring "New and recent history of Azerbaijan"

ISSUES OF SCIENCE AND EDUCATION IN THE SOCIO-POLITICAL ACTIVITY OF MUHAMMAD AMIN RASULZADEH

This article talks about the work done by the Azerbaijan Democratic Republic in the field of education after its establishment, and about solving the problems in education as the first issue. With the establishment of the Republic, the Ministry of Public Education began its activities, prepared and presented proposals related to reforms in the field of education. Educational institutions and secondary schools were established, as well as Azerbaijani (Turkish) language began to be used in education, and a higher educational institution Baku State University was founded based on the measures taken by Muhammad Amin Rasulzadeh and other scientists in this field.

People became educated and enlightened as a result of the 23 months reforms in the field of education carried out by the Republic. Today if we analyze we can clearly see that the reforms in the field of education carried out by the founders of the republic are the basis of the successes achieved.

Keywords: education, science, Azerbaijan Democratic Republic, nation, university, school.

Daxil olma tarixi: 30.12.2023-cü il.
Çapa imzalanma tarixi: 16.01.2024-cü il.

UOT 94; UOT 94(479.24)

ŞADİYƏ ƏSGƏRZADƏ

Bakı Dövlət Universiteti
Tarix fakültəsinin "Tarix" ixtisası üzrə III kurs tələbəsi
esgerzadesadiye@gmail.com

SOL SAHİL TÜRKÜSTAN – HUN DÖVLƏTİ OLMUŞMU?

Elmi rəhbər:
tarix üzrə fəlsəfə doktoru Bəymirzə Şabiyev

Məqalədə Sol sahil Türküstan dövlətinin mövcudluğu məsələsi müəyyən mənbələrin təhlili vasitəsi ilə araşdırılmışdır. Burada Azərbaycana baş vermiş türk axınları, hunlar və xəzərlər haqqında məlumatlar, əsas etibarilə xəzərlər və Alban hökmdarı Cavanşir arasında aparılan danışıqlar və xəzərlərin Qafqaz Albaniyasına etdikləri basqınlar haqqında məlumatlar verilmişdir.

Açar sözlər: Hun, Xəzər, Qafqaz Albaniyası, Cavanşir, Xəzər yürüşləri.

Giriş. Azərbaycanın hər iki hissəsinin aparıcı etnosu olan türk mənşəli Azərbaycan xalqının, qafqazdilli və irandilli azsaylı xalqlarının Azərbaycan xalqının etnogenezis prosesində iştirakı məsələsi tarixşünaslıqda son dövrlərdə nisbətən geniş araşdırılırsa da, bu problemlə bağlı mübahisələr indiyə qədər davam etməkdədir. Bəzi tarixçilərin bildirdiklərinə görə, türklər Azərbaycana XI əsrdə Səlcuqlarla birlikdə gəlmişdir. Lakin aparılan tədqiqatlara əsasən Səlcuqlulardan çox-çox öncə Azərbaycan ərazisinə irimiyyətlə türk axınları olmuşdur. Bunlara misal olaraq bolqar, hun, buntürk, oğuzları göstərmək olar. Lakin dəqiq olan odur ki, XII-XIII əsrlərə qədər bu ərazidə xeyli sayda türk etnosları yaşayırdı. Bu dövrdən etibarən isə aparıcı etnos kimi türklər öz mövqelərini daha da möhkəmləndirdilər. Azərbaycanda türk çoxluğunu ayrı-ayrı adacıq kiçik boylar deyil, bulqarlar, onoqurlar, suvarlar, buntürklər, digər hun toplumları xəzərlər kimi böyük etnoslar yaratmışdılar. Bu etnoslardan bir çoxunun, konkret halda hunların və xəzərlərin Azərbaycan tarixində oynadığı rol ilə bağlı polemikaya səbəb olan bir çox məsələlər hələ də qəti olaraq öz həllini tapmamışdır. Belə məsələlərdən biri, əsasını professor Süleyman Əliyarlının qoyduğu və hazırda da tarixşünaslıqda vətəndaşlıq hüququ qazanmayan "Sol Sahil Türküstan – Hun dövləti" məsələsidir. Süleyman Əliyarlının əsaslandırmasına görə, Kürün sol sahilində Hun dövləti mövcud olmuşdur. Cavanşirin danışıqlar apardığı da məhz Hun hökmdarı idi. Öz fikirlərini əsaslandırmaq üçün tarixçi "Ağvan tarixi" kitabına müraciət edərək qeyd edir: "İgid Cavanşir öz taxtında arxayın oturduğu vaxt (642-681), qışda gündüzlə gecənin bərabər olduğu vaxt hunların hökmdarı saysız atlı qoşunla basqın edib, gəldi. Cavanşir öz ölkəsinə ehtiyatlı və hazır olmağı əmr etsə də, Hunlar Kürün bu tayına və Araz sahilinə keçərək, təkcə yerli adamları deyil, həm də Ararat vilayətindən və Sünik ölkəsindən qışlağa gəlmiş adamları, qoyun və mal-qaranı yağmalayıb öz düşərgələrinə əsir apardılar. Bundan sonra hunların hökmdarı Cavanşirin üzünü görmək istədiyindən, qardaşlarını onun yanına göndərərək onunla görüşməyi, qardaşlıq və dostluq birliyi yaratmağı təklif etdi. Ancaq igid və ər knyaz qorxmaq fikrində deyildi" [1, 182].

"Bundan sonra hər iki tərəf barışıq bağlayıb hər biri çayın bir tərəfinə qayıtdı. Növbəti gün Cavanşir 17 ər ilə birlikdə çayı keçib hunların düşərgəsinə gəldi və orada hun hökmdarının qızı ilə evləndi. Bu yaxınlaşma 665-ci ildə oldu" [1, 186]. Süleyman Əliyarlıya görə, Hun dövləti tarixi kitablarda indiyə kimi Xəzər xaqanlığı ilə qarışdırılmaqdadır və belə bir eyniləşdirmənin heç bir elmi əsas yoxdur. Buna səbəb kimi isə, "əski türk ikihakimiyyətliliyi" göstərilir. Belə ki, "Ciftə krallıq" qanunları üzrə "Ulu Kağan" nə akınlara, nə də özündən aşağı, ya yuxarı duran bir hökmdarın görüşünə gəlib, onunla danışıq aparırdı. Bir qayda olaraq bu işləri "Kağan bəy"- Cəbu Kağan aparırdı [1, 186]. Doğurdan da, Transqafqaz ölkələri üzərinə yürüş və savaqları "Quzey hökmdarının canişini" Cəbu Kağan və sonuncunun "Şat" titulu daşıyan oğlu aparırdı [1, 187]. Həmçinin Süleyman Əliyarlı qeyd edir ki, Ağvanda yaşayanlar xaçpərəst, hun hökmdarının təbəəsi olan sol Sahil sakinləri isə büt-pərəst idilər və qarşılıqlı

narazılığı kəsmək, qardaşlıq və dostluq birliyi yaratmaq üçün tərəflər bir-biri ilə görüşüb danışıq və qohum olmuşdurlar [1, 188].

“Ağvan tarixi”nin 32-ci fəslində isə yazılır: “Aqvan əsilzadələrinin bütperəst qızlarla evlənməsi yasaq idi. Və bu yasaq VII əsrin 80-ci illərində aradan qaldırıldı” [2, 237]. Ümumiyyətlə Süleyman Əliyarlının əsaslandırmalarına Musa Kalankatlının “Alban tarixi” əsərinin materiallarına əsasən nəzər salsaq görərik ki, qaynaqda hun və xəzər adları eyniləşdirilir: Varaz Tridat (681) İlizar ilə məsləhətləşib söylədi: “Tacik (ərəb) xalqının üzərimizə qoyduğu vergilər bizi sıxışdırıb bütünlüklə əzməkdədir; o biri bədbəxtlik budur ki, hun qoşunları hər il ölkəmizə yürüş edir və ölkəmiz iki tərəfdən yağılaraq əlindən yağmalanıb talan olur. Mənim sevgili və simsar adamlarım, gələn əmin-amanlığımız üçün ölkəmizdən bir yepiskop seçib seçək. Allahın rəhmi ilə yola düşüb hər iki ölkə başbilənlərini barışıq və qırılmaz sevgi telləri ilə bir-birinə bağlasın, qoy bu gündən onlarla qohumluğa girmək bizə rüsvayçılıq sayılmasın” [2, 254]. Bütün knyazlar və əyanlar onunla razılaşıb elə orada Böyük Kolmank yepiskopu İsrailin üstündə durub, ondan xahiş etdilər ki, hunlar ölkəsinə elçi getsin. Onlar Firuz - Qubad şəhərindən çıxaraq Kür çayını keçib Albaniyanın sərhədini aşdılar və səfərin 12-ci gününü Lpink şəhərinə çatdılar. Şəhərin bütün əhalisi onları qarşılamağa çıxdı. İsrail isə yepiskopluq mənsəbinə görə böyük hörmət və məhəbbət ərz etdilər. Onlar yoluna davam edib, Çilblər ölkəsinə gəldilər. Bir neçə gündən sonra Dərbənd yaxınlığında olan Çola darvazasına çatdılar və burada şəhər əhli onları böyük hörmətlə qarşıladı [2, 256]. Bu zaman bir faktı xatırlayaq: “... Ordusunu götürüb Cavanşir böyük Kür çayının o biri sahilinə keçdi və xəzərlərə hücum etdi. Onun duası rədd olunmadı, çünki döyüş vaxtı onun yorğa atı büdrəyib onu yerə atdı. Lakin Cavanşir ölmədi, Allahın köməyi ilə o, ayağa qalxdı və düşmənlərə qalib gələrək barbar qəbiləsinin başçısına bu sözləri dedi: “Get və Çola darvazasından geri çəkil və bir daha buraya qayıtma, çünki Allahın özü sənə buraya yolunu kəsdirib”” [2, 213]. Gördüyümüz kimi, elçilərin göndərildiyi və görüşdüyü Hunlar kimi xatırlansa da, eyni zamanda ərazi baxımından həmin xalqın həm də xəzərlər olduğu bilinir.

Tarix səhnəsində hələ də müzakirə obyektinə olan Sol Sahil Türküstan dövlətinin mövcudluğu, həmçinin Albaniya hökmdarı Cavanşirin Hunlarla danışıqlar apardığı fikirləri birmənalı şəkildə qəbul edilmir. Araşdırdığımız mənbələr belə qənaətə gəlməyə imkan verir ki, həmin dövrdə hun və xəzər etnonimlərinin eyniləşdirilməsi ilə bu “problem” yaranmışdır. Azərbaycana olan türk axınlarında önəmli yeri tutan xəzərlər və hunlar kompakt şəkildə məskunlaşmış və sonrakı dövrlərdə ortaq bir adla – xəzər kimi adlanmağa başlanmışdır. Bunun da səbəbi kimi xəzərlərin hunlara nisbətə say çoxluğunu göstərə bilərik. Mənbələrdə Hun dövləti adına rast gəlinməsi Süleyman Əliyarlının qoyduğu nəzəriyyəyə doğru gəlir. Cavanşir xəzərlərlə danışıqlar aparmış və xəzər xaqanının qızı ilə nigah qurmaqla iki dövlət arasındakı münasibətləri nizamlamağı bacarmışdı. Araşdırma nəticəsində məlum olmuşdur ki, VII yüzilliyin 60-80-ci illərində Alban hökmdarları Cavanşir və onun varisi Varaz Tridatın intensiv diplomatik əlaqələr saxladığı dövlət heç şübhəsiz, Xəzər xaqanlığı olmuşdur. Musa Kalankatlının “Alban tarixi”ndə hun və xəzər etnonimlərini bir sıra hallarda oxşar və ya fərqli təqdim etməsi Kürün sol sahilində Türküstan – hun dövlətinin mövcud olması faktının təsdiqi üçün yetərsizdir. Bunu Musa Kalankatlının 681-ci ildə Cavanşirin qətlindən sonrakı hadisələri təsvir edən yazıları da bir daha təsdiq edir. Belə ki, Varaz Tridat Cavanşirin qisasını almaq üçün Xəzər xaqanının yürüşündən sonra onlarla münasibətləri nizamlamaq üçün əvvəlcə katalikos Yelizarı, sonra isə yepiskop İsraili diplomatik missiya ilə danışıqlara göndərmişdi. “Alban tarixi”ndə hər iki din xadiminin səfər zamanı keçdikləri marşrut xətti açıq-aydın göstərilmişdir.

Belə ki, “Aqvan tarixi” kitabında yazılır: “Lakin xəzərlərin bu basqınlarda əldə etdikləri böyük qənimətləri- əsirləri, heyvanlar, qızıl qablar və dəbdəbəli geyimləri görənlərin hakim şahzadəsi özlüyündə qərara gəldi ki, gələn il bu yerlərə özü basqın etsin. O, bütün ona tabe olan müxtəlif xalq və qəbilələrə, dağlı və aralıqlara, dam altında yaşayan şəhərlərə ulduzlar altında yatan çöllülərə, dənizdə və quruda yaşayanlara, başları qırılmış və uzun saçlılara (xəzərlər) əmr etdi ki, onların hamısı onun işarəsiylə başdan ayağa kimi silahlanıb bir yerə toplanmalıdırlar. Və Xosrov şahın hakimiyyətinin 38-ci, onun üçün uğursuz olan və qəmli qətlilə, həmin yuxarıda adı çəkilən Cebu Xaqan öz oğlu ilə gəldi və heç kəs onun qoşunlarının sayını deyə bilməzdi” [2, 155].

Şəhər əhli onların zəifliyini və taqətdən düşmələrini oxuyan kimi təkəbbürləndilər və onların məğlubiyyətini lağa qoydular. Onlar iri bir balqabaq gətirib onun üzərində bir dirsək uzunluğunda hunlar çarının surətini çəkildilər və bundan sonra onlar bəzədilmiş balqabağı gətirib qala divarlarının üstünə düşmənin əsgərləri ilə üzbəüz qoyub qışqırıq saldılar: “Budur, sizin çarınız buradadır. Gəlin ona təzim edin, çünki bu – Cebu Xaqandır!” [2, 159]. Gördüyümüz kimi, Süleyman Əliyarlımın qeyd etdiyi, Xəzərlərin hökmdarının canişini Cebu Xaqan burada hun hökmdarı kimi göstərilir. Cavanşirin hunlarla deyil, xəzərlərlə qohum olmasını açıqlayan digər bir məlumat Aqvan Tarixinin 37-ci fəslində öz əksini tapmışdır: “Elə bu vaxt hunların sərkərdəsi və böyük knyazı Alp İlituer saysız-hesabsız ordusunu, Yacuc ölkəsinin müxtəlif yerlərindən gəlmiş cəsur adamları, bayraqları birlikdə silahlı sərkərdələrini toplayaraq Cavanşirin qanını almaq niyyəti ilə Qafqaz dağları ətəklərində vilayətləri və Qəbələ vilayətinin kəndlərini talan etdi. O, öz böyük şəxsi dəstəsiylə düzənlikləri aşaraq Kür çayını keçdi və Uti vilayətinə daxil olaraq burdakı insanları öz mal-qarasıyla birlikdə əsarətə apardı. Sonra onlar qayıtdılar və Lpink yaxınlığında olan düzənlikdə düşərgə saldılar. Albaniya knyazı Varaz Tridat biləndə ki, Xəzərlərin orduları hər yanı amansızlıqla dağıdır, talan edir, o, pərişan olub fikrə getdi” [2, 250]. Verilən bu iki hissənin təhlili zamanı görürük ki, hər iki hadisə eyni zaman dilimində (Varaz Tridatın hakimiyyəti ilində) baş vermişdir. Ardıcıl halda baş verən bu hadisələrin qeydində həm hun, həm də xəzərlər eyniləşdirilmiş halda işlədilir. Bir digər fəsildə, Cavanşirin ölümünə həsr edilmiş ağıda qeyd edilir:

“Azğın şimal küləkləri dayanardı səni görcək,
İndi yurdu sənsiz görüb hunlar qapır baltasını” [2, 247].

Burada şimal küləkləri dedikdə xəzərlər nəzərdə tutulur, sonrakı misrada isə hun etnonimi işlədilir, beləliklə, görürük ki, hun və xəzər adları eyniləşdirilmiş şəkildə yazılır. Bir digər fəsillərdə (24; 29) biz Türküstan ifadəsinə rast gəlirik: “Hətta Türküstan çarı da ondan əmin-amanlıq və dostluq gözləyirdi və Cavanşirə hədiyyə olaraq seçmə atlar və xadimlər göndərirdi” [2, 212].

“O, öz köməyinə saysız Türküstan qüvvələrini də səfərbərliyə ala bilərdi, lakin fikirləşirdi ki, Cənub çarının əsarətinə tabe olmaq daha da məqsədə uyğundur və o, Türküstan qəbilələri ilə qohumluğu sayəsində onları itaətdə saxlayıb istədiyi vaxt yürüşə çağırma bilərdi” [2, 220]. Burada qeyd edilən Türküstan ifadəsi, fikrimizcə, xəzərlərin məskunlaşdığı ərazidir.

M.İ.Artmanov türkütləri xəzərlər kimi adlandırmışdır. Və hesab edirik ki, Türküstan xəzərlərin məskunlaşdığı ərazidir və türkün adı ilə əlaqəli adlandırılmışdır. Bu məsələ ilə bağlı rus tarixçisi, Sovet xəzərşünaslığının banisi Mixail İlliarionoviç Artmanovun “Xəzərlərin tarixi” əsərində kifayət qədər tutarlı faktlar öz əksini tapmışdır. M.İ.Artamonov xəzərlər tarixinə dair son tədqiqatında xəzərlərin Albaniyada qalmaları müddətinin nə qədər uzun olduğu barədə belə deyir: “Zaqafqaziyada türkütlər haqqında “Alban tarixi”nin ətraflı məlumatı bununla bitir, bundan sonra nə varsa, hamısı him və eyhamlardan toxunmuşdur”. Lakin M.İ.Artamonovun bu fikri ilə razılaşmaq olmaz ki, xəzərlər məğlubiyyətə uğradıqdan sonra Albaniyanı həmişəlik tərk etdilər. Qeyd etdiyimiz kimi, hələ Xosrov Ənuşirəvan dövründə Albaniyaya 10 min xəzər köçürülmüşdü, xəzərlərin əlində olan Qəbələ şəhərində onların inzibati mərkəzi yerləşirdi; çox ehtimal ki, xəzərlər cənuba doğru növbəti hücumları zamanı məğlubiyyətə uğradıqda, M.İ.Artamonovun dediyi kimi, Albaniyanı tərk etmədilər, sadəcə Albaniya ərazisində əvvəlki hərəkət yerinə, Qəbələ rayonuna qayıtdılar [3, 283]. Burada onlar öz soyğunçu yürüşləri üçün əlverişli hadisələrin baş verməsini gözləməyə başlayaraq, qərbdə çox ehtimal ki, Gürcüstan sərhədlərində, cənubda isə Kür çayınadək uzanan, şübhəsiz, böyük bir ərazini nəzarət altında saxladılar. Onlar şərqdə öz mərkəzi hakimiyyətlərlə daimi əlaqə saxlayaraq təkə Dərbənd keçidini deyil, Dərbənddən qərbdəki bütün dağ keçidlərini (Ağbulaq, Salavat keçidləri, Bazardüzü dağındakı iki keçidi) də diqqətlə nəzarət altında saxlayırdılar, çünki bu keçidlərdən ən qısa müddətdə Albaniya ərazisinə qoşun yeritmək olardı.

M.İ.Artamonov belə güman edir ki, onun monofizit hesab etdiyi Viro, knyaz Varaz-Qriqoru xaçaçuran etdiyi halda xalkedonçu Bizans imperatoru I İraklinin Varaz-Qriqoru ikinci dəfə xaçaçuran etməsi Vironun xoşuna gəlməyə bilərdi [5, 154-155]. Gördüyümüz kimi, Viro da xalkedonçu idi; odur ki, Varaz-Qriqorun İrakli tərəfindən ikinci dəfə xaçaçuran olunması Albaniya kilsəsini Gürcüstanın da

mənsub olduğu xalkedon kilsə yığıncağına daha möhkəm bağladı. Albaniya tarixində baş verən sonrakı hadisələr təsdiq edir ki, Albaniya kilsəsi məhz katolikos Vironun hökmranlığı dövründən etibarən xalkedon kilsə yığıncağı mövqeyində idi. Viro 25 illik həbsdən azad olunduqdan sonra vətənə getdi. “Viro vətəninə gəldikdən sonra öz yerarxiya kilsələrinin qarşısında səcdə edib qapı və döşəmələrini qucaqlayır, sel kimi göz yaş axıdıb dizi üstə yerdə sürünürdü”. Lakin katolikosa “bir az istirahət etmək və həsrətini çəkdiyi” dogma yurdunu “doyunca görmək” müyəssər olmadı, çünki “onu dəhşətli kədər, zəhmət və məşəqqətlər gözləyirdi və çox keçmədən baş verən dağıntının şahidi olmalı idi” [3, 71]. Məlum olduğu kimi, 627-ci ildə, Vironun azad olmasına bir il qalmış, Bizans ilə xəzərlər arasında İrana qarşı bağlanan hərbi ittifaqa görə Xəzər orduları Zaqafqaziya ərazisinə ilk böyük basqına başladılar [5, 152-153]. Bizans tarixçisinin bildirdiyinə görə, “İmperator İraklinin Sasanilərlə müharibəsi zamanı İrakli xəzərlər adlanan Şərq türkləri ilə ittifaq bağladı. Onlar xaqandan sonra ən böyük şəxs sayılan [Cebu Xaqanın] rəhbərliyi ilə Atrpatakan əyalətinə soxuldular. Xəzərlərin bu hücumu “Ağvan tarixi”ndə əks olunmuşdur; burada deyilir: “xəzərlərin saysız-hesabsız quldur dəstələri İraklinin buyruğu ilə ölkəmizə [Albaniyaya] basqınlar edirdi”. Ölkəyə soxulan xəzərlər birinci zərbəni Dərbəndə endirdilər. Onlar şəhəri uzun müddət mühasirəyə alandan sonra Dərbəndin “gözəl hasarlarını” dağıtdılar; halbuki İran şahları bu hasarları çəkmək üçün memarları səfərbərliyə alıb bir çox müxtəlif materiallar axtarmaqla ölkəmizi [Albaniyanı] taqətdən salmışdılar” [3, 413]. M.İ. Artamonov belə hesab edir ki, xəzərlərin Albaniyadakı üçillik hökmranlığı bununla başa çatır və A. Y. Kırmskinin iddia etdiyi kimi, xəzərlərin bu ölkədə “yüzlük hökmranlığı barəsində heç söz ola bilməz”. O öz iddiasını əsaslandırmaq üçün M. Kalankatukluya istinad edir ki, o da belə yazır: xəzərlər 10 minlik İran ordu-sunu darmadağın etdikdən sonra, yenidən “keçidlərlə üç dövlətə - Ermənistan, Gürcüstan və Albaniyaya tərəf üz qoydular”, lakin “məğlub edildilər” [3, 153].

M.İ. Artamonov L. N. Qumilyevin fərziyyələrinə əsaslanaraq bu faktı əsassız hesab edir ki, “M. Kalankatuklu L. N. Qumilyevin “türkütələr” adlandırdığını “xəzərlər adlandırır və xəzərlərin qısa müddət üçün Albaniyada olmamasını 630-cu ildə Qərbi türkütələr xaqanlığındakı hadisələrlə əlaqələndirir” [3, 92-93].

Xəzərlərin Arran əhalisinə münasibəti haqqında “Azərbaycan tarixi”ndən verilən izahat heyrətə səbəb olur, çünki burada deyilir ki, İranla Bizans arasındakı müharibələr zamanı xəzərlər “albanlarla dostlaşıb onlarla birlikdə Bizans qoşununu düşməncəsinə qarşıladılar” [6, 85]. Gətirilən material bunun əksini göstərir. M.İ. Artamonov yazır ki, xəzərlərin əzəmətli paytaxtı Varaçan - Bələncər, yaxud Bulker-Bolqar kimi əraziləri əhatə edirdi və onun əhalisinin əksəriyyəti barsil-bersullardan ibarət idi. Varaçan şəhəri dağıldıqdan sonra paytaxt hunlar ölkəsinin digər bir hissəsinə - Səməndər şəhərinə köçürüldü. M.İ. Artamonova görə, ərəb və Bizans mənbələri xəzərləri türk xalqları sırasına aid edir. O, sözlərinə davam edərək yazır ki, Xəzər xaqanı İosifin (Yusifin) məktubu da xəzərlərin türk xalqlarından biri olmasını təsdiq edir.

Nəticə. Tarix səhnəsində hələ də müzakirə obyektinə olan Sol Sahil Türküstan dövlətinin mövcudluğu, həmçinin Albaniya hökmdarı Cavanşirin Hunlarla danışıqlar apardığı fikirləri birmənalı şəkildə qəbul edilmir. Apardığım mənbələrin təhlili və göstərdiyim faktlar əsasında belə qənaətə gəlinir ki, həmin dövrdə hun və xəzər etnonimlərinin eyniləşdirilməsi ilə bu problem yaranmışdır. Azərbaycana olan türk axınlarında önəmli yeri tutan xəzərlər və hunlar kompakt şəkildə məskunlaşmış və sonrakı dövrlərdə ortaq bir adla – xəzər kimi adlanmağa başlamışdır. Bu isə VII yüzilliyin 30-80-ci illərində hun subetnosunda hunlara nisbətə xəzərlərin aparıcı mövqə tutması ilə bağlıdır. Bəhs olunan dövrdə qaynaqlarda xüsusi ilə də Musa Kalankatlının “Alban tarixi”ndə Hun dövləti ifadəsinə yer verilməsi Süleyman Əliyarlının irəli sürdüyü Sol Sahil-Hun Türküstan dövləti iddiasının isbatı üçün yetərli və tutarlı argument hesab edilə bilməz. Cavanşir xəzərlərlə danışıqlar aparmış və xəzər xaqanının qızı ilə nigah qurmaqla iki dövlət arasındakı münasibətləri nizamlamağı bacarmışdır. Araşdırma nəticəsində məlum olmuşdur ki, VII yüzilliyin 60-80-ci illərində Alban hökmdarları Cavanşir və onun varisi Varaz Tridatın intensiv diplomatik əlaqələr saxladığı dövlət heç şübhəsiz, Xəzər xaqanlığı olmuşdur. Musa Kalankatlının “Alban tarixi”ndə hun və xəzər etnonimlərini bir sıra hallarda oxşar və fərqli təqdim etməsi Kürün sol sahilində Türküstan-Hun dövlətinin mövcud olması faktının təsdiqi üçün yetərsizdir. Bunu Musa Kalankatlının 681-ci ildə Cavanşirin qətindən sonrakı hadisələri təsvir edən yazıları da

bir daha təsdiq edir. Belə ki, Varaz Tridat Cavanşirin qisasını almaq üçün Xəzər xaqanının yürüşündən sonra onlarla münasibətləri nizamlamaq üçün əvvəlcə katalikos Yelizarı sonra isə yepiskop İsraili diplomatik missiya ilə danışıqlara göndərmişdi. “Alban tarixi”ndə hər iki din xadimlərinin səfər zamanı keçdikləri marşrut xətti açıq-aydın göstərilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi. S.Əliyarlının redaktəsi altında. Bakı, Çıraq, 2009, 861 s.
2. Moisey Kalankatlı. Alban tarixi. Bakı, Elm, 1993, 293 s.
3. Артамонов М.И. История хазар. Л., Изд-во Гос. Эрмитажа, 1962, 523 с.
4. Bünyadov Ziya. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 424 s.
5. Azərbaycan tarixi. 7 cildə. II cild (III-XIII əsrin I rübü). Bakı, Elm, 1998, 596 s.
6. Fərda Əsədov. Xəzərlər və Azərbaycan. Bakı, Elm-təhsil, 2018, 178 s.
7. Şahlar Şərifov. Ərəb-Xəzər müharibəsi və Azərbaycan // Akademik tarix və düşüncə dergisi, 2020, Cilt: 7, Sayı: 1, s.685-699.

SHADIYA ASKARZADEH

*3rd year student of the Faculty of History majoring in History,
Baku State University*

LEFT BANK TURKESTAN - WAS IT A HUN STATE?

In the article, the issue of the existence of the state of Left Bank Turkestan was investigated by means of the analysis of certain sources. Here, the information about the Turkic flows, Huns and Khazars that happened to Azerbaijan, mainly the negotiations between the Khazars and the Albanian ruler Javanshir and the Khazars' raids on Caucasian Albania are given.

Keywords: Hun, Khazar, Caucasian Albania, Javanshir, Khazar marches.

Daxil olma tarixi: 15.11.2023-cü il.
Çapa imzalanma tarixi: 16.01.2024-cü il.

UOT 94

TURAL QAFFAROV

Bakı Dövlət Universiteti,
Tarix fakültəsinin tarix ixtisası üzrə IV kurs tələbəsi
qaffarovtural75@gmail.com

TÜRK XALQLARININ DÖVLƏTÇİLİK TARİXİNDƏ KİRMAN SƏLCUQLU DÖVLƏTİNİN YERİ

Elmi rəhbər:
tarix üzrə fəlsəfə doktoru Sevinc Ruintən

Məqalədə Böyük Səlcuqlu İmperiyasının quruluş tarixi qısa şəkildə diqqətə çatdırılmış, Mərv qurultayı zamanı Çağrı bəyin böyük oğlu Kavurdun Kirman bölgəsinin fəthi ilə vəzifələndirildiyi qeyd olunmuş; türk tarixində ilk dəfə dəniz səfərinə çıxaraq zəfərlə geri dönmən Kavurd bəyin hərbi səfərləri ilə yanaşı, dövlət daxilində həyata keçirdiyi abadlıq və quruculuq fəaliyyətləri araşdırılmışdır. Bununla yanaşı, Kavurdun Böyük Səlcuqlu sultanları Alp Arslan (1063-1072) və Məlikşaha (1072-1092) qarşı qaldırdığı qiyamlar da təsvir edilmiş; onun ölümündən sonra varislərinin həyata keçirdiyi daxili və xarici siyasət təhlil edilmişdir. Həmçinin, Kirman Səlcuqlularının tarixi haqqında yazılan mənbələr – “Tarixül-Azimi”, “Tevarih-i-Al-i-Selçuk”, “Vekayi-Kirman”, “Şiraznamə” və digərləri barəsində məlumat verilmişdir.

Açar sözlər: Böyük Səlcuqlu imperiyası, Kavurd, “Tevarih-i-Al-i-Selçuk”, Məhəmməd ibn İbrahim, Məkran, Ciuft.

Giriş. Türk xalqlarının dövlətçilik tarixində özünəməxsus yeri olan dövlətlərdən biri də 1048-1187-ci illərdə mövcud olmuş Kirman Səlcuqlu dövlətidir. Bu dövlətin tarixinin öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətli olan bir sıra mənbələr günümüze gəlib çatmışdır ki, onlardan biri də XII yüzilliyin suriyalı tarixçilərindən olan Əbu Abdullah Məhəmməd əl-Aziminin müəllifi olduğu əsərdir. Dünyada tək nüsxəsi Türkiyədə olan “Azimi Tarihi” və ya “Tarixül-Azimi” əsərinin Səlcuqlularla əlaqəli hissələrində 1038-ci ildən başlayaraq 1143-cü ilə qədərki hadisələr təsvir edilmişdir. Salnamə tipində olan əsər Hz.Adəmdən başlayıb, Abbasi xəlifəsi əl-Muktefi Liemrillahın hakimiyyətinin sonuna qədər, yəni 1160-cı ilə qədərki geniş hadisələri özündə əks etdirir. Əsərin əvvəlində Hz.Məhəmməd Peyğəmbərdən və dörd xəlifədən, sonrakı hissələrində Əməvi, Abbasi, Misir Fatimiləri, Buveyhilər, Qaraxanlılar, Qəznəvilər, Böyük Səlcuqlu, Kirman, İraq və Suriya Səlcuqlularından bəhs olunur [9, s.3].

1886-cı ildə Th.Houtşmanın nəşr etdirdiyi “Receuil de Textes relatifs a l’Histoire des Seljoucides” adlı çoxcildli monoqrafiyasının birinci cildini təşkil edən, Məhəmməd ibn İbrahim Kirman səlcuqlarının tarixi haqqında yazdığı “Tevarih-i-Al-i Selçuk” əsəri Böyük Səlcuqlu dövlətinin bu qolu üçün nadir əlyazma olub, vacib tarixi əhəmiyyət daşıyırdı. Məhəmməd ibn İbrahim əsərini daha qədim mənbələrə dayanaraq, XVII əsrin əvvəllərində yazmışdır. Həmin mənbələrin içində ən vacibi XI-XII əsrlərdə qələmə alınmış, Afzal ul-Din əbu Həmid Əhməd ibn Hamid Kirmaninin müəllifi olduğu, lakin dövrümüze qədər gəlib çatmayan “Bada’i’ ahazman fi vaka’i-i Kirman” adlı əsərdir. Məhəmməd ibn İbrahim əsərində qeyd edir ki, verdiyi məlumatın çoxunu bu əsərdən almışdır [5, s.127].

Afzal ul-Din əbu Həmid Əhməd ibn Hamid Kirmaninin müəllifi olduğu və Kirman Səlcuqlu dövlətinin varlığına son qoyan Oğuz bəyi Məlik Dinara təqdim edilmək üçün qələmə alınmış “İkd-ul-’ula li’l-mevkif il-ala” əsərində Kirman Səlcuqlu hökmdarlarından Kavurdla yanaşı, Sultan-Şah, Məlik Məhəmməd, Toğrul-Şah haqqında da məlumat verilmişdir. Əsərdəki məlumatlar Məhəmməd ibn İbrahim yuxarıda bəhs etdiyimiz əsərindəki məlumatlara tamamilə uyğunluq təşkil edir. Beləliklə, Məhəmməd ibn İbrahim yuxarıda qeyd etdiyimiz müəllifin hər iki əsərindən həm iqtibas gətirmiş, həm də bəzi hissələri dəyişmədən öz əsərinə əlavə etmiş, müəllifin əziyyətini qiymətləndirmiş, onun şəxsiyyət və fəaliyyətinə sadıq qalaraq, əsərindən istifadə etdiyini qeyd etmişdir [5, s.127].

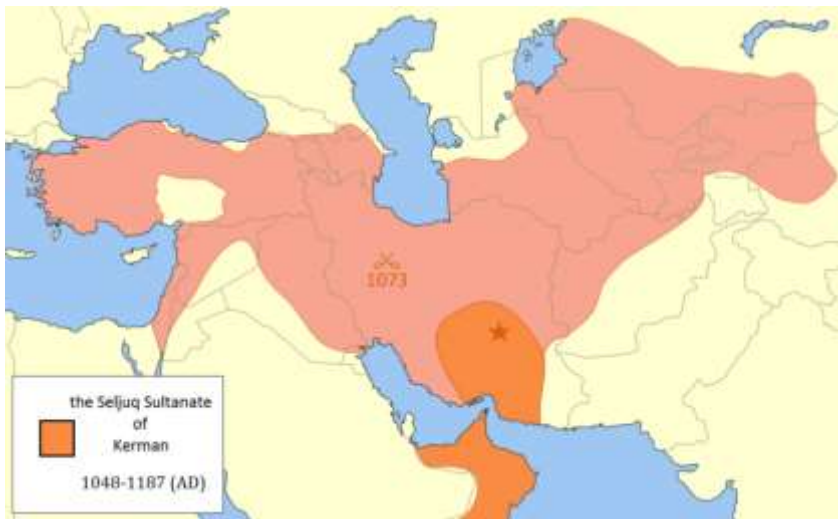
Kirman Səlcuqlularının tarixini qələmə alan orta əsr müəlliflərindən Efdaleddin Kirmaninin “Vekayi-Kirman”, Əbul-Abbas Şirazinin “Şiraznamə” əsərlərini də qeyd etmək vacibdir [10, s.255].

Səlcuqlu fəthinə qədər Kirman tarixinə baxış. Kirman bölgəsi mərkəzi İranda yerləşən Dəştülut çölünün cənub-qərbində əhatə edir. Relyefinə görə dağlıq olan bölgənin mərkəzi - Kirman şəhər-qalası 239-240-cı illərdə Sasani imperatoru I Ərdəşir Babəkan tərəfindən müdafiə məqsədi ilə tikilmişdir. Antik dövr müəlliflərindən Strabon bu şəhəri “Karamania”, Ptolomey isə “Karmana” adlandırmışdır ki, bu ad sonralar tədricən “Kirman”, müasir fars dilində isə “Kerman” xüsusi isminə çevrilmişdir. 945-1000-ci illərdə yaşamış orta əsr ərəb coğrafiyaçısı əl-Müqəddəsi Kirmanı kiçik, lakin üç bürclə əhatə olunmuş müdafiə- istehkam tipli bir şəhər olaraq təsvir etmişdir. Bu bürclərin ikisi Qala-i-Ərdəşir və Qala-i-Duhtər təpələrində, üçüncüsü isə Ulu Caminin (Ulu Məscidin) ətrafında yerləşirdi [3, s.62].

Kirman bölgəsinin Ərəb xilafəti tərəfindən fəthinə hələ Hz.Ömər in xəlifəliyi dövründə 638-ci ildə başlandı da, bölgədə üsyanlar və siyasi qarışıqlıqlar baş verdiyinə görə, burada İslam hakimiyyəti 720-ci ildə Əməvi xəlifəsi Ömər ibn Əbdüləziz tərəfindən bərqərar edilmişdir. Kirman bölgəsinin yerli əhalisi Sasanilər dönməindən zərdüştlüyə sitayiş etsə də, Ömər ibn Əbdüləzizin valisi Qazban ibn Kabsiri eş-Şeybani Kirman bölgəsindəki zərdüşt məbədlərini dağıtmışdır. Buna baxmayaraq, bölgədə zərdüştlüyə inanc IX yüzilliyə qədər davam etmişdir. Hətta müasir dövrümüzə Kirmanda yerləşən Məcusisi məhəlləsinin cənub-şərqində zərdüştlər qrupları şəklində yaşamağa davam edirlər [3, s.62].

Abbasi xilafətinin ilk hakimiyyəti dövründə Kirman şəhəri çox da ön plana çıxmamışdır. 902-ci ildə Kirmanda Saffarilərdən Yaqub ibn Leys və Əmr ibn Leysin valilik dönəmi başa çatdıqdan sonra, burada mərkəzdənqəçmə meyilləri güclənməyə başlamışdı. 927-ci ildə Samani əmiri Əbu Əli Məhəmməd ibn İlyas bölgəyə hakim olmuş və bölgənin mərkəzi şəhərini Sircandan Kirmana köçürmüşdü. Onun əsas məqsədi bölgəni İran Buveyhilərinin hücumlarından qorumaq idi. 968-ci ildə bölgə Buveyhilər tərəfindən işğal edildi. Bunun ardınca, bölgə 1032-ci ildə Qəznəli I Məsud tərəfindən zəbt edildi və səlcuqlu fəthinə qədər bir müddət bölgə Qəznəliyə hakimiyyətində qaldı [3, s.62].

Qəznəliylə aparılan mübarizənin məntiqi yekunu kimi, 1040-cı il Dəndənəkan zəfəri ilə Böyük Səlcuqlu dövləti rəsmən qurulmuş oldu. Bu hadisədən sonra Səlcuqlular nəslini iki böyük qola böldü. Səlcuqun oğlu Mikayılın nəslindən gələn böyük Səlcuqlular (1038-1157), İraq (1118-1194), Kirman (1048-1187) və Suriya Səlcuqlu (1079-1118); Arslanın (İsrail) nəslindən gələn böyük Səlcuqlu dövlətlərini qurdular. 1040-cı ildə keçirilən Mərv qurultayında qədim türk hakimiyyət anlayışına uyğun olaraq, o zamana qədər ələ keçirilən torpaqlar və gələcəkdə də fəth ediləcək torpaqlar xanədan mənsubları arasında bölüşdürüldü. Bu zaman Çağrı bəyin oğlu Kavurd Kirman bölgəsi verildi. 1042-1043-cü illərdən başlayaraq Kavurd Kirman bölgəsinə hücum etməyə başladı. Hücumların məntiqi nəticəsi o oldu ki, Kavurd 1048-ci ildə Buveyhilərin hakimiyyəti altında olan Şimali Kirmanı və ya Sərdsir bölgəsini də fəth edərək Kirman Səlcuqlu dövlətini qurdu [3, s.62].

Kirman məliki Kavurd. Türk tarixində ilk hərbi-dəniz əməliyyatı. Kirman məliki Kavurd hakimiyyətdə olduğu dövrlərdə Ərəbistan yardımadasının şərq ucqarında yerləşən Oman Buveyhilərin idarəsi altında idi. Buranın hakimi Əbu Kalicar Mərzbanın oğlu Əbu Müzəffər idi. 1050-ci ildə Şeyx Rəşid ibn Səidin başçılığı altında xaricilər Əbu Müzəffəri məğlub edib əsir aldılar. Buveyhilər bu məğ-

lubıyyəti qəbul etməyib, Şəhriyar ibn Tafilin başçılığı altında ordunu Omana göndərdilər. Səlcuqlu fəthləri dövründə, Şəhriyarın Oman hakimi olması, onun xariciləri məğlub edib, buranı yenidən Buveyhilər dövlətinə birləşdirməsinin aydın göstəricisi idi. Şeyx Rəşid ibn Səid isə Şəhriyara qarşı döyüşdə və ya döyüşdən sonra öldürülməsi faktı tarixçilər tərəfindən qəbul edilir. Onun ölüm tarixi 1053-cü il aprel-may aylarına təsadüf edir [6, s.17].

Digər tərəfdən, Məlik Kavurd Kirmana hakim olduqdan sonra diqqəti zəngin təbii sərvətlərlə və müxtəlif xəzinələrlə dolu Omana yönəltdi. Dənizçilik təcrübəsinin olmamasına baxmayaraq, döyüşlərdə əzmkarlıqla zəfərlər qazanan Kavurd Hörmüz əmiri Bədr İsa Caşuyu hüzuruna çağıraraq, əsgərlərini Omana keçirmək üçün hazırlıq görməsini, gəmilər və qayıqlar toplanmasını əmr etmişdi. Əmrə tabe olan Hörmüz əmiri gəmiləri və gəmi heyətini hazırladı. Beləliklə, Kavurd bəlkə də həyatında ilk dəfə gördüyü dənizdə, Oman sahillərinə doğru yelkən açdı. Qeyd etmək vacibdir ki, o idarəsi altındakı gəmilərlə həm Səlcuqlular, həm də türk dünyası tarixində ilk dəfə dəniz səfərini gerçəkləşdirmiş oldu [6, s.17].

Səlcuqluların Oman sahilinə çıxışı, həm buranın yerli əhalisi, həm əsgərlər, həm də Buveyhi hakimi Şəhriyar ibn Tafil üçün gözlənilməz olmuşdu. Müqavimət göstərmək üçün qüvvələrini toplaya bilməyən Şəhriyar gizlənmək məcburiyyətində qaldı. Səlcuqlular heç bir müqavimətə rast gəlmədən Omana hakim oldular. Kavurd bəy hökmdarlıq əlamətlərindən xütbə və sikkənin öz adına olmasını əmr etmişdi. Kavurdun Şəhriyarı sərbəst buraxması qarşılığında, Şəhriyar da özünün və sələflərinin qoruyub saxladığı xəzinə və qiymətli daşlarını Kavurda təslim etdi. Beləliklə, Kavurd Şəhriyarı hakimiyyətdə saxladı və adamlarından birini ona “şahne” (şahne-bir şəhər və ya bölgənin ictimai asayiş və xarici hücumlara qarşı mühafizəsindən cavabdeh olan vali – T.Q.) olaraq təyin edərək Kirmana geri döndü [6, s.17-18].

Tarixi mənbələrdə Omanın Kavurd tərəfindən zəbt edilməsi tarixi dəqiq göstərilməmişdir. 1838-1914-cü illərdə yaşamış və müxtəlif ərəbdilli ölkələrdə, xüsusən Omanda diplomat kimi xidmət etmiş Britaniya Ordusunun zabiti Samuel Baret Miles “The Countries and Tribes of the Persian Gulf” əsərində Kavurdun Fars əyalətini ələ keçirməsindən sonra, 1063-cü ildə diqqətini Omana yönəltdiyini və buranı ələ keçirdiyini qeyd etmişdir. Prof.Dr. Erdoğan Merçil “Kirman Səlcuqluları” adlı monoqrafiyasında bununla razılaşmadığını qeyd edərək, Efdal ed-Din Kirmaninin “Bedayi-ül-Ezman” əsərinə istinadən Kavurdun Omanı 1053-cü il aprel-may ilə 1062-ci il iyul-avqust tarixləri aralığında ələ keçirdiyini bildirmişdir. Doğrudur, Efdal ed-Din əsərində Omanın fəthi haqqında dəqiq tarix verməmişdir, lakin müəllif qeyd edir ki, Omanın fəthi Kavurdun Fars əyalətinin zəbtindən əvvəl, Kirman əyalətinin zəbtindən sonra baş vermişdir. Erdoğan Merçil güman edir ki, S.B.Miles Kirman və Fars əyalətlərini bir-biri ilə qarışdırmışdır. Xaricilərdən Rəşid ibn Səidin öldürülməsi və Buveyhi hakimi Şəhriyarın Omanı ələ keçirməsi faktı 1053-cü ilə təsadüf edir. Kavurd 1062-ci ildə Fars əyalətini zəbt etmişdir. Bütün bunları nəzərə alaraq, Erdoğan Merçilin Omanın fəthi üçün irəli sürdüyü tarix daha məntiqə uyğundur [6, s.18].

Kavurdun Səlcuqlu hakimiyyətinə qarşı üsyanları. 1062-ci ildə Kavurd Şiraz şəhərini tutaraq, Şebankare əmiri Fazlaveyhi ağır məğlubıyyətə uğratmış və Fars bölgəsini Kirman Səlcuqlu Məlikliyinin tərkibinə qatmışdır. Bununla yanaşı Kavurd Şiraz şəhərində Abbasi xəlifəsi Kaim-Biemrillah, Sultan Toğrul (1038-1063) və öz adına xütbə oxutdurmuşdur [1, s.150]. Böyük Səlcuq Sultanı Alp Arslan Fars bölgəsinin idarəçiliyini Kavurdun əlindən aldığına görə, o, 1067-ci ilin əvvəllərində Alp Arslanın adına oxunan xütbəyi qaldıraraq, valisi olduğu Kirmanda yalnız öz adına xütbə oxutdurub, sikkə buraxmışdı. Kavurdun buraxdığı yeni sikkələrdən 100-ə qədəri tacirlər vasitəsi ilə Alp Arslanın hakimiyyəti altında olduğu bölgəyə qədər gəlib çıxmışdı. Alp Arslan Kavurdun kəsdirdiyi yeni pulları incələyib, tacirlərdən də bu barədə məlumat aldıqdan sonra, dərhal Kirmandakı üsyanı yatırmaq üçün 1067-ci ilin may-iyun aylarında səfərə çıxdı [11, s.30].

Kavurd Bərdəsir qalasında mövqə tutmuşdu. Tərəflər arasında baş verən döyüşdə Kirman Səlcuqlu qoşunları məğlubıyyətə uğradıldı. Bütün bunlara rəğmən, Alp Arslan qardaşını bağışlamış və Kirman bölgəsinin idarəsini ona tapşırırmışdı [11, s.30-31].

1068-1069-cu illərdə Kavurd səltənətə sahib olmaq üçün yenidən üsyan qaldırdı və bu dəfə düşməni Fazlaveyhlə qüvvələrini birləşdirdi. Sultan Alp Arslan vəziri Nizamülmülkü Fazlaveyhin qüvvə-

lərinin üzərinə göndərdi, özü isə Kirmana hücum etdi. Nizammülk hiylə işlədərək, Fazlaveyhi əsir almağa müvəffəq oldu. Alp Arslan isə ordusu içərisində Kavurdu dəstəkləyən qüvvələrin olduğunu anlayanda, 1069-cu ildə Kirmanı tərk etmək məcburiyyətində qaldı [7, s.94].

Alp Arslan ölüm yatağında ikən həyat yoldaşı Səfəriyyə Xatunun Kavurd Bəy ilə evlənməsini və onun Şirazda yerləşdirilərək, nəzarət altında tutulmasını Məlikşaha vəsiyyət etmişdi. Məlikşahın gənc və təcrübəsiz olduğunu düşünən Kavurd Səlcuqlu taxtını ələ keçirmək üçün Rey şəhərinə doğru hücumu başladı. Ancaq Məlikşahın sərkərdəsi Əmir Savtəginin başçılığı altındakı qüvvələr Kavurdu ağır məğlubiyyətə düşürdülər. 1073-cü ilin aprel ayında Həmədan yaxınlığındakı Kerec mövqeyində baş verən daha bir döyüşdə Kavurd məğlub edildi. Həmədan dağlarına qaçan Kavurdu Əmir Temirek yaxalayıb əsir aldı. Məlikşahın hüzuruna gətirilən Kavurd vəzir Nizammülkün israrı nəticəsində öldürüldü [8, s.73-74].

Kavurdun bir hökmdar kimi ən böyük xətası, Böyük Səlcuqlu dövlətini ələ keçirmək üçün taxt-tac mübarizələrinə qarışması oldu. Bütün bunlara rəğmən, Kavurd xalqa ədalətlə davranmış, yollarda təhlükəsizlik məqsədi ilə qüllələr tikdirmiş və onlara mühafizə dəstələri yerləşdirmişdir. Əlbəttə ki, bu, təkə şəhərdə ictimai asayiş qorumaq üçün deyil, həm də ticarət yollarının mühafizəsi üçün dövrün tələblərinə görə atılmış bir addım idi. Kavurdun hakimiyyət dövründə Kirman Səlcuqlularında Türkmən nüfuzu artmağa başlamışdır. İdarə etdiyi bölgələrdə məscid, hamam, karvansaraylar tikdirmiş, yeni su quyuları qazdırmış, bəndlər inşa etdirmişdir [8, s.74].

Kirman Səlcuqlu dövləti Kavurdun varislərinin hakimiyyəti dövründə. Kavurd öldürüldə onun Sultənşah, Əmirənşah, Kirmanşah, Turanşah, Mərdənşah, Nuh adlı çox sayda oğlanları var idi. Bunların arasından Kirmanşah 1073-cü ildə atasının vəsiyyətinə görə, hakimiyyətə keçdi. Ancaq onun hakimiyyəti bir il sürdü və vəfatından sonra hakimiyyətə Kavurdun kiçik oğlu Hüseyn keçdi. 1074-cü ilin sentyabr-oktyabr aylarında Sultənşah Hüseyni taxt-tacdan saldı. 1085-ci ildə Sultənşah xəstələnib vəfat etdikdən sonra, hakimiyyətə Turanşah keçdi. Turanşahın hakimiyyəti dövründə 1094-cü ildə Böyük Səlcuqlu qoşunlarını məğlubiyyətə uğratsa da, Kirman Səlcuqluları Fars bölgəsi üzərində heqemonluğunu itirməyə başlamışdı [2, s.125-126].

1097-ci ildə Turanşah vəfat etdikdən sonra hakimiyyətə gələn İrənşah 1098-1099-cu illərdə Fars bölgəsini Böyük Səlcuqlulardan almağa müvəffəq oldu. Ətrafındakı bir qisim qüvvələrin təsiri altına düşən İrənşah Batini məzhəbinə girmiş, xalqa, xüsusilə elm və din xadimlərinə zülm etməyə başlamışdı. Alimlər və şeyxülislamın fətvası ilə, 1101-ci ildə İrənşah öldürüldü. İrənşahın öldürülməsindən sonra hakimiyyətə keçən Kirmanşahın oğlu I Arslanın dövründə Oman ərəzindəki üsyanlar yatırıldı və bölgə yenidən Kirman Səlcuqlularına tabe edildi. 1142-ci ildə Arslanşahın oğlu Məhəmməd atasının yaşlandığını və dövlət işlərini görə bilməyəcəyini irəli sürərək, onu Kale-i-Kuhda yerləşən həbsxanaya göndərdi. Məhəmməd ibn Arslanşah hakimiyyətinin ilk illərində Böyük Səlcuq Sultanı Səncərə, onun Oğuzlara əsir düşməsindən sonra İraq Səlcuq Sultanı II Məhəmməd ibn Mahmud tabe olmuşdu. 1156-cı ildə Məhəmməd ibn Arslanşahın ölümündən sonra hakimiyyətə gələn Toğrulşahın dövründən başlayaraq, atabəylərin dövlət üzərindəki təsiri artmağa başladı [2, s.126-127].

1170-ci ilin martında Toğrulşahın ölümündən sonra Atabəy Reyhan və Qütbəddin Məhəmməd taxt-tac mübarizəsində əsas siyasi fiqurlardan birinə çevrildilər. Əvvəlcə, Atabəy Reyhanın dəstəyi ilə Toğrulşahın oğlu Bəhramşah taxta keçir. 1170-ci ilin iyununda isə II Arslanşah Kirman taxtında oturdu. Onun hökmranlığı doqquz ay davam etdi. 1171-ci ilin fevralında Bəhramşah yenidən Kirman taxtını ələ keçirdi. II Arslanşah yardım istəmək üçün İraq Səlcuq Sultanı Arslanşahın yanına qaçdı. O, 1172-ci ilin iyununda İraqdan aldığı qüvvələrlə Kirman Səlcuqlularının mərkəzi şəhəri Bərdəşiri mühasirəyə aldı. 1172-ci ilin noyabr-dekabr aylarında isə Bəhramşah və II Arslanşah arasındakı anlaşmaya əsasən Bəm şəhəri və ətraf bölgələr Bəhramşahın, Bərdəşir və ətraf bölgələr isə II Arslanşahın idarəçiliyi altına keçmiş olurdu. Beləliklə, Kirman Səlcuqlu Dövləti iki hissəyə parçalandı [2, s.127].

1174-cü ildə tərəflər arasında anlaşma pozuldu və 1175-ci ilin mayında Bəhramşah Bərdəşir şəhərini ələ keçirərək taxta oturdu. Bəhramşah hakimiyyətdə yalnız üç ay qala bildi və yerinə yeddi yaşlı oğlu II Məhəmmədsah gətirildi. Fəqət onun hakimiyyəti də çox uzun davam etmədi və 1175-ci ilin dekabrında II Arslanşah Kirman Səlcuqlu taxtında əyləşdi. Arslanşahın hakimiyyəti ələ keçirməsinə isə qardaşı Turanşah qarşı çıxdı və Fars bölgəsini idarə edən Salqurlu Atabəylərindən aldığı yar-

dımla hərəkətə keçdi. Tərəflər arasında Ciruft yaxınlığında baş verən döyüşdə yaralanan Arslanşah 1177-ci ilin 3 martında vəfat etdi. Kirman taxtına keçən II Turanşahın hakimiyyəti dövründə dövlət Oğuzların istilasına uğradı. 1179-cu ilin sonlarında Xarəzmşahlar Mərv və Sərxs şəhərlərini ələ keçirdikdən sonra, yurd tutmaq üçün Oğuzların bir qismi Fars bölgəsinə, bir qismi isə Kirmana doğru hərəkət etdi. Fars bölgəsinə gedənlər Salqurlu Atabəylərinin güclü olması səbəbi ilə mühüm rol oynaya bilmədilər. Əksinə, daxili çəkişmələr və hakimiyyət uğrunda mübarizədən zəifləmiş Kirman Səlcuqlularının düşdüyü qeyri-sabit vəziyyətdən istifadə edən Oğuzlar bölgədə hakim olmağa başladılar. 1183-cü ilin iyununda Oğuzlara qarşı müqaviməti təşkil etməyi bacarmadığına görə, əhali tərəfindən də sevilməyən II Turanşah öldürüldü. Bu hadisədən sonra Bərdəşir şəhəri Oğuzların bəyi Məlik Dinar tərəfindən tutuldu. Sonuncu Kirman Səlcuqlu Məliki II Məhəmmədşah yardım istəmək üçün İraqa getdi. 1186-cı ilin noyabrında Kirman Səlcuqlularında Oğuzlara müqavimət göstərmək iqtidarında olan yeganə qüvvə -Atabəy Qütbəddinin ölümü ilə dövlət başsız qaldı. 1187-ci ildə isə Məlik Dinar Bərdəşir şəhəri və ətraf bölgələrə hakim olaraq Kirman Səlcuqlu Dövlətinin varlığına birdəfəlik son qoydu. İraqdan istədiyi yardımı ala bilməyən II Məhəmmədşah Bərdəşirə geri dönəndə, artıq şəhər Məlik Dinarın əlində idi. Buna görə də o, Bum şəhərinə getmək qərarına gəldi. Vəziyyətdən agah olan Məlik Dinar 1188-1189-cu ilin qışında Bum şəhərinə hücum etsə də, şəhəri ələ keçirə bilmədi [2, s.127-128].

Kirman Səlcuqlularının tabeliyindəki limanlar və adalar. Kufs qəbiləsinin itaət altına alınmasından və Omanın fəth edilməsindən sonra Məkran sahilləri Kirman Səlcuqlularının tabeliyi altına keçmişdi. Məkran sahilində yerləşən Tiz limanı su və quru yolu ilə həyata keçirilən ticarətin əsas mərkəzi idi. Tiz limanındakı tacirlər Cirufta yerləşən Kamadin nahiyəsi ilə əlaqə saxlayırdılar. Çünki bəhs etdiyimiz liman və adalar Çin, Misir, Zəngibar, Həbəş və Azərbaycandan gətirilən malların satılması üçün beynəlxalq əhəmiyyətli ticarət mərkəzi rolunu oynayırdı. Bu ticarət yolu Bəsrə körfəzindən başlayaraq Mavərnəhirə, oradan da Hindistana qədər gedib çıxırdı. Tiz limanından 7 km şimalda olan Çah Bahar limanı kiçik olub, burada yük daşımaları həyata keçirilirdi. Kirman Səlcuqluları şimal-cənub istiqamətində yeni ticarət yolunu işlək hala saldılar. Bu yol Məkran və Mavərnəhiri arasında ticarət əlaqələrinin yaradılmasını təmin edirdi. Tiz limanından başlayan bu yol Məkran, Sistan, Xorasan, Mavərnəhirə, oradan hətta Volqa çayına qədər gedib çıxırdı. Bu yol vasitəsilə Oman, Qırmızı dəniz, Hind okeanı, Çin dənizi və Mərkəzi Asiyadan mallar gətirilir və satılırdı. Bu limana gələn gəmilərdən və tacirlərdən gömrük rüsumunu - öşür vergisini Kirman Səlcuqluları alırdı [4, s.148-149].

Tiz limanı Kirman Səlcuqlularının altıncı məliki Məlik Arslanşah ibn Kirmanşahın (1101-1142) hakimiyyəti dövründə ən parlaq dönməni yaşadı. Kirman Səlcuqlu dövlətinin Tiz hakimi Mövlanə Məcid əl-Din limanlardan yığılan gömrük rüsumlarını və ticarətdən gələn gəlirləri ələ keçirmək üçün tacirləri təsir dairəsinə salmaq istəsə də, buna nail ola bilməmişdi. Buraya Hindistanın müxtəlif əyalətlərindən, xüsusilə Sind əyalətindən, həmçinin Həbəşistandan, Misirdən, Bəhreynəndən, Omandan müşk, kəhrəba, geyimləri boyamaq üçün maddələr, hind dərmanları, məxmər parçaları, həbəş, hind və Zəngibar qullarını gətiririrdilər [4, s.149]. Tarixi mənbələr Tiz limanından gələn gəlir haqqında məlumat verir. Belə mənbələrdən biri İbnül-Belhinin "Farsnamə" əsəridir ki, əsərin dəqiq yazılma tarixi bilinməsə də, Məhəmməd Təpərin taxta keçdiyi 1105-ci il ilə əsərdə adı tez-tez çəkilən Fars valisi Atabəy Çavlının vəfat etdiyi 1116-cı illəri arasında yazılıb-bitirildiyi ehtimal edilir [12, s.529]. Müəllif qeyd edir ki, Tiz limanından gələn illik gəlir 750 min dinardır [4, s.149].

Kamadin Ciruftun bir nahiyəsi olub, Kirman Səlcuqluları dövründə ticarət mərkəzi idi. Tiz və Hörmüzdən, həmçinin ətrafdakı liman və adalardakı mallar Kirmana gətirilir, buradan 300-400 dəvədən ibarət olan çoxsaylı karvanlar digər bölgə və şəhərlərə göndərilirdi. Karvanlar Kamadin şəhərinə gəlib çatanda böyük meydanda dayanardılar. Bu şəhər eyni zamanda şərqdən və qərbdən, quru və dəniz yolu ilə gələn zəngin Hindli və Rumlu tacirlərin müvəqqəti sığınacaq yeri idi. Kamadin nahiyəsi də Çin, Hindistan, Həbəşistan, Bizans, Misir, Azərbaycan, Mavərnəhir, Xorasan, Fars və İraqdan gətirilən malların satılması üçün beynəlxalq ticarət mərkəzi idi. Çünki Anadolu, Mavərnəhir, Xorasan, İsfahan, Azərbaycan, Fars və digər yerlərdən gələn mallar Kamadində boşaldılırdı. Çin, Misir, Hindistan, Oman, Bəhreyn və Afrika sahillərindən gələn gəmilər Kamadində mallarını mübadilə edir, aldıkları malları isə Tiz limanında gəmilərə yükləyərək, geriye dönürdülər. Ciruft ticarətində vacib rol oynayan Kamadin nahiyəsi Məlik Kavurd (1048-1073), Məlik I Turanşah (1085-1097) və Məlik I Arslan-

şahın (1101-1142) dönəmlərində zənginlənib daha da genişləndi. Ancaq Kirman Səlcuqlularının son dövrlərində şahzadələrin hakimiyyət uğrunda apardığı mübarizə zamanı aparılan hərbi yürüşlər nəticəsində həm bölgə, həm də limanlar xarabalığa çevrilmişdi [4, s.149].

X yüzillikdə önəmli ticarət mərkəzi və bazar yeri olan Siraf XI-XII yüzilliklərdə hegemon mövqeyini tədricən itirməyə başlamış, yerini Hörmüz və Kiş limanlarına vermişdi. Bəhs etdiyimiz limanlar iqtisadi və ticari əhəmiyyətinə görə, Şirazdan sonra Kirman Səlcuqlu Məlikliyi üçün həyati əhəmiyyət daşıyırdı. Sirafın sərmayədar və tacirləri Bəsrə körfəzi və sahillərini nəzarət altına almışdılar. 977-ci ildə baş verən zəlzələdən sonra, Siraf xalqı və tacirləri Bəsrə körfəzi sahillərində özlərinin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün Kiş, Hörmüz və Tiz limanlarına köç etmişdilər [4, s.149].

Kirman Səlcuqlularının Cüruft-Hörmüz ticarət yolunu açmaları ilə Kiş limanı XI və XII yüzilliklərdə körfəzin ən önəmli siyasi və ticari əhəmiyyətli mərkəzlərindən birinə çevrildi. Çin, Hindistan, Qırmızı dənizi sahillərindən, şərqə Afrika, Bəsrə və Bağdaddan gələn gəmilər burada lövbər salırdılar. Dövrün ən vacib ticarət yolu cənubdakı Hörmüz adasındakı Minb limanında başlayıb, şimala doğru Cəgin, Cüruft, Rayin, Sərdə, Çetrod, Zrend, Kohbenan, oradan da İsfahan və Yəzdə qədər gedib çıxırdı. XI yüzilliyin ikinci yarısında Kirman Səlcuqlularının qüdrətli çağlarında bu yol Şərq ölkələri ilə ticarətdə mühüm rol oynamış, sonralar Şebankara və Fars əmirlərinin hücumları nəticəsində tədricən mövqeyi zəifləmişdir. Çünki hücumlar zamanı ticarət karvanları soyulub-qarət edilirdi. Oğuzların hücumuna tab gətirməyən Kirman Səlcuqlularının süqutundan sonra bu yol tamamilə sıradan çıxdı və ardınca da bütöv İrani əhatə edən monqol yürüşləri nəticəsində mövqeyini uzun müddətliyinə itirdi. Kirman Səlcuqlularının hakimiyyəti dövründə hər il İranın müxtəlif əyalətlərindən Kiş limanına gül suyu, civə, şəngəf (qırmızı daşdan hazırlanan və dərman vasitəsi kimi istifadə edilən maddə), üzük daşı və yüksək keyfiyyətli qumaşlar gətirirdilər və buradan da xarici ölkələrə ixrac edirdilər. Hindli tacirlər Kiş limanına müxtəlif növ ədviyyat və ətirilər gətirirdilər. Kirman Səlcuqlularının Kiş adasında mövqeyini möhkəmləndirməsi və buradan vergi alması Məlik I Arslanşahın (1101-1142) dövründə başlamış və bu vəziyyət dövlətin dağılmasına qədər də belə davam etmişdir. Kirman Səlcuqlularının Bəsrə körfəzi ilə ticarət əlaqələrinin genişlənməsi Oğuzların 1179-1180-ci illərdəki hücumlarına qədər davam etmişdi. Tiz, Cüruft və Məkran isə Oğuzların hücumlarından yaxa qurtara bilmədi [4, s.149-150].

Nəticə. Azsaylı türk kütləsinin qədim türk hakimiyyət anlayışına uyğun olaraq, idarəçilik və təşkilatçılıq dühası ilə, özgə xalqın üzərində bir əsrdən çox hakim olması, sözün geniş mənasında inkişaf edərək ucalması, iqtisadi və mədəni cəhətdən dirçəlməsi kiçildiləcək hadisələr deyildir. Buna görə də, Kirman Səlcuqlularının türk tarixindəki orijinallığını və əhəmiyyətini burada axtarmaq lazımdır. Türk xalqları tarixində heç vaxt dənizçilik təcrübəsi olmayan Kavurd kimi sərkərdənin dəniz səfərinə çıxaraq qələbə qazanması və Bəsrə körfəzini “Türk Körfəzinə” çevirməsi diqqət edilməsi vacib olan məsələlərdəndir. Kirman Səlcuqlularında iqtisadi inkişaf ticarətə əsaslandığı üçün, limanlar tikdirilmiş, karvanların hərəkəti üçün yollar saldırılmışdır. Kavurd, Sultənşah, Turənşah, Arslanşah, I Məhəmməd şah və Toğrulşahın dönəmlərində dövlət Bəsrə körfəzi sahillərindəki ticarətdə vasitəçilik edirdi. Siyasi cəhətdən Yaxın və Orta Şərqlin güclü dövlətlərindən birinə çevrilən Kirman Səlcuqluları İran coğrafiyasında hakim olmaq üçün Böyük Səlcuqlu İmperiyası ilə başa-baş mübarizə də aparmışdı.

ƏDƏBİYYAT

1. Aydoğmuşğolu Cihat. 12.Yüzyılda Fars Eyaleti / 9.Milletlerarası Türkoloji Kongresi Bildiriler Kitabı. İstanbul, İstanbul Üniversitesi, 2022, s.143-158. - URL: https://www.researchgate.net/publication/365703632_12_Yuzyilda_Fars_Eyaleti_The_Fars_State_in_the_12th_Century [22.09.2023].
2. Bezer Gülay Öğün. Böyük Selçuklu tarihi. Türkiye Cumhuriyeti. Anadolu Üniversitesi, Açıköğretim Fakültesi. Eskişehir, 2019, 213 s. - URL: <https://ets.anadolu.edu.tr/storage/nfs/TAR106U/ebook/TAR106U-11V4S1-10-0-1-SV1-ebook.pdf> [22.09.2023].
3. Bazın Marcel. Kirman / İslam Ansiklopedisi, 26 cild, Türkiye Diyanat Vakfı, 2002, s.62-63. - URL: <https://islamansiklopedisi.org.tr/kirman> [22.09.2023].

4. Gülmez Abdurrahman. Kirman Selçukluları Döneminde ticaret yolları (440-583 / 1048-1187) // Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2022, Sayı 20, s.139-156 - <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2620725> [22.09.2023].
5. Köymen Mehmet Alay. Kirman Selçukluları tarihi // Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, 1943, Sayı 1, s.127-134. – URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2152283> [22.09.2023].
6. Merçil Erdoğan. Kirman Selçukluları. Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989, 265 s. - <https://www.academia.edu/resource/work/43739132> [22.09.2023].
7. Merçil Erdoğan. Müslüman-Türk Devletleri Tarihi. 8.Basım. Ankara, Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2013, 375 s. - URL: https://www.academia.edu/44241610/Prof_Dr_Erdo%C4%9Fan_Mer%C3%A7il_M%C3%BCsl%C3%BCman_T%C3%BCrk_Devletleri_Tarihi [22.09.2023].
8. Özaydın Abdülkerim.Kavurd Bey / İslam Ansiklopedisi, 25 cild, Türkiye Diyanat Vakfı, 2022, s.73-74. - URL: <https://islamansiklopedisi.org.tr/kavurd-bey> [22.09.2023].
9. Özçamça Salih. Böyük Selçuklu Şehirleri ve Ulaşım - Ticarettteki yerleri (Üç kaynağa göre - El-Belazuri, El-Bundari, Er-Ravendi). Türkiye Cumhuriyeti, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Genel Türk Tarihi Bilim Dalı, Bursa, 2007, 160 s. - URL: <https://acikerisim.uludag.edu.tr/handle/11452/4154?locale=tr> [22.09.2023].
10. Turan Osman. Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti. Onuncu Basım, İstanbul, Ötüken Neşriyatı, 2009, 542 s. - URL: <https://www.academia.edu/resource/work/30927205> [22.09.2023].
11. Yazar Nurullah. Selçuklu Devleti'n de isyanlar.Türkiye Cumhuriyeti, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam tarihi ve sanatları, Anabilim dalı, Ankara, 2007, 160 s. - URL: <https://dspace.ankara.edu.tr/xmlui/handle/20.500.12575/29475> [22.09.2023].
12. Yazıcı Tahsin. İbnü'-l-Belhi / İslam Ansilopedisi, 20 cild, Türkiye Diyanat Vakfı, 1999, s.529. - URL: <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibnul-belhi> [22.09.2023].

TURAL GAFFAROV

4th year student of the Faculty of History of Baku State University

THE PLACE OF THE SELJUK STATE OF KERMAN IN THE HISTORY OF THE STATEHOOD OF THE TURKIC PEOPLES

In the article, the history of the establishment of the Great Seljuk Empire was briefly brought to attention and it was mentioned that during the Merv congress, Cagri Bey's eldest son Kavurd was tasked with the conquest of the Kerman region. Along with the military expeditions of Kavurd Bey, who went on a sea voyage for the first time in the history of the Turkic people and returned victoriously and took Oman from the hands of the Buveyhi dynasty, the development and construction activities carried out with in the state were also investigated. In addition, Kavurd's revolts against the Great Seljuk sultans Alp Arslan (1063-1072) and Malikshah (1072-1092) were depicted. After the death of Kavurd, the domestic and foreign policies implemented by his successors were analyzed. The sources written about the history of the Seljuks of Kirman – “Tarikhul-Azimi”, “Tevarih-i-Al-i-Selchuk”, “Vekayi-Kirman”, “Shirazname” and others are reported. The commercial and economic importance of ports such as Tiz, Kamadin, Kish and Hormuz under the control of the Kerman Seljuks was emphasized.

Keywords: Great Seljuk Empire, Kavurd, “Tevarih-i-Al-i-Selchuk”, Muhammad ibn Ibrahim, Makran, Ciruft.

Daxil olma tarixi: 22.09.2023-cü il.
Çapa imzalanma tarixi: 16.01.2024-cü il.

UOT 94

VAQİF NƏSİROV

Bakı Dövlət Universiteti
Tarix fakültəsinin tarix üzrə IV kurs tələbəsi
vaqifnasirov10@gmail.com

ANADOLU SƏLCUQLU DÖVLƏTİ: QURULUŞUNDAN SÜQUTUNA QƏDƏR SULTANLARI VƏ DÖVLƏT İDARƏÇİLİYİ MƏSƏLƏLƏRİ

Elmi rəhbər:
tarix üzrə fəlsəfə doktoru Sevinc Ruintən

Məqalədə Anadolu Səlcuqlu dövlətinin mövcudluğu illərini əhatə edən geniş bir tarixi dövrdən bəhs olunur; Anadolu Səlcuqlularının türk tarixində oynadığı rol qeyd olunur. Eyni zamanda türklərin Anadoluda möhkəmlənməsi və bu istiqamətdə apardıqları mübarizədən, bizanslılarla, səlibçilərlə, monqollarla necə mübarizə apardıqlarından bəhs olunur; həmçinin Anadolu Səlcuqlu dövlətinin sultanları və dövlət idarəçiliyi haqqında da məlumat verilmişdir.

Açar sözlər: Alparslan, Süleyman şah, Səlibçilər, II Qılınc Arslan, Miryokefalon, Köseadağ, Osmanlı.

Giriş. 1077-1308-ci illərdə mövcud olmuş Anadolu Səlcuqlu dövləti Səlcuq bəyin (d.901 - ö.1009) nəslindən gələn Qutalmış oğlu Süleyman Şah (d.?-ö.1086) tərəfindən əsas qoyulmuş bir türk dövlətidir. Bu dövlətin yaranması və fəaliyyətinin türk tarixində danılmaz rolu vardır. Malazgird döyüşündən (26 avqust 1071) sonra türklərin Anadolunu yurd tutması tələyüklü məsələlərdən biri idi. Bu prosesdə Anadolu Səlcuqlularının böyük rolu olmuşdur. Belə ki, bizanslılar, səlibçilər, monqollar türkləri Anadoludan qovmaq üçün nə qədər səy göstərsələr də, Anadolu Səlcuqlularının müqaviməti nəticəsində buna nail ola bilmədilər.

Anadolu Səlcuq dövlətinin yaranmasına aparan yol. Səlcuqlular türk tarixində dərin iz qoymuş, çox böyük işlərə imza atmış türk dövlətlərindən birini qurmuşlar. Qaşqarlı Mahmudun “Divanı-lü-ğət”inə görə, səlcuqlar oğuzların 24 boyundan biri olan qınıq boyundan gəlirlər. Mənbələrin böyük bir qisminə sülalənin banisi Dukak bəyin oğlu Səlcuq bəy hesab olunur və həmin dövr qınıqların məskunlaşdığı ərazi Aral gölünün şərqində yerləşən Cənd şəhəri idi. Səlcuq bəyin ən böyük arzusu rəhbəri olduğu qəbiləyə əbədi yurd vermək idi. Səlcuq bəyin ölmündən sonra onun nəvələri Toğrul bəy (d.995-ö.1063) və Çağrı bəy (d.996-ö.1060) çox keçmədən Xorasını ələ keçirib, 1038-ci ildə Səlcuqlu dövlətinin təməlini qoydular. 1040-ci ildə Dəndənəkən döyüşündə Səlcuqlu orduları Qəznəviləri məğlub etdikdən sonra Mərv qurultayı keçirildi və Toğrul bəy Səlcuqlu sultanı (1029-1063) elan edildi. Bu zaman Toğrul bəy bu tarixi sözləri ifadə etdi. “*Yolumuz günəşin doğduğu torpaqlardan batdığı torpaqlara rədir*”.

Bu ifadədən də artıq məlum olur ki, Səlcuqların hədəfi qərbə axın edərək Anadolunu fəth etmək olmuşdur. Çağrı bəy və Sultan Toğrul bəyin Anadolunu fəth etmə siyasətini Sultan Alparslan (1063-

1072) davam etdirmişdir. Alparslan Sultan Toğrulun qardaşı Çağrı bəyin oğlu idi. 1063-cü ildə Sultan Toğrul vəfat etdikdən sonra bir oğlu olmadığı üçün taxta bir müddətli Çağrı bəyin digər oğlu Süleyman bəy yiyələndi [9, s.19-20]. Lakin Süleyman bəy dövlət işlərində bacarıqsız bir şəxs idi. 1064-cü ildə Alparslana qarşı qaldırdığı qiyamda öldürüldü. Sultan Alparslanın taxt uğrunda Süleyman bəydən başqa bir rəqibisi Qutalmış bəy (d.?-ö.1063) idi [9, s.24]. Qutalmış bəy Səlcuq bəyin nəvəsi, Toğrul və Çağrı bəylərin əmiləri Arslan Yabqunun (d.?-ö.1032) oğlu idi. 1063-cü ildə Dihimenək mövqeyində Alparslan Qutalmışın ordularını məğlub edir [9, s.25-29]. Qutalmış döyüşdən sağ çıxsa da, rəvayətə görə, 1063-cü ildə atdan yıxılaraq vəfat edir. Qutalmışın ölümünü böyük mətəmlə qarşılayan Alparslan həmin il Səlcuq dövlətinin paytaxtı Reyə daxil olaraq Səlcuqlu Sultanı elan edilir [7, s.83]. Sultan Alparslan Qutalmış bəyin vəfatından sonra onun oğulları Süleyman şah və Mansuru edam etdirmək istəmiş, lakin vəzir Nizamülmülk buna mane olmuş, bunun xanədan və ölkə daxilində pis qarşılanacağını qeyd etmişdir [7, s.82]. Bu fikrindən daşınan Sultan Alparslan Süleyman şah və Mansura böyük qayğı göstərmiş, onların Rey sarayında elm-təhsilə yiyələnmələri üçün böyük şərait yaratmışdır. Süleyman Şah Sultan Alparslanın divanında yer alan gənc və uzaq görün dövlət xadimi idi. Eyni zamanda Süleyman Şahın Türk tarixindəki yeri danılmazdır. Süleyman Şahın türklərin Anadoluda məskunlaşmasında və oranın türk yurdu olmasında böyük rolu olmuşdur.

Sultan Alparslan Səlcuqlu dövlətinin sultanı elan olunduqdan sonra ən böyül hədəfi Anadolunu fəth edərək, oranı türk yurduna çevirmək idi. Sultan Alparslan Anadolunu fəth etmək üçün isə ilk öncə qərbin açarı hesab olunan Ani qalası fəth edilməli idi. Sultan Alparslan 1064-cü ildə “əsla alına bilməz” deyilən Ani qalasını fəth etdi [9, s.62]. 1071-ci il Malazgird döyüşündə qazalınan qələbədən sonra Böyük Səlcuqlu Sultanı Alparslanın fərmanı ilə türkmən boylarına Anadolunu fəth etmək tapşırıldı [9, s.97]. Hətta Sultan Alparslan barmağındakı üzüyü Süleyman Şaha hədiyyə edərək, Anadolunun fəthini ona tapşırırdı. Sultan Alparslan 1072-ci ildə Mavərnəhrdə, Bərzəm qalası yaxınlığında vəfat etdi. Yerinə oğlu Məlikşah Sultan (1072-1092) elan edildi [9, s.107].

Anadolunun fəthi fərmanından sonra Anadoluda Türk tarixinin birinci bəyliklər dövrü başladı. Həmin dövrdə Anadoluda Böyük Səlcuqlu Sultanı Məlikşaha bağlı Danışmənli (1071-1178), Məngüçəkli (1080-1228) və Saltuklu (1072-1202) bəylikləri quruldu. 1075-ci ildə Süleyman Şah Anadolunun qərbinə Bizans üzərinə axın edərək İznik şəhərini və Anadolunun bir sıra qərb ərazilərini fəth etdi. 1077-ci ildə isə Anadolu Səlcuq dövlətinin təcəlini atdı. Süleyman şah Böyük Səlcuq Sultanı Məlikşaha tabe olaraq fəth etdiyi bölgələrdə öz hökmranlığı elan etdi. Süleyman Şahın Sultan Məlikşaha biət edib ona tabe olması Sultanı olduqca sevindirmişdir. Süleyman Şahın təcəlini atdığı Anadolu Səlcuqlu dövləti bəzi mənbələrdə Konya Sultanlığı, Anadolu türkmənləri, qərb mənbələrində isə Türkiyə Səlcuqluları və ya Rum sultanlığı olaraq ifadə edilmişdir.

I Süleyman Şah dövrü (1077-1086) və dövlətin ilk vaxtları. Süleyman Şah Anadolunun qərbinə ələ keçirdikdən sonra yeni qurulmuş dövlətin təcəllərini möhkəmləndirmək üçün Bizansdakı qarışıq vəziyyətdən yararlanmağa başladı. Həmin dövrdə Bizansın həm Rumeli (Balkanlar), həm də Anadolu torpaqlarında üsyan baş vermişdi. Anadolu üsyanının rəhbəri Nikepheros Botaniates Süleyman Şahdan kömək istədi. Süleyman Şah Bizansdan daha çox ərazi əldə etmək üçün Nikepheros Botaniates kömək etməyi qəbul etdi. Nikepheros Botaniates Konstanipolda (İstanbul) hakimiyyəti ələ keçirdikdən sonra 24 mart 1078-ci ildə Süleyman Şahı Üsküdar qonaq qəbul etdi [3, s.20]. Süleyman Şah Nikepheros Botaniatesə qarşı Rumelidə qalxan üsyanlarda Nikepherosun komandanı Aleksiz Komnenosa kömək etmişdi. Nikepheros Botaniatesin ölümündən sorna hakimiyyətə gələn Aleksios Komnenos Bizansın vəziyyətinin gərgin olduğunu nəzərə alaraq, Süleyman Şahın Anadoludakı hakimiyyətini tanımağa və onunla dostluq əlaqələri qurmağa məcbur oldu [3, s.21]. 1081-ci ildə bağlanan müqaviləyə əsasən, Dragon çayı hər iki dövlət arasında sərhəd oldu. Eyni zamanda bu müqavilə ilə Bizans imperatoru Aleksios Süleyman Şahın Anadoludakı suverenliyi, Anadolu Səlcuqlu dövlətinin siyasi və hüquqi varlığı qəbul etmiş oldu [3, s.21]. Bu müqavilənin imzalanmasından sonra Süleyman şah 1082-ci ildə Çukurova, 1088-ci ildə Adana, Tarsus, Misis, Anozarba qalaları ilə bütün bölgəni tutdu.

Süleyman Şahın ən böyük hədəflərindən biri də Antakyanı fəth etmək, İslam ölkələri arasında yerləşən Erməni knyazlığını ləğv etmək idi. O, düşməni Böyük Səlcuqluların Suriya canişini Tutuşun (Sultan Məlikşahın qardaşı) ona mane olmasının qarşısını almaq üçün bu səfəri məxfi şəkildə aparırdı.

Antakya qalasının rəhbəri erməni əsilli Filaretos xalqına qarşı olduqca qəddar olması səbəbi ilə əhali Süleyman Şahın Antakyaya dəvət etdi [3,s.22]. 1084-cü ilin dekabrında Süleyman Şah 300 atlı ilə Antaktanı fəth etdib, Sultan Məlikşaha xəbər göndərərək Antakyanı onun adına fəth etdiyini bildirdi [1, s.27-28].

Süleyman Şahın hədəflərindən biri də Hələb şəhərini ələ keçirmək idi. Bu şəhərdən vergi toplayan Mosul əmiri Müslüm buna mane olmaq istədi, lakin 1085-ci ildə Süleyman şah ilə dövuşdə Müslim öldürüldü və Süleyman Şah şəhəri mühasirəyə aldı [3.s.22]. Süleyman şah Hələb hakimi Şərif Həsən İbn əl-Hüteytidən şəhərin təslim olmasını istədi. Lakin Şərif Həsən İbn əl-Hüteyti yalnız Sultan Məlikşahın əmri ilə təslim olacağını bildirdi [3, s.23]. Məlikşahdan xəbər gəlmədikdə Şərif Həsən İbn əl-Hüteyti Səlcuqların Suriya canışı Tutuş bəydən kömək istədi. Tutuş bəy ordusu ilə hələbə ilərlədi. Süleyman Şah və Tutuşun orduları Hələbdən 5-6 km aralıda yerləşən Aynu Seylem bölgəsində qarşı-qarşıya gəldilər. Döyüş Süleyman Şahın məğlubiyyəti və vəfatı ilə başa çatdı. Tutuş bəy Süleyman Şahın dəfnində iştirak edib onu özü torpağa tapşırırdı [1, s.29-30]. Süleyman şahın oğlu Qılınc Arslan isə İsfahana göndərildi.

Sultansız keçən 6 il. 1086-cı ildə Süleyman şahın vəfat etməsi və oğlu Qılınc Arslanın İsfahana aparılması səbəbi ilə İznikdə Anadolu Səlcuqlarına bir müddət Səlcuq sülaləsindən olmayan Əbül-Qasım rəhbərlik etdi [10, s.14]. İdarəçiliyinin ilk vaxtlarında Əbül-Qasım Süleyman şah dönəmində imzalanmış Dragos çayı muqaviləsini pozdu və Bizans üzərinə yürüşlər həyata keçirdi [3, s.24]. Lakin Anadolu Səlcuqlu həmin dövr Böyük Səlcuq hökmdarı Sultan Məlikşaha bağlıydı. Lakin Əbül-Qasım Böyük Səlcuqlunun nəzarətindən çıxıb müstəqil dövlət qurmaq istəyirdi. Məhz bu səbəbdən 1087-ci ildə Sultan Məlikşah Əmir Bozan və Əmir Porsuku İzniki mühasirə etmək üçün Anadoluya göndərdi [4, s.67]. Lakin Bizansdan dəstək alan Əbül-Qasım mühasirənin qarşısını aldı. Sultan Məlikşahdan çəkinən Əbül-Qasım yanına 15 sandıq qızıl alaraq İsfahana onun hüzuruna getdi [3, s.25]. Onunla görüşmək istəməyən Sultan Məlikşah, ona Əmir Bozanla görüşə biləcəyini bildirdi. 1087-ci ildə Əmir Bozan Əbül-Qasım ələ keçirərək öldürdü [3, s.26]. İznikdə isə Əbül-Qasımın yerinə Əbül-Gazi Həsən bəy gəldi. Onun idarəçiliyi Süleyman şahın oğlu Qılınc Arslan 1092-ci ildə hakimiyyətə keçənə qədər davam etdi.

I Qılınc Arslan və oğullarının səltənəti dönəmi. Səlibçilərlə mübarizə. 1092-ci ildə Qılınc Arslan Böyük Səlcuqlu Sultanı Məlikşaha bağlı qalmaq şərti ilə Anadoluya gəldi və Anadolu Səlcuqlarının Sultanı (1092-1107) elan edildi [3, s.30]. Lakin Sultan Məlikşahın vəfatı ölkədə vəziyyətin gərginləşməsinə, həmçinin Bizans və səlibçilərin ölkəyə qarətçi yürüşləri üçün şərait yaratmışdı [4, s.72].

Sultan Qılınc Arslan 1096-da Malatya şəhərini mühasirəyə alsada, həmin il səlibçilərin Anadolu torpaqlarına yürüşü səbəbindən geri dönmək məcburiyyətində qaldı. Sultan Qılınc Arslanın qardaşı Qulam Arslan və ordu kamandiri Məhəmməd İlhan səlibçiləri məğlub etdilər. Lakin 1097-ci ildə Bizanslılardan yardım alan səlibçilər yenidən Anadolu torpaqlarına yürüşlərə başladılar. Bu dəfəki səlibçi ordusu əvvəlkinə nisbətən güclü və daha təchizatlı idi. İlk olaraq 1097-ci ildə Anadolu Səlcuqlarının mərkəzi İznik mühasirəyə alındı. Malatyadan qayıdan Sultan Qılınc Arslan ordusu ilə səlibçilərin üzərinə uğursuz hücum etdi [3, s.33]. Nəticədə Bizansla razılaşaraq, şəhəri onlara təslim etdi. Anadolu Səlcuqlarının mərkəzi Konya şəhərinə köçürüldü. Bundan sonra Qılınc Arslan Danışmendlilərlə danışıqlar apararaq səlibçilərə qarşı birlikdə mübarizəyə başladı. Lakin 1097-ci ilin yayında Eskişehir yaxınlığında baş verən döyüşdə müttəfiqlər səlibçiləri məğlub edə bilmədilər. Sultan Qılınc Arslan daha çox itki verməmək üçün Bizansla danışıqlara başladı və nəticə olaraq İznik şəhəri 1097-ci ildə Bizansa təslim edildi [3, s.34-35]. Səlibçilər bunun ardınca Urfa, Antioxiya, Trablisi, 1099-cu ildə Qüdsü ələ keçirərək buralarda xaçlı dövlətləri qurdular.

1101-ci ildə 3 qoldan Anadoluya daxil olan səlibçilər bu dəfə Sultan Qılınc Arslan tərəfindən məğlub edildilər. Sultan Qılınc Arslan bu qələbədən sonra Bizansla sülh bağlayaraq, fikrini Anadoluda böyük rəqibi olan Danışməndi bəyliyinə yönəltdi. Nəticədə, 1105-ci ildə Malatya, 1107-ci ildə isə Böyük Səlcuqlu Sultanı Məhəmməd Təpərə bağlı olan Mosul şəhəri Anadolu Səlcuqlularının nəzarətinə keçdi [4, s.92-93]. Mosulun alınması Qılınc Arslanın bütün səlcuqların hakimi olmaq istəyinin göstəricisi idi. Lakin 1107-ci ildə Habur çayı sahilində Qılınc Arslan Əmir Çavlıya məğlub oldu [4, s.93].

Döyüş meydanı türk edərkəm Qılınc Arslan Habur çayında boğularaq həyatının itirdi. Oğlu Şahinşah İsfahana, Sultan Məhəmməd Təpərə göndərildi.

Qılınc Arslanın ölümündən sonra Anadoluda yenidən siyasi dağılıqlıq başladı. Taxta çıxmağa Qılınc Arslanın oğlu Məsud namizəd idi. Lakin Böyük Səlcuq sultanı Məhəmməd Təpər (1105-1118) vəziyyətdən istifadə edib, Qılınc Arslanın Habur döyüşündə əsir düşən oğlu Şahinşahı (1107-1116) taxta çıxardı [1, s.59]. 1110-cu ildə Alaşehirde Səlcuq qoşunları Bizansa məğlub oldular [1, s.60]. Bizansla müqavilə imzalayan sultan qısa müddət ərzində ordusunu toplayıb Bizans üzərinə yürüş etdi və bir sıra uğurlar qazandı.

1116-cı ildə Bizans imperatoru Aleksey Komnenos Konya şəhərini ələ keçirmək üçün hərəkətə keçdi [1, s.60]. Lakin Anadoluya axın edən türkmən tayfalarının dəstəyini alan Sultan Şahinşah tez-tez Bizans ordusuna basqınlar edib zərbə vururdu. Artıq Konyanı zəbt edəcək gücünün olmadığını anlayan imperator Aleksey danışıq yoluna əl atdı. 1116-cı ildə Şahinşahın qardaşı Məsud Danışməndlilərin dəstəyinə arxalanaraq taxt uğrunda mübarizəyə başladı. Məhz bu səbəbdən sultan Bizansla danışıqları qəbul etdi və müharibə şəraitinə son qoyuldu [1, s.61]. Lakin taxt uğrunda döyüş Şahinşah üçün uğursuz olur və o taxtan devrilir. Onun yerinə taxta qardaşı sultan I Məsud (1116-1155) keçdi [1, s.63]. 1118-ci ildə Bizansda hakimiyyət dəyişikliyi baş verdi və Aleksey Komnenosun əvəzinə İohann Komnenos keçdi [1, s.70]. Səlcuqlar Bizansdakı bu qarışıq vəziyyətdən istifadə edib, 1119-cu ildə Dənizlini, 1121-ci ildə Uluborlunu ələ keçirdilər [1, s.71]. Lakin imperator İohann az bir zamanda bu şəhərləri geri qaytarmağı bacardı [1, s.72].

Bu dövrdə Məsudun ən böyük rəqibi olan qardaşı, Malatya hakimi Arslan Toğrul döyüşdə Danışməndi bəyi Əmir Qazi tərəfindən öldürüldü [1, s.71]. Sultan Məsud rəqibindən qurtulsa da, Malatyayı itirməsi dövlət içində narahatlığa səbəb oldu. Sultan Məsud Danışməndi bəyi Əmir Qazinin qızı ilə evlənmişdi. Məhz bu proses Danışməndlilərin Səlcuqların daxili və xarici işlərinə qarışmasına şərait yaradırdı [1, s.70]. Çox keçmədən Əmir Qazi Kastamonu və Ankara torpaqlarını da ələ keçirdi. 1134-cü ildə Əmir Qazinin ölümündən sonra Danışməndli taxtına Məhəmməd bəy keçdi. Bundan istifadə edən Bizans Kastamonu və Ankaranı ələ keçirsə də, Səlcuqlular tez vaxtda bu şəhərləri geri qaytarırlar [3, s.43]. 1143-cü ildə Məhəmməd bəyin ölümü ilə Danışməndlilərdə taxt uğrunda mübarizə başladı və sultan Məsud bundan istifadə edib Sivası ələ keçirdi [1, s.74]. 1143-cü ildə Sultan Məsud Bizans imperatoru İohann ölümündən istifadə edib Ceyhan və Əlbistanı ələ keçirdi. Bizans və Danışməndlilər üzərində qələbə qazanan Səlcuqlular yenidən Anadolunun ən güclü dövləti halına gəldilər. 1144-cü ildə Mosul əmiri İmadəttin Zənginin Urfa şəhərini səlibçilərdən geri alması ilə 1147-ci ildə II səlib yürüşü başladı. 1147-ci ildə Sultan Məsud Anadoludan keçərək Suriyaya getmək istəyən səlibçiləri məğlub etdi və, beləliklə, II səlib yürüşü sonlandırıldı [3, s.47-48]. Abbasi xəlifəsi bu qələbə münasibəti ilə ona xilat, sancaq, qılınc göndərmiş və Sultan Məsudu Anadolu hakimi adlandırmışdır [1, s.78]. 1152-ci ildə Sultan Məsud Malatyayı geri qaytardı. Bu hadisə ilə Danışməndlilər tamamilə Anadolu Səlcuqlularına tabe oldular [1, s.78]. Sultan Məsud 1155-ci ildə vəfat etdi.

İlk dəfə Sultan I Məsudun dövründə Anadolu Qərb mənbələrində Türkiyə, yəni türk eli olaraq adlandırılmışdır. Sultan I Məsud dövləti gücləndirərək dövlətin Anadoludakı əvvəlki güclü mövqeyini bərpa etmiş, Böyük Səlcuq imperiyasının tabeliyindən çıxaraq, ilk dəfə öz adına pul zərb etmiş və II səlib yürüşü başlamadan Anadoluda sonlandırmışdır [1, s.80].

Sultan II Qılınc Arslanın (1156-1192) səltənəti və Miryokefalon döyüşü. 1155-ci ildə hakimiyyətə Sultan II Qılınc Arslan gəldi. II Qılınc Arslanın daha çox qərb istiqamətinə yönələrək Bizans və səlibçilər üzərinə axınlara çıxırdı. 1156-cı ildə II Qılınc Arslan qardaşı Şahinşah ilə rəqabəti ölkədə çaxnaşmalara səbəb oldu [3, s.50]. Bundan istifadə edən Kilikiya erməni kralı Anadoluya yürüşə cəhd etsə də, Qılınc Arslan bu yürüşün qarşısını aldı. II Qılınc Arslanın hakimiyyətinin ilk illəri çox çətin keçmişdi. Dövlət içərisində qardaşı Şahinşah və Danışməndli nəslindən olan Sivas əmiri Yağıbasan Qılınc Arslan, xaricdən isə Zəngi sultanı Nurəddin Mahmud Zəngi və Bizans imperatoru Manuel Komnenos rəqibi idi [3, s.49]. Eyni zamanda bu dövrdə Klikiya erməni kralının qardaşı Stefan tez-tez Səlcuqlular üzərinə qarətçi yürüşlər edirdi. Qılınc Arslan ilk öncə Bizans ilə danışıqlara başladı və Konstantinopola gedərək sülh müqaviləsi imzaladı [3, s.50]. Sülh müqaviləsindən sonra sultan təhlükəli rəqiblərindən olan Yağıbasan üzərinə yürüş edib Malatya və Sivasda hakimiyyətini tam bərqərar etdi [3,

s.51]. Daha sonra Ankara üzərinə yürüş edərək qardaşı Şahinşahı məğlub edərək Ankara torpaqlarında da öz hamiyətini bərpa etdi. Şahinşah qaçaraq Zəngi dövlətinə sığındı. 1169-cu ildə Kayseridə olan əmir Danışməndli əmir Zünnun da məğlub edildi və o da Zəngilərə pənah gətirdi [3, s.51]. 1174-cü ildə isə Nurəddin Zənginin vəfat etməsi Sultan II Qılınc Arslana qarşı yönələn Zəngi təhlükəsinə son qoydu [3, s.51]. Beləliklə, II Qılınc Arslanın səltənətinə qarşı yönələn təhlükələr aradan qalxdı. Bu dövrdə Bizansın Balkanlarda macarlarla mübarizədə olmasında istifadə edən türkmən tayfaları Bizans üzərinə yürüşə çıxdılar və böyük uğurlar qazandılar. İmperator Manuel 1176-ci ildə 100.000 nəfərdən bizanslı və səlibçidən qoşun toplayaraq Miryokefalon qalasının yaxınlarına gəldi. 17 yanvar 1176-cı ildə Səlcuqlularla Bizans arasında tarixə Miryokefalon adı ilə keçən döyüş baş verdi [3, s.52]. Döyüş iki gün davam etdi. Bölgənin strateji üstünlüklərindən istifadə edən Sultan II Qılınc Arslan 100.000 nəfərlik Bizans qoşununu məğlub etdi. Miryokefalon zəfəri (1176) Anadolunun fəthinin yekunu kimi qəbul edilir [8, s.277]. Bu qələbəyə görə Sultan II İzzəddin Qılıç Arslan Anadolu Səlcuq sultanlarının ən mühümünü hesab edilir [8, s.278].

Miryokefalondakı türk qalibiyəti və digər tərəfdən Səlahəddin Əyyubinin 1187-ci ildə Qüdsü fəth etməsi yeni səlib yürüşünə səbəb oldu. Səlib qoşunlarının bir qolu dəniz yolu ilə, digər bir qismi isə Anadolu yolu ilə Antioxiyaya gəlməyi qərara aldılar. 1190-cı ildə Alaşəhərdə səlibçilər səlcuqluları məğlub etdilər [1, s.96]. Həmin il səlibçilər Konyanı mühasirəyə alıb şəhərə daxil oldular. Bu II Qılınc Arslanın ən böyük məğlubiyəti oldu. Konyada qalmayaraq Antioxiyaya doğru yola çıxan səlibçilər Suriyada Səlahəddin Əyyubi tərəfindən məğlub edildilər.

1190-cı ildə II Qılınc Arslan dövləti 11 oğlu arasın bölüşdürür, hər oğlunu ölkənin mühüm vilayətlərindən birinə əmir təyin etdi [1, s.85]. Bu, dövlətin zəifləməsinə, mərkəzdənəyayınma hallarına səbəb olur. Beləliklə, əmirlərin və qardaşı Şahinşahın üsyanına son verib ölkədə birliyi təmin edən II Qılınc Arslan bu birliyi öz əli ilə dağıtmış oldu. İlk üsyan 1192-ci ildə II Qılınc Arslanın böyük oğlu, Sivas əmiri olan Qütbəttin Məlikşahın başçılığı altında çıxır [1, s.96]. Üsyanı yatırmaq üçün II Qılınc Arslan oğullarından kömək gözləsə də, yalnız ən kiçik oğlu Uluborlu əmiri Qiyasəddin Keyhüsrev köməyə gəlir. Bu səbəbdən Qiyasəddin Keyhüsrev vəliəhd elan olunur [3, s.57]. 1192-ci ildə sultan II Qılınc Arslan oğlunun üsyana son verməyə gedərkən yolda vəfat edir. Hakimiyyətə I Qiyasəddin Keyhüsrev gəlir [1, s.97].

Yüksəliş dönəmi. I Qiyasəddin Keyhüsrevin hakimiyyətinin ilk dövrlərində qardaşı Tokat əmiri Rükəddin Süleyman Şah ona tabe oldu və 1192-ci ildə Samsunu ələ keçirdi. 1196-cı ildə Sultan II Qılınc Arslanın ən böyük oğlu Qütbəttin Məlikşah öldü [1, s.105]. Bu hadisə ilə II Qılınc Arslanın həyatda qalan oğulları arasında ən böyük olanı Süleyman Şah oldu. Bu dövrdə artıq I Qiyasəddin Keyhüsrevlə Süleyman Şah arasında böyük fikir ayrılığının olması taxt uğrunda yeni bir mübarizəyə səbəb oldu [1, s.106]. 1196-cı ildə ordusu ilə Konyaya gələn Süleyman Şah taxta çıxdı [1, s.108]. I Qiyasəddin Keyhüsrev isə Bizans imperatorunu III Aleksios Angelosa sığındı.

II Süleyman Şah tez bir zamanda qardaşlarının biətini aldıqdan sonra diqqətini qonşu dövlətlərlə münasibətlərə yönəltdi. 1199-cu ildə Kilikya erməni krallı II Leon Kayseri torpaqları üzərinə qarətçi yürüş etdi, lakin II Süleyman Şah onu məğlub edərək Kayserini azad etdi. 1200-cü ildə II Süleyman Şah özünə tabe olmayan qardaşı Kayzərsahın üzərinə Malatyaya doğru hərəkət keçdi və buranı özünə tabe etdi. Daha sonra Artuklu bəyliyinə bağlı olan Harputu ələ keçirdi. 1202-ci ildə Saltuklu bəyliyinə tamamilən Anadolu Səlcuqlu dövlətinə tabe etdi [1, s.127-128]. Beləliklə, Səlcuqluların sərhəddi şimal-şərqdə Gürcüstana qədər uzandı. Daha sonra Mardin və Diyarbəkirə qədər olan ərazilər ələ keçirildi. 1204-cü ildə II Süleyman Şah gürcülər üzərinə yürüş edərkən yolda vəfat etdi [1, s.132]. Yerinə oğlu Qılınc Arslan hakimiyyətə gəlsə də, Qiyasəddin Keyhüsrev qayınatası Mavrozomezin gücünü ardına alaraq Konya üzərinə yola çıxdı [1, s.117]. Dövlət ərkanı Qiyasəddin Keyhüsrevi taxta dəvət etdi. Beləliklə, 1205-ci ildə I Qiyasəddin Keyhüsrev ikinci dəfə Səlcuqlu taxtına çıxdı [1, s.118].

Qiyasəddin Keyhüsrev daxili idarətmənin qüvvələndirilməsinin tərəfdarı idi [1, s.119]. Keçmişdən dərs çıxaran I Qiyasəddin Keyhüsrev daha tədbirli və təmkinli addım atdı. Qısa müddət ərzində Anadolu bəylikləri: Artuklu və Əyyubi mülükləri, Məngüçək oğulları Səlcuqlu hakimiyyətini qəbul etdilər [1, s.119]. 1207-ci ildə ilk öncə Honaz və Ladik, daha sonra isə Antalya şəhərlərini fəth edildi [3, s.69]. İznik hökmdarı Laskaris Səlcuqluların güclənməsindən narahat idi. Həm də həmin dövrdə III

Aleksey Angelos İznik imperatorluğunu ələ keçirmək üçün bir zamanlar ona sığınan I Qiyasəddin Keyhüsrevə sığınmışdı. Vəziyyət bu yerə gəldikdə İznik imperatorluğu ilə münasibətlər daha da gərginləşdi və iki ordu 1211-ci ildə Alaşehir yaxınlığında qarşılaşdı [3, s.70]. Döyüşün gedişində I Qiyasəddin Keyhüsrev şahid oldu, müharibənin gedişi isə günümüzə qədər mübahisəlidir.

I Qiyasəddin Keyhüsrevin vəfatından sonra dövlətin görkəmli şəxsləri sultanlıq məsələsini həll etmək üçün Konyada toplaşaraq onun böyük oğlu İzzəddin Keykavusu taxt-taca oturdular [4, s.72]. İzzəddin 1213-cü ildə qardaşı Əlaəddin Keyqubatı Minsar qalasında həbs etdirdi. Laskaris Qiyasəddin Keyhüsrevin vəfatından kədərləndiyini bildirib və 50 illik sülh təklifi etdi. Laskarisin əsas məqsədi latınlara qarşı mübarizəsi zamanı şərq bölgələrinin təhlükəsizliyini təmin etmək olmuşdur.

1214-cü ildə İzzəddin Keykavus Sinopu ələ keçirdi [3, s.76]. Beləliklə, Qara dəniz hövzəsində üstünlük səlcuqluların əlinə keçdi. 1216-cı ildə isə Kilikya üzərinə yürüş edərək, Qaraman və Ereğli şəhərləri fəth edildi [3, s.77].

Dövləti mühasirəyə düşməkdən xilas edən, onu dənizlərə çıxarmaq və Anadolunu dünya ticarətinə açmaq kimi planının birinci mərhələsini müvəffəqiyyətlə tamamlayan Sultan İzzəddin Keykavus, cənub quru ticarət yollarını açmaq haqqında düşünməyə başlamışdı. O, Yaxın Şərq ticarətinin ən mühüm məntəqəsi olan Hələbi ələ keçirmək və Anadolunu dünya ticarətinə inteqrasiya etmək istəyirdi. Bu halda o, əvvəlcə ermənilərlə, sonra isə Əyyubi lər ilə mübarizə aparmalı idi [3, s.79]. Çünki Kayseri ilə Hələb arasında kəsişən Şərq-Qərb və Şimal-Cənub ticarət yolları ermənilər tərəfindən təhlükə altında idi. Xislətkar Kilikya erməni krallığı hər daim xaincəsinə Səlcuq torpaqlarına yürüş edirdi. Lakin 1218-ci ildə İzzəddin Keykavus onları böyük məğlubiyyətə düşür etdi [3, s.80]. 1220-ci ildə Hələb üzərinə yürüş edərək Sultan İzzəddin Keykavus vərəm xəstəliyə yoluxaraq vəfat etdi [3, s.81]. Taxta, vaxtilə Minsar qalasında həbs edilən Əlaəddin Keyqubat gətirildi.

Əlaəddin Keyqubat Anadolu Səlcuqlu dövlətinə ən parlaq dövrünü yaşadan sultan olmuşdur. Bu dövrdə IV səlib yürüşündən sonra Bizans imperiyası parçalandığı üçün səlcuqlular üçün qərbdən təhlükə gözlənmirdi. Lakin şərqdə böyük təhlükə olan monqollar Çingiz xanın başçılığı ilə sürətlə qərbə, Anadoluya doğru gəlirdi [2, s.57]. Bu səbəbə görə, Əyyubilərlə qohumluq əlaqəsi quran Əlaəddin Keyqubat Anadoluda öz mövqeyini daha da möhkəmləndirmək qərarına gəldi. 1223-cü ildə Kalanoros fəth edilib, sultanın şərafinə adı Alaiyyə adlandırıldı [3, s.80]. 1225-ci ildə hərbi dəniz səfəri ilə Kırımın Sudak limanı [3, s.83], 1228-ci ildə isə Məngüçək bəyliyi Anadolu Səlcuqlarına tabe edildi.

Bu dövr Anadolu Səlcuqlarının ən böyük rəqibi Cəlaləddin Xarəzmşah idi. 1225-ci ildə Azərbaycanı və Cənubi Qafqazı tutub Eldənizlər dövlətinə son qoyan Cəlaləddin Anadolunun şərqini ələ keçirmək istəyirdi [2, s.70]. Bu səbədən Xarəzmşahlarla olan münasibətlər gərginləşdi və 1230-cu ildə iki ordu Yassıçəməndə qarşı-qarşıya gəldi. Döyüş Anadolu Səlcuqlarının qələbəsi ilə bitti [2, s.79]. Yassıçəmən döyüşündə Qayıların bəyi Ərtögrül bəy öz şücaətinə görə sultanın təqdirinin qazanmış və Ankaraya oradan Söyüdə köç etməsinə icazə verilmişdi. Burada isə Osmanlı imperiyasının qurulması üçün zəmin yaradılmağa başlandı. 1232-ci ildə Ahlat ələ keçirildi [1, s.171]. 1234-cü ildə Urfanın alınması ilə dövlət ən geniş sərhədlərinə çatdı. Lakin 1237-ci ildə Əlaəddin Keyqubat zəhərlənərək öldürüldü [2, s.107]. Bununla da Anadolu Səlcuqlu dövlətinin yüksəliş dönəmi başa çatdı.

Monqolların Anadolunu istilasını və dövlətin süqutu. 1237-ci ildə hakimiyyətə II Qiyasəddin Keyhüsrev gəldi. Onun dövründə artıq dövlət geriləmə dövrünə qədəm qoymuşdu. 1240-cı ildə baş vermiş Baba İshaq üsyanı dövləti daha da zəiflətdi [6, s.198]. Bundan istifadə edərək Anadolunu istila etmək istəyən monqollar 1243-cü ildə Kösədağ döyüşündə səlcuqluları məğlub etdilər [6, s.198]. Bununla da, Anadolu Səlcuqlu dövləti monqolların vassalına çevrildi [10, s.30]. Monqolların Anadoluda siyasəti xalqı çətin vəziyyətə qoydu və Səlcuqlu dövləti süquta aparan bir yola girmiş oldu.

1256-cı ildə Monqol imperiyasına bağlı olan Hülakülər dövlətinin təməli atılır [5, s.2]. Anadolu Səlcuqlu dövləti də Hülakü dövlətinə tabe idi. Hülakülər dönəmində Anadoludakı vəziyyət dəyişməmiş, Anadolu Səlcuqlu dövlətinin vəziyyəti isə daha da ağırlaşmışdı. Lakin 1265-ci ildə Hülakü xanın ölümündən sonra dövlət zəiflədi. Anadoludakı türkləri xilas etmək üçün Məmlük sultanı Baybars 1277-ci ildə Əlbistana gələrək monqolları böyük məğlubiyyətə uğrattı [5, s.12]. Lakin bu, Anadolunun monqol asılılığından azad olmasına kifayət etmədi.

1284-cü ildə hakimiyyətə gəlmiş Sultan II Məsudun məqsədi Mongolları Anadoludan qovmaq, dövlətin əvvəlki qüdrətini bərpa etmək idi. Bu məqsədlə o, Anadoludakı türkmən tayfalarını monqolların yağma və basqısında qorumağa çalışdı. Lakin bu vəziyyətdən narazı qalan monqollar 1293-cü ildə onu hakimiyyətdən uzaqlaşdırıb, yerinə III Gıyasəddin Keyhüsrevi gətirdilər [1, s.262].

Bu dövrdə artıq bir çox bəyliklər meydana çıxmışdı. Bunlara Candaroğulları, Germiyanogulları, Karesioğulları, Qaramanoğulları kimi bəyliklər daxildir. Həmçinin Qayı boyunun bəyi Ərtöğrül Qazi 1281-ci ildə vəfat etmiş, yerinə gələn Osman Qazi Bizans üzərinə axın edərək bəyliyin mövqeyini gücləndirmişdi.

Hülakülərin Anadoluya təyin etdiyi valilərdən olan Baltu Noyanın 1296-dakı üsyanı Süləmişin 1297-dəki üsyanı səlcuqların daha zəifləməsinə səbəb oldu [1, s.256-257]. 1294-cü ildə hakimiyyətə qayıdan sultan II Məsud dövründə artıq dövlətin gücü qalmamışdı. Vəziyyət belə olduqda sultan Osman Qazi dövlət əlamətləri göndərir və məktubunda qeyd edir ki, Səlcuqlu dövlətinin qarşısına məqsəd qoyub əldə edə bilmədiklərini artıq o edəcəkdir [3, s.2]. Bununla da, 1299-cu ildə səlcuqluların davamçıları kimi Osmanlı dövlətinin təməli atılır. 1308-ci ildə isə sultan III Məsudun ölümü ilə Anadolu Səlcuqlu dövləti süqut edir [10, s.67].

Nəticə. Anadolu strateji baxımdan olduqca vacib ərazi olduğu üçün bir çox dövlətin hədəfinə çevrilmişdir. Bu baxımdan, səlcuqlular üçün Anadolunun fəth edilməsindən sonra ən çətin iş buranı əldə saxlamaq və qonşu dövlətlərdən, xarici qüvvələrdən qorumaq olmuşdur. Bu vəzifəni Anadolu Səlcuqlu dövləti uğurla yerinə yetirdi. Yuxarıda qeyd edilənlərdən gördüyümüz kimi, I Süleyman şah Anadoluda dövlətin təməlini qoyduqdan sonra I Qılınc Arslan, II Məsud, II Qılınc Arslan kimi sultanlar buranı səlibçilər kimi yad qüvvələrdən qorumuşlar. II Süleyman Şah, I Qıyasəddin, I İzzəttin, I Əlaəddin Keyqubat kimi hökmdarlar isə dövlətin ərazisini genişləndirmişlər. Lakin monqol istilası nəticəsində dövlət müstəqilliyini itirsədə süquta qədər Anadoludakı türklər monqollardan qorumuşdur. Dövlətin süqutundan sonra isə səlcuqluların yarımçıq qalmış işlərini, ən əsas da, qərbə doğru irəliləyib, Konstantinopol və bir çox Avropa şəhərlərinin fəth etməyi osmanlılar tamamlayacaqdı.

ƏDƏBİYYAT

1. Ahmet Efe. Anadolu Səlcuqlu Sultanları: Malazgirdən Söyüdə. Tərcümə Xəyalə İbrahim. Bakı, Qanun nəşriyyatı, 2021, 288 s.
2. Gonca Sutay. Anadolu'da moğol istilasının başlangıcı ve kadim şehir Erzurum. Ankara, İksad publishing house, Şubat 2020, 164 s. – URL: <https://iksadyayinevi.com/wp-content/uploads/2020/02/istila.pdf> [03.10.2023].
3. Nihal Taşçı. Danışman Yaşar Bedirhan. Anadolu Selçuklularının Batı Anadolu politikası ve Bizansla münasebetler. Konya, 2008, 108 s. – URL: <https://docplayer.biz.tr/105531189-Anadoluselcuklularinin-bati-anadolu-politikasi-ve-bizansla-munasebetleri.html> [03.10.2023].
4. Ögün Bezer. Büyük Selçuklu Tarihi. Eskişehir, Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2019, 223 s.
5. Ömer Tokuş. Moğol hakimiyyətində Anadolu ve Anadolu'da moğol noyanlarının isyanları // Türk Dünyası Araşdırmaları, Eylül-Ekim 2017, Cilt: 117, Sayı: 230, s.177-208.
6. Yasemin Aktaş. Anadolu Selçuklu Sultanı III Gıyasəddin Keyhüsrev ve saltanatının ilk yılları // Atatürk Üniversitesi Edebiyat fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Aralık 2015, Sayı: 55, s.197-211.
7. Salim Koca. Tuğrul beyden sonra Selçuklu devletinde yaşanan otorite bunalımı Alparslan Tarafından nasıl giderildi? // Bilig, Yıl: 1996, Sayı: 3, s.80-85. – URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/234736> [03.10.2023].
8. Songül Mecit. Anadolu Selçukluları - Bir Hanedanın Evrimi. İstanbul, İletişim yayınları, 2017, 344 s.
9. Yusuf Dursun. Anadolu Fatehi Sultan Alparslan. Tərcümə Xəyalə İbrahim. Bakı, Qanun Nəşriyyatı, 2011, 112 s.
10. Mehmet Ali Gürel. Anadolu'da moğol isyanları ve Anadolu Selçuklu devletinin yıkılışı. YLT. Konya, Selcuk Üniversitesi, 2001, 89 s.

VAGIF NASIROV*4th year student of the Faculty of History of Baku State University***THE ANATOLIAN SELJUK STATE: SULTANS AND
STATE ADMINISTRATION ISSUES FROM THE BEGINNING TO THE FALL**

Article talks about a wide historical period covering the Anatolian Seljuk state. Especially the role played by the Anatolian Seljuks in Turkish history has been noted. At the same time, the article talked about the strengthening of the Turks in Anatolia and the struggle and military campaigns they carried out for this success. It was mentioned how the Turks fought with the Byzantines, Crusaders, and Mongols in Anatolia, and how the Crusaders, who repeatedly marched to Anatolia to take Anatolia from the Turks, were defeated. The article provides information about the sultans of the Anatolian Seljuk state and the state administration. In short, the article tells the reader about the struggle of the Turks for their homeland, Anatolia, and the activities of the Turks in Anatolia until the establishment of the Ottoman state.

Keywords: Alparslan, Suleyman shah, Crusaders, II Kilinj Arslan, Miryokefalon, Kösedag, Ottoman.

Daxil olma tarixi: 03.10.2023-cü il.
Çapa imzalanma tarixi: 16.01.2024-cü il.

UOT 371.32

ZƏHRA ƏLİLİ

Bakı Dövlət Universiteti

“Tarix fənninin tədrisi metodikası və metodologiyası” ixtisası üzrə magistrant
zhralili82@gmail.com

7-Cİ SİNİF “AZƏRBAYCAN TARIXI” FƏNNİNİN TƏDRİSİNDƏ BƏDİİ ƏDƏBİYYATDAN İSTİFADƏNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Elmi rəhbər:

tarix üzrə fəlsəfə doktoru Aydın Məmmədov

Tarix elmi bir çox elm sahələri ilə sıx əlaqədə olduğu kimi ədəbiyyat elmi ilə də yaxından bağlıdır. İnsan və cəmiyyət o cümlədən, cəmiyyətdə baş verən hadisələr tarixin də ədəbiyyatın da ortaq mövzuları olduğundan bu elmlər arasında inteqrasiyanın olması vacibdir. Tarixi mərhələdə baş verən sosial və siyasi hadisələr ədəbiyyatda da öz geniş əksini tapdığından tarix fənninin məktəblərdə tədris edilməsi zamanı ədəbiyyatın rolu danılmaz hesab edilir.

Açar sözlər: tarix, roman, Fərman Kərimzadə, Ağqoyunlular, Səfəvilər.

Giriş. 7-ci sinif Azərbaycan tarixi dərsləri ölkəmizin VII-XVI əsrlər dövrünü əhatə edən ən vacib hadisə və problemlərin öyrənilməsində gənclərimizə geniş imkanlar yaradır. Bu dərslərin öyrənilməsi və təhlil edilməsi nəticəsində şagirdlər ölkəmizin dövlətçilik ənənələrini, bu dövlətlərin dünya dövlətləri içərisindəki mövqeyini, tarixi şəxsiyyətlərimizin mühüm rolunu öyrənmiş olurlar. Məqalənin aktuallığı, qeyd etdiyimiz bu önəmli məqamların öyrədilməsi zamanı bədii ədəbiyyatdan istifadə uşaqlarda tarix fənninə xüsusi maraq yaratmış olur, eyni zamanda problemlərin şərhində bədii dilin imkanlarından istifadə nəticəsində tarixi hadisənin izah edilməsini daha da asanlaşdırmış olur. Bəhs olunan dövr haqqında əsərləri olan müəlliflərdən biri də görkəmli yazıçı Fərman Kərimzadə olmuşdur. Tarixi hadisələrə olduqca fərqli baxış bucağından yanaşan ədəbi əsərlər hadisələrin aydınlaşdırılmasında bizlərə yardım etmiş olur. Müəllifin “Xudafərin körpüsü” və “Çaldıran döyüşü” əsərləri Şah I İsmayılın uşaq illəri, hakimiyyət uğrundakı mübarizələri və hakimiyyətə gəlməsi kimi mühüm tarixi şərait, Səfəvi tarixinin önəmli döyüşləri göz önündə canlandırılaraq oxucularda tarixə xüsusi maraq oyatmışdır. Məqalənin yazılması zamanı əsasən bədii əsərlərdən nümunələr gətirilmiş, xarici məqalələrdən və tarix dərslərindən istinadlar edilmiş, müqayisə və təhlillər aparılmışdır.

“Xudafərin körpüsü” romanında tariximizlə bağlı məqamların işıqlandırılması. Ədəbiyyat tarixdən bəhrələndiyi kimi, tarix də çox zaman ədəbiyyatdan bəhrələnmə bilər. Bu baxımdan ədəbi əsərlər tarixi proseslərə və tarixçiyə yeni məlumat qaynağı vermiş olur. Ədəbiyyat baş verən hadisələri estetik bir tərzdə ifadə etdiyi halda, tarix baş verən hadisələri əsasən faktların və xronologiyanın köməyi ilə aydınlaşdırır. Bu baxımdan tarixçilər çox zaman araşdırmalarında ədəbi əsərlərdən də istifadə edirlər. Bu tədqiq edilən mövzuya yeni bir istiqamətdən baxmağa kömək etməklə bərabər, bədii əsərdə verilən faktların da aşkar edilməsinə kömək etmiş olur. Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi mövzuda yazılan bədii əsərlər özünəməxsusluğu və tarixi prosesləri əks etdirməsi baxımından seçilir. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatımızda yazdığı bədii tarixi romanları ilə tanınan Fərman Kərimzadənin 1982-ci ildə nəşr edilən “Xudafərin körpüsü” romanı da bu tipli əsərlərə nümunə ola bilər.

“Xudafərin körpüsü” romanı XV əsrin sonu - XVI əsrin əvvəllərində ortaya çıxan ibrətli hadisələri təsvir edir. Romanda Şah İsmayıl Xətai bir yandan “qabına sığmayan igid”, digər tərəfdən böyük şair kimi qələmə verilir. Ağıllı və bəsirətli dövlət adamı olaraq xarakterizə edilir [5, s.2868]. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin qurucusu Şah İsmayıl şəxsiyyətinin özünəməxsusluğu onun yüksək amal və ölüm ideyalar uğrunda uzun illər apardığı mübarizələr idi. Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi, vahid ölkə və ən əsası vahid türk-islam mədəniyyəti yaratmaq onun qarşısına qoyduğu başlıca

məqsədlərdən olmuşdur. 1501-1524-cü illərdə hakimiyyətdə olan bu dövlət xadiminin məktəb tarix dərslərlərində öyrədilməsi zamanı onun yeritdiyi müstəqil xarici siyasət, daxili həyatda dövlətin rifahının yüksəldilməsi üçün gördüyü tədbirlərin şagirdlərin diqqətinə çatdırılması əsas məqamlardan hesab edilir. Bəhs etdiyimiz önəmli məqamları izah edən müəllim dərslərinin gedişində şagirdlərə bu məlumatları bədii əsərlərin dili ilə çatdırarsa onlarda mövzuya xüsusi sevgi oyatmış olacaqdır. Çünki şagirdlər hadisələri hiss edərək oxuduqları zaman bu məsələlər onlara xüsusi təsir edir və yaddaşlarında silinməz izlər buraxır.

Romanda Səfəvilərin tarixinin işıqlandırılması ilə yanaşı Bayandurlu (Ağqoyunlu) dövlətinin tarixindəki önəmli məqamlara da toxunulmuşdur. Hakimiyyətdə olan Həsən Padşahın (1453-1478) yeritdiyi uğurlu xarici siyasət və diplomatik əlaqələrin yaradılmasında anası Sara Xatunun da idarəçiliyə cəlb olunması məsələləri xüsusi maraq doğuran məqamlar olaraq diqqətə çatdırılmışdır.

Üçüncü gəlin Trabzon imperatorları olan Komnenoslardan IV İohannın qızı Feodara idi ki, bu ocağa gəlin gələndə adını dəyişib Dəspinə xatun qoymuşdular. Sara xatun bir an ayaq saxladı. “Dəspinə tərsa qızıdır. Onun yanına birinci getməyim yaxşı olar. Özü də qız anasıdır. Bu dünyaya etibar yoxdur, bilmək olmaz” [3, s.7]. Verilən nümunəyə diqqət etdiyimiz zaman dövlətin tarixi ilə bağlı bir neçə məsələni işıqlandırmış oluruq. İlk öncə, Uzun Həsənin həyat yoldaşı Dəspinə xatunun Trabzon imperatorunun qızı olması dərslərdə qeyd edilən tarixi faktı, yəni onun Trabzon imperiyası ilə qohumluq əlaqələrini oxucuların nəzərinə çatdırır. Bu faktın olması eyni zamanda Uzun Həsənin olduqca tolerant bir insan olmasının göstəricisi idi. İmperiyanın xristian ölkələri ilə əlaqələrinin qurulmasında Dəspinə xatunun rolu xüsusi ilə qeyd olunmalıdır. Bir digər önəmli məqam isə Sara Xatunun necə diplomatik qadın olduğunu göstərən faktlar hesab olunur. Onun ilk öncə Dəspinə xatunun çadırına daxil olması bu qadının uzaqgörənliyinin göstəricisidir. Eyni zamanda onun qız anası olmasını xüsusi hörmətlə qarşılayan Sara xatunun bu düşüncəsi Ağqoyunlu dövlətində qadına göstərilən yüksək hörmətin nəticəsidir.

Sultan Əbu Səid Sara xatunun çadırın ağzında dayandığını görüb ixtiyarsız yerindən qalxdı. Sultan Əbu Səid ilk dəfə qadın elçi ilə üz-üzə dayanmışdı. Nə edəcəyini bilmirdi. Kişi elçilər onun təbəələri kimi əyilib yeri, yaxud onun ətəyini öpməliydi. Bu isə qadındır, anadır [3, s.10]. Dərslərlərdə Osmanlı hökmdarı olan II Mehmet ilə Sara xatunun görüşməsinin təsvir edilməsi onun diplomat qadın olmasını göstərməklə bərabər, xarici siyasətdə oğlunun ən yaxın köməkçisi və məsləhətçisi olduğunu da sübut etmiş olur. Əsərdə onun Sultan Əbu Səidin çadırına getməsi və bu görüşdə də ona böyük hörmət edilməsi bir daha göstərir ki, Ağqoyunlu dövlətində qadınlar dövlət işlərinə çox yaxından cəlb edilmişdilər.

Bəysunqur müəlliminin onun qarşısında torpağı öpməyinə icazə vermirdi. “Səkkiz behişt” sarayının Yaqut otağında Bəysunqur müəllimi ilə məsləhətləşirdi [3, s.73]. 1490-1492-ci illərdə hakimiyyətdə olan Bəysunqurun hakimiyyət dövrünü təsvir edən bu əsərdə bizim üçün önəmli olan tarixi faktlar ortaya qoyulur. Birinci növbədə, Bəysunqurun öz müəlliminə göstərdiyi hörmət bu günün gənclərində də müəllimə olan hörməti və sevgini artırmaqla bərabər onların diqqətinə çatdırmaq istəyir ki, sultanları, hökmdarları belə yetişdirən müəllimdir. Bəysunqurun öz müəllimi ilə məsləhətləşməsi isə dövlət idarəçiliyində ağıllı şəxslərdən məsləhət almanın hər zaman vacib olduğunu göstərir.

Demək olar ki, romanlaşdırılmış tarix oxucuda tarix sevgisi oyadır. Mehmet Kaplan tarixi hadisənin və ya digər tarixi elementin şərh baxımından sənət şəklini alan tarixin onu daha çox maraqlandırdığını qeyd edirdi [2, s.19]. Tarixin öyrədilməsinin ən maraqlı metodlarından olan bədii ədəbiyyat vasitəsilə hadisələrin mənimsədilməsi Mehmet Kaplanın da qeyd etdiyi kimi, şagirdlərdə daha çox maraq oyatmış olur. Onlara oxuyub təhlil etdikləri dövrün xüsusiyyətlərini açarkən yaxından kömək edir və hadisələri daha yaxşı analiz etmək imkanları vermiş olur. Bütün bunlarla bərabər oxucular bədii əsərlərdə verilən bütün məlumatların tam doğru olduğunu düşünmək yerinə, orada verilən məlumatların dərslərlər və müəllimlərinin yardımı ilə nə dərəcə reallığa yaxın olmasını yoxlamalıdır. Belə olduqda şagirdlər həm hadisələri bədii ədəbiyyatdan istifadə etməklə oxuyacaq, həmçinin verilən məlumatların obyektivliyinə əmin olmuş olacaqlar.

“Çaldıran döyüşü” romanı və tarixin tədrisi metodikasında istifadə edilməsinin əhəmiyyəti. “Xudafərin körpüsü” nün davamı olaraq yazılan “Çaldıran döyüşü” də siyasət sahəsinə yeni addım

atan Şah İsmayılın vahid və güclü Azərbaycan üçün apardığı çətin mübarizə ilə xarakterizə edilir [5, s.2868]. 1984-1985-ci illərdə yazılan bu əsər əsas etibarilə Səfəvi dövlətinin qurucusu olan Şah I İsmayılın keşməkeşli yollardan keçməklə taxta çıxmasını göz önündə canlandırır. Müəllif şagirdlərin nəzərinə çatdırmaq istəyir ki, güclü tarixi şəxsiyyətlər asanlıqla yetişmiş, onları çətin sınaqlardan keçirərək zaman özü formalaşdırır. Şah İsmayılın düşüncə və ideyaları yalnız onun şəxsi düşüncələri deyil, eyni zamanda bütün xalqın arzu və istəklərini də ehtiva edir. Müəllifin bu romanında da biz Səfəvi dövləti ilə yanaşı Ağqoyunlular dövləti ilə bağlı mühüm faktları öyrənmiş oluruq.

Təbrizin Nəsryyə məscidini Uzun Həsən tikdirmişdi. Eyni vaxtda onun günbəzi altına on mindən çox adam yığılırdı. Bu gün isə cümə günü olduğundan, hökmdarın taxta çıxması münasibəti ilə xütbə oxunacağından məscidin həyatında da iynə düşməyə yer yox idi [4, s.17]. Qeyd etdiyimiz nümunədə Uzun Həsən tərəfindən Nəsryyə məscidinin tikilməsi faktı onun memarlığın inkişaf etməsindəki xidmətlərini, eyni zamanda dini amillərə xüsusi önəm verməsini də göstərmiş olur. Şahın taxta çıxması hadisəsini əyani təsvir edən yazıçı qeyd etdiyimiz dövrdə hakimiyyətin başlıca simvollarından olan məsciddə xütbə oxutdurulması səhnəsini də göz önündə canlandırmışdır.

“Vətəni qoruyurlar, Vətən olar” deyən, qüdrətli sərkərdə və dövlət xadimi olan Şah İsmayıl bu məqsəddən heç bir zaman dönməmiş və doğma yurdunu müdafiə etmişdir. Onun xarici qüvvələrə qarşı apardığı mübarizələr və ölkənin ərazi bütövlüyünün qorunması uğrunda göstərdiyi qəhrəmanlıqlar gənc nəsilə vətənpərvərlik sevgisini oymuş olur və onların milli ruhda yetişdirilməsində xüsusi rol oynayır. O xarici siyasətdə Osmanlı dövləti ilə əsasən sülh mövqeyi tutsa da, Sultan Səlim dövründən etibarən münasibətləri sülh yolu ilə həll etmək mümkün olmadığından bu iki türk dövləti arasında müharibə baş vermişdir.

1514-cü il avqust ayının 23-də Səfəvi və Osmanlı dövlətləri arasında Maku yaxınlığında Çaldıran düzündə qanlı döyüş baş verdi. Şah I İsmayılın ordusu sayca dəfələrlə üstün olan və odlu silahla silahlanmış Osmanlı qoşunu ilə döyüşdə məğlub oldu [1, s.118]. Sayca üstün olan qüvvələrlə qeyribərabər döyüşdə o, döyüş boyunca ordusunun başında dayanmış və böyük bir mübarizə əzmi nümayiş etdirmişdir. Sadaladığımız bu keyfiyyətlər onun bir sərkərdə və dövlət xadimi kimi mübariz və əzmkar karakterinin göstəricisidir.

Sultan Səlim də öz tədbirini töküdü. O da Səfəvi Qızılbaş ordusunun gücünün süvaridə olduğunu, bu süvarinin ildirim sürətilə çox döyüşlərin taleyini həll etdiyini çoxdan öyrənmişdi [4, s.305]. Qeyd edilən bu fakt bizim üçün bir neçə məqamın aşkar edilməsinə yardım etmiş olur. İlk olaraq Səfəvi dövlətinin ordu quruluşunun öyrənilməsinə kömək edən bu məlumat ordunun əsasının süvari qoşunlarından təşkil edildiyini oxucuların nəzərinə çatdırmışdır. Eyni zamanda dövrünün böyük dövlətlərinin onların gücü ilə hesablaşması Səfəvi dövlətinin zamanın güclü dövlətlərindən olmasını təkrar sübut edir. Bütün bunlar Səfəvi dövlətinin qurucusu olan Şah İsmayılın yeritdiyi uğurlu siyasətin bariz nümunəsi hesab olunur. O, ölkənin xarici həyatında olduğu kimi daxili həyatda həyata keçirdiyi tədbirləri ilə də yaddaşlarda qalmağı bacarmışdır.

Xorasan səfərindən qabaq Şah İsmayıl şairlər məclisini yığdı. Hər döyüşdən əvvəl şairlərə qulaq asmaq onda adət şəklinə düşmüşdü. Bu məclisdə Taclibəyim də, Bəhrüzə xanım da iştirak edirdi [4, s.235]. Xətai təxəllüsü ilə şeirlər yazan hökmdar şairin ədəbiyyata və incəsənətə göstərdiyi sevgi və qayğı danılmazdır. Onun şəxsiyyətini təhlil edən şagirdlər elm və sənətin insana hər zaman gərəkli olmasını, sənətin insan ruhunu gözəlləşdirməyə qadir olduğunu daha yaxşı anlayırlar. Şah İsmayılın şairləri himayə etməsi, tez-tez belə elmi məclislər təşkil etməsi, xanımlarının da belə elmi-ədəbi məclislərdə iştirak etməsi xüsusi maraq doğuran məqamlardan biridir. Onun doğma dilimizə göstərdiyi sevgi və qayğı xüsusi olaraq qeyd edilməlidir. Ana dilini ilk dəfə rəsmi dövlət dili elan edən Şah I İsmayıl bütün rəsmi dövlət sənədlərində, digər ölkələrlə yazışmalarda doğma türkcəmizdən istifadə etmişdir. Dilimizə göstərdiyi xüsusi məhəbbət və ehtiram onun milli duyğulara önəm verməsini göstərməklə yetişməkdə olan gənc nəsilə də millilik, vətənpərvərlik duyğularını inkişaf etdirir. Bununla yanaşı şagirdlərə xalqın sahib olduğu milli mənəvi dəyərləri sevməyin və qorumağın vacibliyini də aşılamiş olur.

Nəticə. Fərman Kərimzadənin “Xudafərin körpüsü” və “Çaldıran döyüşü” romanlarında orta əsr Azərbaycan tarixinin ən önəmli səhifələrindən olan Bayandurlu (Ağqoyunlu) dövləti və bu dövlətin öz

yerini Səfəvi dövlətinə verməsi kimi önəmli hadisələr işıqlandırılmışdır. Bu romanlarda tarixi şəxsiyyətimiz olan Şah İsmayıl Xətəinin hakimiyyətə necə gəlməsindən, yeritdiyi xarici və daxili siyasət, apardığı uğurlu müharibələrdən və bütöv Azərbaycan ideologiyası uğrunda apardığı çətin mübarizələrdən bəhs edilir. Əsərlərdə Şah İsmayıl Xətəyi şəxsiyyəti ilə bərabər görkəmli dövlət xadimlərindən olan Bayandurlu Uzun Həsən və onun anası Sara (Saray) Xatun obrazlarının canlandırılması və xarici dövlət nümayəndələri ilə apardıqları diplomatik əlaqələr də bəhs edilən əsərlərinin önəmini artıran amillərdən hesab edilir. Bu əsərlər vasitəsilə 7-ci sinif tarix dərslərində Bayandurlu və Səfəvi dövrləri ilə bağlı mövzuların tədris edilməsi gənc nəsildə tarixə həvəs yaratmaqla yanaşı, onlarda hadisələrə fərqli bucaqdan baxmağa kömək etmiş olur. Tarixi bir məlumat bədii dilin imkanlarından istifadə etdiyimiz zaman daha da yadda qalan olur və oxucu bu hadisələrin bilavasitə canlı iştirakçısına çevrilməklə onların əsl mahiyyətini daha yaxşı dərk etmiş olur. Ədəbi əsərlər çox zaman tarixi mənbə rolunu oynamaqla tarixçiyə araşdırdığı dövr hadisələrinə baxmaq üçün yeni bir yol təklif etmiş olur. Bu baxımdan, tarixin ədəbi əsərlərlə öyrənilməsi metodunun orta məktəblərdə tətbiq edilməsi şagirdlərdə fərqli bir baxış bucağı formalaşdıracaq və hadisələri daha yaxşı anlamağa kömək edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi. 7-ci sinif. Dərslük. Bakı, "Təhsil Nəşriyyat-Poliqrafiya" MMC, 2020, s.127.
2. Canataq Abdulmecit. Edebiyat-tarixi əlaqəsi və edebi əsərin tarixsəliyi üzərində tartışmalar // Kuram ve Uygulamada Sosyal Bilimler Dergisi, Yıl: 2020, Cilt: 6, Sayı: 1, s.16-25.
3. Kərimzadə Fərman. Xudafərin körpüsü (tarixi roman). Bakı, "Yazıçı" nəşriyyatı, 2009, s.208.
4. Kərimzadə Fərman. Seçilmiş əsərləri, 5 cildə, 2-ci cild, Çaldıran döyüşü (roman). Bakı, "Ağrıdağ", 2003, s.328.
5. Morkoç Ayvaz. Azərbaycanın ünlü yazarı Ferman Kerimzade (1937-1989) ve "Karlı Aşırım" adlı tarihi romanı hakkında bazı bilgiler // Journal of Social and Humanities Sciences Research, 2020, 7(60), s.2860-2869.

ZAHRA ALILI

Baku State University

Master's student majoring in "Method and Methodology of Teaching History"

THE IMPORTANCE OF USING FICTION IN THE TEACHING OF THE 7th GRADE "HISTORY OF AZERBAIJAN" SUBJECT

The science of history is closely related to the science of literature, as it is closely related to many fields of science. Since human and society, including events in society, are common subjects of history and literature, it is important to have integration between these sciences. Since the social and political events that took place in the historical stage are widely reflected in the literature, the role of literature in the teaching of history in schools is considered undeniable.

Keywords: history, novel, Farman Karimzade, Aghgoyunlus, Safavids.

Daxil olma tarixi: 30.12.2023-cü il.
Çapa imzalanma tarixi: 16.01.2024-cü il.

УОТ 32:93/94

ЗИАД КЯЗИМОВ

*Бакинский Государственный Университет,
Магистрант II курса кафедры «Дипломатии и
современных интеграционных процессов»*
kazimovziyad@gmail.com

ВЛИЯНИЕ ГЛОБАЛИЗАЦИИ НА ДИНАМИКУ СОВРЕМЕННЫХ ПРОЦЕССОВ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ МИГРАЦИИ

Научный руководитель:
доктор философии по историческим наукам Эмин Гаджинский

Статья посвящена рассмотрению основных направлений интеллектуальной миграции, имеющей место в условиях мировой глобализации стран Европы, Азии, Канады и США, развивающихся стран. Большое внимание уделяется современным тенденциям и проблемам международного рынка труда и миграционных процессов в условиях глобализации. Исследованы противоречивые результаты влияния трудовой миграции на развитие национальных экономических систем, а также международной трудовой миграции для российского рынка труда.

Ключевые слова: рынок труда, трудовая миграция, интеллектуальная иммиграция, зарубежный опыт, интеграция, глобализация.

Введение. Характер современных миграционных процессов определяется логикой модернизации и постмодернизации, приведшей к усилению взаимозависимости социально-экономических, политических и культурных процессов, протекающих в разных частях мира. Этот процесс усиления взаимозависимости в рамках единого мирового сообщества принято обозначать термином глобализация.

По мнению известного американского социолога Э.Гидденса процессы глобализации развиваются противоречиво или даже в противоположных направлениях», отсюда их неуправляемость и ощущение, что «мир ускользает из рук». Глобализация воздействует и изменяет не одну какую-либо сторону жизни общества, а отражается на всей жизни в целом - ничто не остается прежним: ни привычный государственный институт и его политика, ни даже институт семьи и межличностные отношения; причем какие-то социальные достижения, имеющиеся на данный момент, могут актуализироваться, а какие-то упраздниться (9, с.62).

Постоянно растущий интерес к проблематике глобализации вызван глобальными экономическими, технологическими, информационными изменениями в странах и регионах мира. Особенностью глобализации является то, что многие процессы, происходящие в современном мире, не локализуются в границах какого-то отдельного национального государства, региона, материка. Под влиянием мировых сетей разнообразных экономических, финансовых, информационных институтов, исчезают межгосударственные «железные занавесы», и происходящие в мире процессы становятся всеобщими, планетарными и глобальными.

Глобализация вызвана объективными факторами мирового развития, углублением международного разделения труда, научно-техническим прогрессом в области транспорта и средств связи, сокращающим так называемое экономическое расстояние между странами. Существующие сегодня высокоэффективные системы телекоммуникаций позволяют пользователям получать информацию в реальном времени, где бы они ни находились, что даёт возможность быстро и легко принимать решения, управлять международным инвестированием капитала, кооперироваться в области маркетинга и производства.

Глобализационные процессы способствовали резкой интенсификации мировых миграционных потоков, привели к формированию принципиально новой миграционной ситуации в мире, важнейшими характерными чертами которой являются: беспрецедентное расширение

масштабов миграции как между странами и континентами, так и внутри отдельных стран – расширилась география миграции. По данным МОМ (Международная Организация Миграции), в 2002 г. около 130 млн. человек проживали за пределами стран своего происхождения, таким образом, каждый 35-й человек в мире являлся на тот момент мигрантом (20).

Миграционные потоки стали использоваться транснациональной преступностью, а мигранты стали средством и жертвами криминальных групп. Появилось явление трафика – перемещения, организованные преступными группами с целью использования мигранта как товар для последующей перепродажи или эксплуатации.

Миграционные потоки наряду с информационными и экономическими потоками играют роль внешних акторов воздействия на структуру и систему государственных и мировых общественных отношений; их существование сегодня порождает ряд вопросов и проблем, решение которых зачастую возможно лишь на международном уровне.

К глобальным миграционным потокам также следует отнести перемещения, которые, как правило, происходят между континентами, охватывают несколько государств, оказывают существенное влияние на социально-экономическое и демографическое развитие городов и стран. Роль миграции в формировании населения и развитии экономики все более усиливается. Учитывая это, XXI век можно назвать «веком глобальной миграции» (16, с.34).

Международная трудовая миграция и её составная часть, интеллектуальная миграция, является основой всех теорий и моделей глобализации, выступая в двойном качестве – как провоцирующий момент и как результат глобальных изменений. Одна из характерных особенностей сегодняшней международной миграции населения – это постоянное перерастание ее масштабов, вовлечение в мировой миграционный процесс людей практически всех стран мира, и особенно интенсивное увеличение в ней роли трудовой миграции.

В глобальные миграции оказались вовлеченными новые социально-демографические группы населения, которые ранее были малоподвижными. Традиционно в миграционных потоках была мала доля людей с низким уровнем образования и квалификации, женщин, детей и подростков. В настоящее время эти слои населения также «пришли в движение». В эпоху глобализации появилось явление «феминизации миграции» – рост доли женщин в потоках, востребованных в некоторых сегментах рынка труда (уход за престарелыми и больными, детьми, сектор развлечений).

В эпоху глобализации появились новые формы миграции, существенно возросли масштабы незначительных ранее миграционных потоков. Например, усилилась деловая миграция (бизнес-миграция). Появилась налоговая миграция, когда некоторые люди используют переезд в другие страны с целью уменьшения налогов. Расширилась инвестиционная миграция - переезд людей, желающих вложить деньги в создание предприятий за рубежом. Выгоды от этой миграции используют некоторые страны - США, Канада, Австралия, Новая Зеландия - они привлекают мигрантов-инвесторов, предоставляя им при определенных условиях в упрощенном порядке вид на жительство и гражданство.

Развертывание миграционных процессов сопровождается стиранием географических границ, возникновением новых рынков сбыта, появлением распределенных сетевых трудовых отношений, кардинальным сближением производства и потребления, возрастанием роли ТНК, обострением борьбы за ограниченные сырьевые ресурсы, открытиями новых рынков в новой сфере «интеллектуального потребления», уменьшением культурной обособленности этносов, возникновением возможностей применения принципиально новых моделей и методов управления, а также постепенным уменьшением роли государства в решении проблем транснационального масштаба.

В том, что касается воздействия на этот процесс миграции, можно привести выводы одного из исследований, проведенных под эгидой МОМ: «Данные свидетельствуют об усилении миграционного давления во многих частях земного шара... Процессы, присущие глобализации, усилили разрушительные последствия модернизации и капиталистического развития... Многие развивающиеся страны столкнулись с серьезными социальными и экономическими проблема-

ми, связанными с устойчивой бедностью, ростом безработицы, разрушением традиционных торговых связей и тем, что получило название “нарастающий кризис экономической безопасности”» (19, с.44).

Экономическое и технологическое развитие, расширение деятельности ТНК, информатизация мирового сообщества, современный транспорт ускоряют внутренние и внешние миграции. Население перемещается из менее развитых стран с низким уровнем жизни в более развитые и благополучные. В основном – с юга на север, с востока на запад. Демографическая глобальная асимметрия делает неизбежным перемещение населения. Если в 1920-1940 гг. отток мигрантов из Европы превысил 60 млн. чел., то в 1960-1990 гг. картина изменилась на прямо противоположную, из стран «бедного Юга» на «благополучный Север» выехало 60 млн. чел., а за первую половину XXI в. эта цифра может составить 120 млн. чел. (17, с 28).

Миграция является глобальным процессом. Практически не осталось регионов и стран, которые не были, бы вовлечены в миграционные процессы. По подсчетам МОТ, в настоящее время в мире 90–95 млн. иностранцев являются экономически активными, то есть работают по найму, являются самозанятыми. Это составляет примерно половину из 200 млн. человек, проживающих в настоящее время не в тех странах, где они родились или гражданами которых являются. Лица, родившиеся за рубежом, составляют 10 % рабочей силы в странах Западной Европы (21).

Масштабы международной миграции позволяют говорить о ней как о явлении, имеющем глобальное значение. По данным ООН, в 2005 г. в мире насчитывалось более 190 млн. «классических» международных мигрантов (живущих не в странах, где они родились), при этом 61 % из них находились в развитых странах (3, с.78).

В 2013 г. количество людей, живущих в странах, не являющихся местом их рождения, составило уже 231,5 млн. чел. Общее число мигрантов выросло на 57 млн. по сравнению с 2000 г., и 19 % этого прироста пришлось на 2010–2013 гг. В настоящее время один из каждых 35 жителей земного шара является «классическим» международным мигрантом, при этом в развитых странах международным мигрантом является каждый десятый житель, в то время как в развивающихся странах - только каждый 70-й житель.

Данные, собранные более чем в 150 странах, показывают, что среди молодых людей в возрасте от 15 до 24 лет свыше 25 % хотят поменять страну своего местопребывания, а в наиболее бедных регионах, таких как Южная Азия и Африка южнее Сахары, эта цифра возрастает до 30 % (18).

Государства не в состоянии удовлетворять в достаточной степени все потребности населения, а люди не желают мириться с отсутствием достаточного внимания. Из этого вытекает желание уехать в другую страну, где труд более высоко оплачивается, где в большей степени ценится умственная работа. Это выгодно для принимающих стран, так как они зачастую имеют возможность выбирать более подходящие кадры (7, с.12).

Таким образом, «утечка умов», или интеллектуальная миграция, является серьезной проблемой мирового масштаба. Главным образом эта проблема касается стран с менее устойчивой экономикой.

Важнейшим фактором, обуславливающим современные глобальные миграции, являются диспропорции в демографическом развитии. Мировое население на протяжении 2000-х годов продолжало интенсивно увеличиваться. Согласно данным ООН, в 2006 г. оно составило 6,6 млрд. человек, в том числе 82% жили в развивающихся странах и только 18% – в экономически развитых государствах. В 2050 г. в развивающихся странах будет проживать уже более 86% населения мира (2, с.67).

Интеллектуальная миграция обладает специфическими особенностями. Во-первых, интеллектуальные мигранты, как правило, обладают лучшей информацией о месте будущей работы. Для них характерен взвешенный выбор места будущей работы.

Во-вторых, для этой категории мигрантов типичны заранее установленные связи с коллегами по интернету и как результат личных встреч. Если речь идет об академической сфере, то известны публикации, доклады на конференции того, кто приезжает.

В-третьих, интеллектуальные мигранты в большей степени, чем другие категории мигрантов «живут на два дома»: включаются в круг отношений страны пребывания, и при этом поддерживают прежние отношения. В результате они имеют возможность чаще посещать родину, общаться по телефону, интернету. Другая причина поддержания связей со страной выезда - это развитие современных технологий, которые значительно облегчают данный процесс.

В-четвертых, конфликты, которые нередки с мигрантами и в мигрантской среде, в наименьшей степени затрагивают интеллектуальную миграцию. Высокий уровень образования, знание языка и т.п. позволяет интеллектуальным мигрантам легче интегрироваться в новой среде, избегать криминальных зон и конфликтов (14, с.70).

Процессы экономической глобализации способствовали лучшей реализации человеческого капитала там, где предоставляют лучшие возможности для работы и высоко поощряют интеллектуальный труд, то есть в экономически развитых странах. Данная тенденция была подкреплена с начала 1980-х годов соответствующей политикой стран, входящих в ОЭСР. Стремление государственных органов к повышению качества иммигрантов в таких странах, как Австралия и Канада, способствовало развитию международной политики по привлечению высококвалифицированных специалистов рядом крупнейших экономически развитых государств мира. За период с 1990 - 2000 год, общее количество иностранцев, проживающих в странах ОЭСР, возросло на 51 % (8).

Ежегодно, в среднем, около 3,3 млн. человек мигрируют в страны ОЭСР. Более динамичное развитие процессов миграции непосредственным образом связано с процессами глобализации, имевшими место в Европе в течение последних десятилетий. В частности, процессы объединения экономического пространства, американизация как синоним глобализации способствовали значительному перемещению интеллектуальных мигрантов в более экономически и политически благополучные страны. Такие страны, как, США, Германия, Великобритания, Канада, Япония проводя эффективную политику привлечения интеллектуальных мигрантов с целью восполнения эмигрирующих интеллектуалов, стимулируют отток интеллектуальной рабочей силы из стран – экспортеров (т.е. Россия, Германия, Великобритания, страны Азии и Африки) (11).

Оценивая последствия интеллектуальной миграции для стран – экспортеров рабочей силы, многие ученые поддерживают мнение о том, что миграция интеллектуалов однозначно наносит ущерб странам, поставляющим интеллектуальную рабочую силу (3, с.151).

В последнее время страны ужесточают требования к интеллектуальным иммигрантам на мировом рынке труда. Лидер в этом начинании – США. Государство предъявляет повышенный спрос на отдельные категории специалистов, что находит отражение в соотношении «своей» и «пришлой» рабочей силы в ряде отраслей занятости. Во многих странах Западной Европы ужесточены правила иммиграционной политики (например, введено требование сочетать научную деятельность с преподаванием, что предполагает свободное владение языком страны пребывания). Все эти меры создали объективные трудности адаптации иммигрантов к условиям труда. Высокий уровень конкуренции несколько сократил приток научных кадров в европейский регион. Тем не менее, пока притягательными для интеллектуальных мигрантов в Европе остаются Германия, Великобритания, Франция и Скандинавские страны (13, с.107).

Традиционно определяются восемь ведущих стран-реципиентов, принимающих более 70% мигрантов. На долю США приходится 21%, Великобритании – 13%, Франции – 9%, Германии – 8% (в сумме эти четыре страны принимают более 50% иностранных студентов), Австралия – 7%, Китай – 6%, Канада – 4%, Япония – 4% (10, с.4).

Принимающие страны, как правило, не заинтересованы в настоящем исследовании проблемы межгосударственной миграции высококвалифицированных кадров, в частности и проблемы «утечки умов», т.к. они выступают в роли принимающих стран, получающие значитель-

ные преимущества в результате притока уже готовых квалифицированных специалистов. В условиях глобализации процессы интеллектуальной миграции увеличилось количество исследований в контексте «циркуляции умов» (4, с.226).

Государства-доноры тоже оказывают определенное влияние на рынок труда высококвалифицированных кадров. Так, можно выявить взаимосвязь между объемом предложения по определенным категориям специалистов со стороны отдельных стран и состоянием профессиональных рынков труда. Типичный пример – рынок программистов в США: особенности его развития во многом определяют потоки эмиграции из бывшего СССР. Аналогичное влияние прослеживается и на локальных рынках труда. Так, научные центры Бостона и Калифорнии отличаются повышенной долей выходцев из России; Скандинавских стран – притоком эмигрантов из Латвии, Литвы и Эстонии; Турции – выходцев из Азербайджана (12).

Кроме того, за последние несколько лет резко усилился поток студентов и аспирантов, обучающихся в высших учебных заведениях за границей, которых тоже следует рассматривать в качестве одного из контингентов миграции высококвалифицированных кадров. Общее число иностранных студентов в мире выросло с более 1,5 миллиона в середине 1990-х, до 2,9 миллионов в 2006 году. Только за период с 2000 по 2006 год число иностранных студентов в мире в целом и в странах ОЭСР, в частности, увеличилось на 54,4% (6, с.11).

Заключение. Осмысление мировых процессов интеллектуальной миграции в условиях глобализации позволяет сделать вывод о том, что рынки интеллектуального труда в последние годы становятся важным регулятором современных миграционных процессов, во многом определяют структуру интеллектуальной миграции в мире и характеризуются рядом особенностей:

- ростом потоков интеллектуальных мигрантов из развивающихся стран в развитые государства;

- переориентацией вектора миграции от стран Западной Европы в сторону Австралии, Юго-Восточной Азии, Северной Америки, Южной Африки;

- «обратной утечкой умов».

«Обратная утечка умов» может стать дополнительным фактором в политике глобального распределения и перераспределения интеллектуальных ресурсов в пользу развивающихся государств. Она может оказывать существенное влияние на временную трудовую интеллектуальную миграцию, когда «высококвалифицированные специалисты, не меняя гражданства, работают по контракту в промышленно развитых странах». Мигранты этой категории имеют доступ к современным зарубежным техническим средствам, получают богатый опыт научных исследований, вносят вклад в мировую науку, образование и культуру, а по возвращении в страну передают опыт отечественным центрам науки, образования и культуры, внося тем самым вклад в развитие национальной экономики.

ЛИТЕРАТУРА

1. Алешковский И. А., Ионцев В. А. Тенденции международной миграции в глобализирующемся мире // «Век глобализации», 2008, №2, с.73-85.
2. Аннан К. Международная миграция и развитие: Доклад Генерального секретаря ООН на 16-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН. Нью-Йорк, 2006, 238 с.
3. Ащеулова Н.А. Мобильная наука в глобальном мире. СПб.: Нестор-История, 2014, 224 с.
4. Беликова А.С. «Утечка умов» - разновидность современных международных миграции / Актуальные проблемы гуманитарных наук: труды XII Междунар. науч.-практ. конф. Студентов, аспирантов и молодых ученых. Национальный исследовательский Томский политехнический университет. Томск, 2013, с.224-229.
5. Белов Ф.Д. Международная интеллектуальная миграция: особенности, роль и значение на современном этапе // Вестник Российского университета дружбы народов. Сер. Экономика., 2010, - №2, с.43-51.

6. Бондарь М.А. Анализ внешней и внутренней миграции интеллектуального капитала // Бухгалтерский учет и анализ, 2014, №3 (207), с.14-19.
7. Вещицкий И.М. «Утечка мозгов»: сущность, формы, механизм регулирования // Современное бизнес-пространство: актуальные проблемы и перспективы, 2014, №2 (3), с.12.
8. Вьюрков А. Интеллектуальная миграция в мире: [Электронный ресурс] / URL: <http://student.zoomru.ru/ekonom/intellektualnaya-migraciya-v-mire/1307.s3.html> [26.10.2023].
9. Гидденс Э. Устроение общества: Очерк теории структуризации. Москва: Академ. проект, 2005, 528 с.
10. Интеллектуальная миграция в современном мире: учеб. пособие / под ред. М.М. Лебедевой. Москва.: МГИМО-Университет, 2014, 253 с.
11. Крутова О.С., Морозова Т.В. Интеллектуальная миграция как ответ на процессы глобализации // Ученые записки Петрозаводского государственного университета, 2011, №1(114), с.81-88.
12. Кучеренко А.И. Контроль за миграционными процессами в США: тенденции эволюции // Мировая экономика и международные отношения, 2009, №2, с.75-83.
13. Леденева В.Ю. Интеллектуальная миграция: мировые и российские тенденции // Высшее образование в России, 2014, №2, с.107-113.
14. Миграция в современном мире: тенденции и вызовы XXI столетия: ред. И.В.Поповой. Новосибирск: Изд. «СибАК», 2016, 100 с.
15. Красинец Е.С., Тюрюканова Е. Интеллектуальная миграция // Экономист, 1999, №3, с.69-75.
16. Рязанцев С.В., Боженко В.В. Миграция в условиях глобализации // Народонаселение, 2010, №4, с.70-82.
17. Руденко М. Н. Миграционные процессы в условиях глобализации и их влияние на региональную стабильность // Вестник Астраханского государственного технического университета, 2015, №1 (59), с.86-96.
18. International Labour Organization. Research Department. World of work report 2014: Developing with jobs: [Electronic resource] / URL: http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/-/dgreports/-/dcomm/documents/publication/wcms_243961 [26.10.2023].
19. Stalker P. Workers Without Frontiers – the Impact of Globalization on International Migration. Geneva: ILO, 2000, 163 p.
20. World Migration 2003: Managing Migration Challenges and Responses for People on the Move. Vol. 2. Geneva: IOM, 2003, P.5.
21. World Migration 2010: Managing Migration Challenges and Responses for People on the Move. Vol. 2. Geneva: IOM, 2010, P.5.

ZIAD KAZIMOV

Bakı Dövlət Universiteti,

“Diplomatiya və müasir inteqrasiya prosesləri” kafedrasının magistrantı

QLOBALLAŞMANIN MÜASİR İNTELEKTUAL MİQRASIYA PROSESİNİN DİNAMİKASINA TƏSİRİ

Məqalədə qloballaşma kontekstində beynəlxalq əmək bazarının və miqrasiya proseslərinin mövcud tendensiyaları və problemləri araşdırılır. Rusiya əmək bazarı üçün əmək miqrasiyasının, eləcə də beynəlxalq əmək miqrasiyasının milli iqtisadi sistemlərin inkişafına təsirinin ziddiyyətli nəticələri öyrənilmişdir. Müəlliflər ixtisaslı kadrların miqrasiyası ilə bağlı mənfi nəticələri göstərən “beyin axını” terminini xarakterizə edirlər.

Açar sözlər: əmək bazarı, əmək miqrasiyası, intellektual immiqrasiya, xarici təcrübə, inteqrasiya, qloballaşma.

ZIAD KAZIMOV*Baku State University**Master student of the Department of Diplomacy and modern integration processes"***INFLUENCE OF GLOBALIZATION ON THE DYNAMICS OF MODERN
PROCESSES OF INTELLECTUAL MIGRATION**

The article discusses modern tendencies and issues of the international labor market and migrational processes in the conditions of globalization. Contradictory results of the impact of labor migration on the development of national economic systems as well as impact of international labor migration on the Russian labor market have been studied. The authors give characteristics to the term of "brain drain" showing negative consequences related to the migration of qualified workforce.

Keywords: labor market, work migration, intellectual immigration, foreign experience, integration, globalization.

Daxil olma tarixi: 26.10.2023-cü il.
Çapa imzalanma tarixi: 16.01.2024-cü il.

Çapa hazırlayan:

Lamiyə Ruintən

Çapa imzalanmışdır: 23.01.2024.
Kağız formatı: 60x84 1/16 Həcmi: 19,25 ç.v.
Sayı: 120 ədəd

“Elm və təhsil nəşriyyatı”nın mətbəəsində hazır pozitivlərdən çap olunmuşdur

